

ᠮᠣᠩᠭᠣᠯᠠᠢ ᠨᠢᠣᠰᠤ ᠲᠣᠪᠰᠤ

МОНГОЛОЙ НЮУСА ТОБШО

ТУСХАЙТА РЕДАКТОРЬАА

Нэгэ хүндэ шүтэн нүгэдэлгын, мүн хүгжэлтын зогсонги жэлнүүдтэ буряад болон бусад монгол арадуудай урданай түүхэ, хэлэн болон литературада хабаатай зарим шухала асуудалнууд алдуутайгаар харагдадаг байһан гээшэ, нүүлэй үедэ, илангаяа хубилган шэнэдхэлгын, шэнэ политическэ бодомжын мандаһан жэлнүүдтэ эдэ асуудалнууд ондоогоор, шэнээр харагдадаг боложо байнхай.

Буряадай түүхэ тушаа байһан алдуу тухай Ч.-Р. Намжилов «Оршуулагшаһаа» гэнэн үгэдөө зүб бэшэнэ. Тиин буряадуудые бусад монгол угсаатанһаа таһалжа, амьарлан хараха гээшэ буруу гэжэ түүхын мэргэжэлтэд мүнөө тоолодог болоно. Тусхайлбал, Буряадай АССР-эй түүхые шэнээр хэблэхэдээ, Ород гүрэндэ орохын урда тээхи Буряадай байдалые яажа хараха хэрэгтэйб гэжэ хэлэхэ зуураа түүхын эрдэмэй доктор Т. М. Михайлов иигэжэ бэшэнэ: «Ородһоо урда тээхи үедэ Забайкали хадаа Халха-Монголой нэгэ хубинь байгаа. Тиимэһээ ёһо заншал, соёл культурань нэгэн байһан юм»¹.

Юрэ олонхи түүхэшэдэй тухайламжаар, бүри эртэ анхан сагта монгол угсаатад Үргэнэ мүрэнэй эхинэй дайдаһаа наашаа, Байгал тээшэ һунаһан зүрүүд газар эзэлжэ байһан, харин мүнөөнэй Монголой, Байгал шадарай ехэнхи газарые түрк угсаатад эзэлжэ байһан гэдэг. Тиин анхандаа тиимэ багашаг газар эзэлжэ байһан хадань мүнөөнэй монгол хэлэнүүдтэ айхабтар ехэ илгаанууд бии болоогүй юм гэжэ проф. Г. Д. Санжеев тоолоно. Саашадаа хунну, сяньби, жужань гэхэ зэргын монгол угсаатанай нэгэдэлнүүд мүнөөнэй Монголой, Забайкалиин, Байгалай баруун тээхи үргэн ехэ дайдые эзэлжэ дэлгэрһэн байна. Тэдээнһээ буряад, халха, хальмаг гэхэ зэргын ерээдүйн монгол арадууд эхи абаһан байгаа. Жэшээнһэ, буряад арадай үндэһэ Нуури болоһон булгад, эхирэд, хори, барга обогтон манай ээрын 500-аад онуудһаа бүрилдэжэ эхилһэн гэдэг. Монгол угсаатан тухай олонхи бэшэг баримтарууд XII—XIII зуун жэлһээ эхилжэ үлдэнхэй юм. Тэдэнэй эгээл шухалань «Нюуса тобшо» болоно. Тиин тэрэ үеын буряадай элинсэгүүд тухай мэдээжэ түүхэшэн Г. Н. Румянцев иигэжэ бэшэнэ: «...Эртэнэй бэшэмэл эшэ баримтанууд сохон юу харуулнаб гэхэдэ, XII—XIII зуунай үедэ хори-түмэд, ихирэс, бархун (барганар), булагачин, кэрэмүчин ба ойрад угсаатан нэгэ арад болоодүй, нэгэ нэрэгүй байһан байна. Тэрэ үедэ элдэб обог угсаатанай тон бэхи бэшэ саг зуурын холбоонууд лэ байгаа гэжэ хэлэхэ үндэһэ эшэ баримтанууд олгоно. Тухайламжаар, тэрэ үедэ отог обогүүдай иимэ холбоонууд байһан бололтой: 1) хори-түмэдүүд (мүнөөнэй хори-буряадай элинсэгүүд), 2) барганар ба 3) буряадууд. Эдэ буряадуудайнь бүридэлдэ булагачин, кэрэмүчин, магад, икиресүүд ородог байжа болоо»². Иишэ тиишээ нүүжэ зөөжэ байдагшые наа, эдэ угсаатад Байгал нуур шадар байрладаг байһан. 1985 ондо гараһан «Совет энциклопедическэ словарьта», 181-дэхи нюурта буряад обог угсаатан Забайкали болон Прибайкалиие XIII зуунай эхээр эзэлһэн юм гэнэ. Теэд энэ хэблэгдэжэ байгаа «Нюуса тобшоһоо» үзэхэдэ, Чингис хаанай ехэ хүбүүн Зүчи 1207 ондо ойрад, буряад барга, урсүүд болон ойн бусад иргэн зониие мэдэлдээ оруулһан байна (§ 239). Мүн лэ тэрэ үеэр Чингисэй хэдэн баатарнууд удаа дараагаар эльгээгдэжэ, ойн иргэнэй тоодо ородог хори-түмэдүүд Чингис хаанай мэдэлдэ оруулагдаһан байна (§ 240, 241). Ушар иимэһээ тэдэ иргэн зон Байгал шадар тэрэ саһаа урид һуурижаһан бололтой. Зарим түүхэшэд энэһэ IX зуунай үеэр, харин нүгөө зариман V зуунаа эхилэн болоо юм гэдэг. Яаба хээбэшые, тэрэ үедэ буряадай элинсэгүүд нэгэн арад үшөө болоодүй, хэлэниинь ниитэ монгол хэлэнэй хойто талын угсаатанай нютаг хэлэнүүд болодог байгаа гэжэ проф. Г. Д. Санжеев бэшэнэ³. Халха, буряад, хальмаг зэргын мүнөөнэй ехэ монгол хэлэнүүдтэ гол грамматическа категоринуудын (үгын зохилдол, тоо, мүн саг, залог, наклонени гэхэ мэтэ глаголой категоринууд) нэгэн адли байна. Тиимэ хадаа эдэ бүгэдэ нэгэн ниитэ монгол хэлэнэй үедэ бүрилдэһэн байна гэжэ манай мэдээжэ эрдэмтэн Ц. Б. Цыдендамбаев бэшэнэ⁴. XIII зуунай түрүүшын хахадта бэшэгдэһэн «Нюуса тобшо» тэрэ үеын ниитэ монгол хэлэнэй байдал харуулжа, мүнөө халха, буряад, хальмаг гэхэ зэргын хэлэнүүдэй түүхэ шэнжэлхэ тон шухала эшэ баримта боложо үгэдэг. Проф. Т. А.

Бертагаев энээнэй хэлэнийн буряад хэлэндэ олон талаар адли гэжэ бэшээн байдаг. Үнэхөөрөөшье энэ зохёол яряанай хэлэнэй маягаар бэшэгдээн байна.

Тиимэ хадаа энэмнай бүхы монгол угсаатанай хэлэнэй ниитэ дурасхалта бэшэг (памятник) болоно гээшэ. Бээ даанан буряад арадай ба тэрэнэй хэлэнэйн бүрилдэлгэ нилээд удаан сагта болоон, тиин тэдэнэй XVII зуун жэлдэ Ородой гүрэндэ ороон сагнаа хойшол түгэсэн юм. «Буряад» гэнэн нэрэ түрүүн мүнөөнэй баруун буряадуудта бии болоод, элинсэгэймнай Ород гүрэндэ ороононын нүүлээр хори болон бусад угсаатанда шэлжүүлэгдэн, ниитэ нэрэмнай болоон юм гэжэ буряадай угай бэшэгүүдтэ хэлэгдэдэг. Харин «Совет энциклопедическэ словарята» бэшэгдээнэй ёноор, «Халха (МНР-эй монголнууд), КНР-эй монголнууд, дунсян, ту гү, али монгорнууд, дагуурнууд, буряадууд, хальмагууд болон монгол хэлэнүүд дээрэ хэлэдэг бусад бүхы арадуудай түүхэтэ нэрэн «монголнууд» гэнэн үгэ юм» (826-дахи н.). Тиин энээниие хараада абан, манай аха эрдэмтэд болон тэрэ үеын олониитэ хубисхалай нүүлээр халха-монгол, буряад-монгол гэхэ зэргын нэрэ үргэнөөр хэрэглэжэ, «Буряад-монгол» гэнэн үгэ манай республикын хуулита нэрэн байтараа, үнөөхи зогсонги үедэ арад зонноо асуулташьегүй, гэнтэ дээрэнээ «аймаг» гэжэ элинсэгэймнай хэр угһаа хэрэглээн үгэтэй хамта этэрэгдэшоо нэмнэй. Энэмнай угаа уһанда хаяһан зоной замда ороонтой адлишуу ябадал болоо.

Мүнөө гадаадын томо эрдэмтэд монгол хэлэтэ зон бүхы дээрээ «монголнууд» гэжэ нэрлэгдэхэ, харин дотороо халха-монгол, ордос-монгол, харчин-монгол, ойрад-монгол, буряад-монгол гэхэ мэтээр илгаруулагдаха ёотой гэжэ тоолодог. Жэшэнь, 50-яад онуудта Монголой нэгэ хэлэмэршэ эрдэмтэн бэшэхэдээ, 30-аад онуудта зохёогдожо, олон удаа дахиад хэблэгдээн Ш. Лувсанванданай хуушан монгол хэлэнэй грамматика монгол хэлэнэй түрүүшын грамматика байгаа гэжэ бэшээн юм. Энээниинь буруушаан, Монголой томо эрдэмтэн академик Ц. Дамдинсүрэн иигэжэ бэшэнэ: «Лувсанванданай зохёон грамматикын найн зохёол болоһониинь лабтайшье наа, тэрэ монгол хүнэй зохёон монгол хэлэнэй анханай грамматика бэшэ юм. 1924 ондо буряад Цэбэгэй Гомбожабай зохёон монгол хэлэнэй грамматика Улаан-Үдэдэ хэблэгдээн бэлэй... Гомбожаб бол халха хүн бэшэ болобошье, монгол хүн шүү. Гомбожабай зохёон грамматика бол жэнхэни эрдэм шэнжэлгээнэй бүтээл юм»⁵.

Буряад арад хубисхалай урда үзэг бэшэггүй арад байһан, тиин хэлэнийн «балшар бэшэгтэй» (младописменный) хэлэн гээшэ гэжэ тэрэ нүгэдэлгын ба зогсонги жэлнүүдтэ албан ёноор тоологдодог байгаа. Тиихэдэ хуушан монгол «хаан ваангуудай хэлэн», тэрээн дээрэ бэшэгдээн зохёолнууд шажан мүргэлэй үзэлөөр нэбтэрһэн, арадта харша зүйл гээшэ гэжэ тэрэ шүтэн нүгэдэлгын, мүн зогсонгишье жэлнүүдтэ тоолодог нэн. Харин монголшо эрдэмтэд хадаа буряадууд хэдэн зуун жэлэй бэшэгтэй юм гэдэг. Тусхайлбал, проф. Г. Д. Санжеев буряадуудай ород гүрэндэ орохоноо урид хуушан монгол хэлэн болбол «тэрэшэлэн буряад ба ойрад отог угсаатаниие хангадаг ниитэ литературна хэлэн байһан юм»⁶ гэжэ бэшэнэ. Үнэхөөрөөшье XVII зууһаа урда бэшэгдээн зохёолнуудые ямар нэгэн тусхай монгол отогтондо хабаадуулхын аргагүй, гол монгол угсаатанай бүгэдөөрөөл хэрэглэжэ байһан зохёолнууд юм. Тиимэнь тэдэ бүхы монгол угсаатанай ниитэ дурасхал бэшэгүүд гэжэ тоологдохо ёотой. Мүн «Нюуса тобшын» эгээл анханай эхэ-бэшэг хуушан монгол бэшэгээр бэшэгдээн байгаа бээ гэнэн наанамжа бий. Тиихэдэ энэ зохёолшье бүгэдымнай ниитэ түүхын-литературна дурасхал бэшэг гээшэ. Тиимэнь тэрэ үеын хүнүүдэй байдал нуудалые зураглан харуулхадаа, буряадай хулинсагайшье байдалые харуулна бшуу. Үйлэ ябадалнуудын Цэгцэрэй шара талада, Эхэ Ононой эрьедэ, сэнхирлэн урдагша Хэрлэн, Сэлэнгэ мүрэнүүдэй эрьедэ болоно. Үүр сайжа байһан талада адуу морид бэлшэжэ, хүнүүдэй гүүгээ наажа байһан амгалан үе, мүн байлдаанай газар болоон тала газар харуулагдана.

Иимэ зураглалгануудые уншахада, түрэл найхан талымнай хангал анхилһан шэнги. Үдэшын боро хараан болон үглөөнэй бүрүүл, налхин, наран болон харанхы нүнинүүд, сэнхир хадануудаар хүбөөлэгдээн заха хизааргүй уужам таланууд тэрэ үеын орьёлмо үйлэ хэрэгүүдэй айхабтар үргэн оршонгын боложо үгэнэ. Эдэ бүгэдын ашаар монгол угсаатанай уняартама талаараа нүүжэ ябадаг тэрэ үеын байдалые нүдөөрөө хараһан шэнги болоно.

Хожомын манай литературада үргэнөөр хэрэглэгдэдэг болоон уран аргууд (метафора, зэргэсүүлгэ, параллелизм г. м.), оньон хошоо үгнүүд, литературын жанрууд (дуун, магтаал, нургаал, юрөөл г. м.) энэ зохёолдо элбэгээр хэрэглэгдэнэ. Тиимэнь «Нюуса тобшо» буряад арадайшыэ эртэ урдын уран зохёолой памятнигынь болоно.

«Нюуса тобшо» буряад арадайшыэ эгээл эртэнэй түүхын дурасхалта бэшэг яахадаа болоноб гэхэдэ, манай элинсэг хулинсагай эртэ урда сагай түүхэ эгээл эндэ тон түрүүшынхиейэ бэшэгдэнэ бшуу. Гансал манай элинсэгэй XIII зуунай эхиндэ Чингис хаанай мэдэлдэ ороон тухай бэшэ, харин урдахи байдал тухайнь хэлэгдэнэ. Тусхайлбал, «Нюуса тобшо» иигэжэ эхилнэ: «Чингис хаанай уг изагуур гэхэдэ, дээдэ тэнгэриньэ заяатай түрэнэн Бүртэ-чино өөрынгөө намган Гуа-Маралтай хамта унан далайе гаталжа ерээд, Онон мүнэнэй эхиндэ Бурхан халдун уулада нютаглажа, Батцагаан гэдэг нэгэ хүбүүтэй болоон юм».

Батцагаанһаа эхилэн үшөө хэдэй гараһыень удаа дараалан тоолоод, Дува-Сохор Добу-мэргэн хоёр аха дүүдэ хүрэхэдөө, хори-түмэдэй ноён Хорилардай мэргэн намган Баргажан-гуаһаа гараһан Алан-гуа басаганай яажа Добу-мэргэнэй намган болоон тухай, тиигээд тэрэнэй одхон хүбүүн Бодончарай ехэ хүбүүдһээ Чингис хаанай гараһан борджигин обогой бии болоон тухай хэлэнэ. нүүлээрнь «Нюуса тобшодо» Чингис хаанай угай хүнүүд дэлгэрэнгыгээр тоологдожо, Алан-гуа Чингис хаан хоёрой хоорондо арбан үе үнгэрнэн байна. Нэгэ үеын наһан дунда зэргэнь 25 жэл гэжэ тоолобол, Алан-гуагай ажаһууһан үень IX зуунай нүүл баг болоно. Харин Хорилардай эсэгэнь бүри урда һууһан ааб даа. Тиимэ болоходоо, Монгол уласай ехэ дайнүүдһаа 3—4 зуун жэл урда һууһан манай хулинсаг тухай эндэ хэлэгдэнэ бшуу.

Тиигээд «Нюуса тобшодо» мүндэлһэн түүхын ба уран зохёолой уг заншалнууд «Алтан тобшо», Сагаан Сэсэнэй түүхэ мэтын ондоо зохёолнуудаар дамжан, буряадайшыэ угай бэшэгүүдтэ үргэлжэлүүлэгдэнэн гээшэ. Энэ уг заншалнуудай эгээл гол шэнжэнь юуб гэхэдэ, болоон юумые хазагайруулангүй, үлүүсэ магтан, муушалаһгүй, байһань соонь хэлэдэг заншал юм.

20-ёод онуудай эхээр, Буряад-Монголой автономито республикын тогтохо үеэр, шэнэ буряад литературна хэлэмнай ямар байха ёһотойб гэнэн асуудалаар хурса үгэ буляалдаан болоо нэн. Тэрэ үеын элитэ монголшо эрдэмтэд академик Б. Я. Владимирцов, профессорнууд Ц. Ж. Жамцарано, Б. Б. Барадин, Г. Ц. Цыбиков болон бусад энэ асуудал ниитэ монголой хэмжээгээр шийдхэгдэхэ ёһотой гэнэн байна. Тиихэдэ олонхидын хуушан монгол хэлээ байлгаха ёһотойбди, энэмнай мүнөө бүхы монгол угсаатаниие нэгэдхэдэг зүйл гээшэ, тиигээд энээн дээрэ олон зуун жэлэй туршада элинсэгэймнай бии болгоон бүтээнүүдэй бэшэгдэнэн тула түс хэлэн зуун жэлнүүдэй манан соо харагдахаяа болин ошоон үбгэ эсэгэнэриемнай ерээдүйдэ эбхэрэн ерэхэ үенүүдтэй холбохо зүйл гээшэ гэдэг нэн. Тиигээд хубисхалай нүүлээр хуушан монгол хэлэн амжалтатайгаар хугжөөгдэжэ, халха-монголтоёо дүтэ бэшэгэй хэлэн бии болгогдон, арад зоной дунда айхабтар түргэнөөр таража байтарынь, гушаад онуудай эхээр, шүтэн нүгэдэлгын эхилхэ үеэр, тэрэ хэлэмнай хатуугаар шүүмжэлэгдэн хаягдажа, лата үзэгтэ ороод, 30-аад онуудай нүүл багаар, үнөөхи шоро муута нүгэдэлгын түлэг пүшэгэнэжэ байхада, ород алфавидта ороон гээшэбди. Үгын сан ба грамматикын талаар литературна хэлэмнай түрүүн халха-монгол хэлэндэ хандуулагданхай байһан аад, нүүлээрнь сонгоол-сартуулай гэхэ гү, али Буряадай урда зүгэйн сааладаг нютаг хэлые үндэнэн болгоод, 1936 ондо хори-буряадай нютаг хэлэндэ ороон гээшэбди. Эдэ мэтын элдэб олон нэлгэлтэ хубилалтын болоходо, улад зомнай тархи толгойгоо эрьежэ, литературна хэлэн зоной дунда ехээр дэлгэрхээ болишоон юм. Тиигээд шэнэ байгууһан литературна хэлэмнай ниитын балай ехэ олон үүргэгүй, наада захань тэрээн дээрэ дээдэ, дунда ба тусхай дунда эрдэмшыэ олохын аргагүй юм. Гэбэшыэ эгээл муунь юун бэ гэхэдэ, элинсэг хулинсагаймнай олон зуун жэлэй туршада хуушан монгол хэлэн дээрэ байгууһан угаймнай ехэ баялиг долоон уулын саана орхигдожо, арад зомнай тэрээнһээ таһарһаһан байна. Мүнөө, шэнэ политическэ бодомжын үедэ, иимэ байдал тэсэшгүй гэжэ харагдаад, улад зондоо, илангаяа залуушуулдаа тэрэ хэлээ шудалуулха,

угайнгаа оюун бүтээлнүүдые мүнөөнэй буряад литературнашье, хуушан монголшье хэлэн дээрэ гаргажа эхилхэ гэхэн ябуулга хэгдэжэ байнхай. Тиин энэ ехэ хэрэгы 750 жэлэй урда мүнделхэн, монгол угсаатанай гайхамшаг дурасхал бэшэг бологшо «Нюуса тобшоноо» эхилхэмнай ехэл үлзтэй, дэмбэрэлтэй байна. Энээнхээ хойшо урданай түүхын бусад зохёолнуудтай танилсахааа гадна, мүнөөнэй монгол угсаатанай хэлэ зохёол, уран бүтээлнүүдые улам найнаар үзэхэ танилсаха ёһотойбди. Тиигэбэл угайнгаа баялигы бүри найнаар шэнгээн абажа, үндээн хэлэ, соёлоо улам амжалтатайгаар хүгжөөхэбди. Энэ бодолые монгол угсаатанай элитэ ехэ эрдэмтэн, уран зохёолшо Ц. Дамдинсүрэн уран гоёор иигэжэ зураглан байдаг: «налаалан ургахань модондо найн байбашье, хэлэндэ найн бэшэ байна. Уһа гол налаалан урдахадаа, холо ябахагүй хатаха, харин ниилэлдэн урдабал, ехэ мүрэн боложо, аласай замые туулажа, ехэ далайда хүрэжэ шададаг байна. Тэрэшэлэн олон монголшууд хүсээ ниилүүлэн, хамтын хүсөөр соёл болбосоролоо хүгжүүлээд, нэгэдэмэл хэлэ бэшэгтэй соёлжоон үндэһэтэн боложо, дэлхэйн бүхы олон үндэһэтэнөөр хамта ниигэм журам ба эб хамтын ниигэмдэ шэлжэжэ ороно». Тиихэтээ хамта хойто ба урда тээмнай нуудаг агууехэ хоёр арад түмэнхөө хүндырхэ замаар ябахагүй, харин тэрэ арад түмэнүүдтэй харилсаа найрамдалаа улам зузаадхаха замаар ябажа, тэрэ хоёр арад түмэнэй мандаһан соёлой шэмые улам ехээр амсажа, өвнэдын соёл болбосоролые хүгжөөхэ ёһотойбди гэжэ Ц. Дамдинсүрэн бэшээн байдаг. Үнэхөөрөөшье нүүлэй үедэ монгол арадай найхан дуунууд, уран зохёолнууд Буряад орондо улам үргэнөөр дэлгэржэ, монгол ба буряадуудай олоороо харилсан ажаллаха, уулзаха, ушарха ябадал улам олошорно. Мүн Үбэр Монголдо хуушанайшье, шэнэшье зохёолнууд айхабтар ехээр, найнаар хэблэгдэжэ, харилсаамнай улам нягтаржа байнхай. Тиин эдэ монголнуудаар харилсахадаа, бидэнэр манай ороной нацинууд хоорондохы харилсаанай хэлэн болоһон ород хэлэньхэ гадна, хоорондоо холимог монгол-буряад хэлээр ярилдадаг болонхойбди. Энээнхээ уламжалан, литературна хэлэндэмнай монгол үгэнүүд элбэгээр хэрэглэгдэдэг болоно. Мүн «Нюуса тобшыешье» монгол хэлэньхэ буряад болгоходоо, Ч.-Р. Намжилов нилээд олон монгол үгэнүүдые зарим газарта тайлбарилан үлөөһэн байна. Энэнь зүйтэй.

«Нюуса тобшые» дэлхэйн томо монголшо эрдэмтэд шэнжэлжэ эхилхээр үнинэй. Хитадай эрдэмтэд Ван Гуван, Зан Му, Цай Шан, Чжан Му гэгшэд «Нюуса тобшые» монгол хэлээр аад, хитад үзэгүүдээр бэшэгдэнэн эхэһэнь хитад хэлэндэ оршуулһан, хэдэн дахин хэблүүлһэн байна. Япон эрдэмтэд Найта, Нака, Такаширу, Курикиши, Ширатори, Озава, Мураяма гэгшэд лата үзэгөөр транскрипци хэжэ, мүн түрэл хэлэндээ оршуулжа гарганан байха. Энэ зохёолые анха түрүүн оложо, Европын эрдэмтэдтэй танилсуулха хэрэгы ород эрдэмтэд бэлүүлээ. Эндэ Палладий Кафаров, академик С. А. Козин гэгшэд илангаяа ехэ юумэ хээ. Гадна немецүүд Е. Хениш, француз П. Пелльо, бельгиец А. Мостэрт, венгр Л. Лигети, чех П. Поуха, англи хэлэтэ эрдэмтэд Д. Стрит, В. Ханг болон бусад тус зохёол ниитэлээ. МНР-эй академигүүд Ц. Дамдинсүрэн, Б. Ринчен, Үбэр Монголой эрдэмтэд Хэшигбата, Бүхэхэшиг, Алтаночир, Элдэндэ, Оюндалай гэгшэд «Нюуса тобшые» шэнэ ёһоор шэнжэлнэ, ниитэлнэ, тэрэнэй толи гаргана. Мүнөө үедэ энэ дурасхалта бэшэг мүнөөнэй монгол хэлэньхэ гадна, ород, немец, француз, венгр, чех, япон, түүрэг, англи хэлэн дээрэ оршуулагданхай юм.

Буряад хэлэн дээрэ тэрэнэй мүнөө хүрэтэр ниитэлэгдээгүй байһанай шалтагаан хадаа үнөөхил тэрэ хатуу хэсүү үе сагтай холбоотой. Энэ зохёолой удха шанарын гүйсэд мэдэрэгдэдэггүй, харин халтад гэбэл хархис зохёол тээшэ абаашаха нэдэлгэ хэгдэдэг байгаа. Энээнхээ байха монгол арадуудай мүн лэ хамтын баялиг болохо жэнхэни арадай зохёол «Гэсэртэшье» гар хүрэдэг нэмнэй.

Мүнөө «Нюуса тобшо» «Буряад үнэн» газетэдэ, «Байгал» журналда толилогдожо, үшөө номой хэблэлээр хэблэгдэхэнь гээшэ. Тиихэдэ газетэ, журналда С. А. Козиной ород оршуулга гол болгогдоо, харин Ч.-Р. Намжилов ном болгожо гаргахадаа, Ц. Дамдинсүрэнэй монгол оршуулгы шэлэбэ. Тиин буряад хэлэн дээрэ гараһан эдэ хоёр текстын аб адли бэшэ байхань, илгаа нэлгүү гарахань элитэ. Ц. Дамдинсүрэн «Нюуса тобшын» ёһотой эхы хэблэхын урда тээ Монголой олон һонирхогшодто танилсуулха

зорилгоор тус зохёолой удхыень алдуулангүй, хэлэ найруулгын онсо шэнжые гээгдүүлхэгүйе оролдон, тэрэниие мүнөөнэй хэлэн дээрэ болгоён байнаб гэжэ бэшэнэ. Ц. Дамдинсүрэнэй оршуулгыг олониитэ зон найшаанан байна. «Урид хэлэгдэхэ үгэ соогоо» Ц. Дамдинсүрэн «Нюуса тобшын» удха шанарые, энээн соо эртын монголшуудай ажа амидарал, сэдхэл хүсэлые, мүн хоорондоо саг үргэлжэ тэмсэлдэжэ байһан монголшуудай бутархай жэжэ аймагуудые эсэргүүсэжэ, нэгэдэнэн улас болгохо гэнэн үйлэ хэрэгүүдые тодорхойгоор харуулһаниинь энээниие түрүү зэргын дурасхалта бэшэгүүдэй тоодо оруулна гэжэ бэшэнэ. «Энэ «Нюуса тобшо» гэдэг зохёол тэрэ сагай Монголой найн муу хоёр талыень хэтэрхэй найшаан магтангүй, хэтэрхэй далдалан нюунгүй — сохом үнэн руунь уран найхан хэлээр бэшэнэн эрхим зэргын зохёол юм» гэжэ тэмдэглэнэ.

С. А. Козин Ц. Дамдинсүрэн хоёрой оршуулгыг зэргэсүүлээд үзэхэдэ, илгаанууд яһала гарадаг. Эдэнэй хэниинь зүб гээшэб гэжэ хэлэхэнь заримдаа бэрхэтэй байдаг. Венгрийн элитэ мэдээжэ монголшо эрдэмтэн акад. Л. Лигетиин 1971 ондо лата үзэгөөр гаргаһан «Нюуса тобшын» транслитераци Пекиндэ хадагалагдажа байдаг, хитад үзэгөөр аад, монгол хэлээр бэшэгдэнэн эхэ-бэшэгтэнь эгээл дүтэ юм гэжэ тоологдодог. Тиин дурсагданаан оршуулгануудай илгааень Л. Лигетиин транслитерацитай зэргэсүүлжэ үзэхэдэ, ехэнхидээ С. А. Козин зүйтэй хэһэн шэнги байха юм.

Жэшээн буряадай түүхэдэ угаа шухала 9-дэхи параграфта тиимэ илгаанууд үзэгдэнэ:

Козин

По той причине, что на родине, в Хори-Туматской земле шли взаимные перерекания и ссоры из-за пользования звероловными угодьями, Хорилартай-Мэргэн решил выделиться в отдельный род-обок, под названием Хорилар. Прослышав о знаменитых Бурхан-халдунских звероловлях и прекрасных землях, он теперь и пододвигался, оказывается, кочевьями своими к Шинчи-баян-урянхаю, на котором были поставлены божества, владельцы Бурхан-халдуна.

Дамдинсүрэн

Хорилардай мэргэн, хорь түмдийн газарта булга, хэрэм зэрэг ан гөрөөс агнахаа хориглон булаалдаж харилцан муудалцаад салж, хорилар овогтон болоод Бурхан халдун ууланд ан гөрөөс элбэг гэж сонсож, Бурхан халдуны эзэн бурхан босгосон Шинч баян урианхайтай уулзахаар нүүж ирсэн ажээ.

Л. Лигетиин транслитерацида иимэ: Хорилартай-мэргэн Хори-Түмэд-ун гаджар-тур-ийан булуган кэрэмүн гөрөөтэй гаджар-ийан хорилалдуджу мавулалдуджу Хорилар обогту болджу Бурхан-халдун-ну гөрөөсүн гөрүүли сайиту гаджар сайин кээн Бурхан-халдун-ну эджэт Бурхан-босхагсан Шинчи-байян Урийангхай-тур нэвүджү айисун аджуу.

Козин Лигети хоёрой текст адли хэбэртэй. Дамдинсүрэн «Шинч баян урианхайе» хүн болгоно, зүгөөр урда хоёр эрдэмтэдэй текстһээ харахада, энэмнай хадын нэрэ, харин дээрэнь Бурхан-халдунай эзэд болохо бурхад табигданаан байгаа ха юм.

Эдэ мэтын илгаануудые тоолохо болоо наа олон. Теэд эрдэм шэнжэлэлгын хүдэлмэри бэшэ хадань, иимэ илгаа бүхэндэ тогтожо тайлбарилангүйгөөр, энэ оршуулгаяа Дамдинсүрэнэй тексттэй адли болгохо гэнэн гол зорилго урдаа табиһан байнабди. Тиигээдшье Козиной текстые бүхыдөө зүб гэхын аргагүй. Жэшээн 270-дахи параграфта «Бату хан» гэхэ аад, «Бүри» гэжэ бэшэнэн байна. Тиимэнь саашадаа мүнөөнэй буряад үзэгөөр «Нюуса тобшын» найн эхэ-бэшэг гаргахые оролдохо, тиигээд тэрэнэй үндэһөөр буряад хэлэн дээрээ бүри найн тексттэй болохо зэргэтэйбди.

Л. Д. Шагдаров,
хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор

1. Актуальные проблемы Бурятии. Улан-Удэ, 1987, С. 25.
2. Румянцев Г. Н. Происхождение хоринских бурят. Улан-Удэ, 1962, С. 139,
3. Санжеев Г. Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Т. 1. М., 1953, С. 53.
4. Цыдендамбаев Ц. Б. Грамматические категории бурятского языка в историко- сравнительном освещении. М., 1979.
5. Ц. Дамдинсүрэн Ц. Соёлын өвийг (угай баялигыг) хамгаалъя. Улаан-Баатар, 1959. Н. 35.
6. Санжеев Г. Д. Старописьменный монгольский язык. М., 1964. С. 8,

УРИД ХЭЛЭГДЭХЭ ҮГЭ

Хүн түрэлтэнэй соёл хадаа бэшэг, зохёолтой гүн ехэ холбоотой. Алишье яһатанай ажахы, соёлойнь хүгжэлтэ ургамал мэтээр үдэжэ ерэхэдээ, эшэдэнь хумиһан тобшо бии боложо, тэндэһэнь уран зохёолой сэсэг мүндэлэн дэлбэрдэг. Үндэһэтэн бүридэ иим» уран зохёолой анханай сэсэг, дурасхаалта бэшэг байдаг.

Ород орондо Х зуун жэлэй үедэ зохёогдоһон «Игориин хорооной үгэ» гэдэг уран найхан зохёол бии. Грузидэ XII зуунай үеэр Шота Руставелиин зохёоһон «Барасай арһа нэмэрһэн баатар» гэдэг шүлэглэмэл зохёол бии. Францида «Роландын дуулал» гэдэг агууехэ Карл хаанай байлдаанай түүхые абажа бэшэһэн зохёол бии. Грецидэ Илиада, Одиссея гэдэг хэдэн мянган жэлэй урда зохёогдоһон гоё найхан үльгэр бии.

Тэрэшэлэн манай монгол үндэһэтэнэй анханай түүхэтэ дурасхалай зохёол гэхэдэ, «Монголой нюуса тобшо» гэдэг зохёол мүн. «Нюуса тобшы» олон үндэһэтэнэй эртэнэй уран зохёолой нэрэтэ дурасхалай бэшэгүүдтэй зэргэсүүлэн табижа, жэшээлэн хэлсэжэ болохоор байна. Тэрэ эртэ холын сагта Монголой арад түмэнэй дотор уран үгы холбожо, түүхэтэ ехэ ябадалые найруулан бэшэхэ сэсэн бэлигтэй, гэгээн болбосоролтой хүнүүд байһан, байгаа. «Нюуса тобшы» зохёоһон хүнэй нэрэ мэдэгдэдэггүй. Энэ зохёолой дэбтэрэй тоо хубааринь тодорхой бэшэ. 15 гү, али 12 дэбтэр байһан янзатай. 1908 ондо Хитадай нэгэ эрдэмтэн Ей Дэ-хуй гэгшын орошол бэшэжэ гаргаһан Юань уласай үеын дарамал «Нюуса тобшын» эхэ бэшэгтэ 12 дэбтэр байгаа. Энэнь сохон үнэн хубааринь мүн хэбэртэй. Түрүүшынь арбан дэбтэр урид зохёогдоһон ба нүүлдэнь нэмэһэн хоёр дэбтэр болоно. Энэ нэмэлтэ хоёр дэбтэртэ Үгэдэй хаанай үеын ябадал бэшэгдэнэ. Нүгөө эхинэйнь арбан дэбтэртэ Монголой анханай уг гарбалһаа абаад Чингис хаанай эсэс хүрэтэр болоһон үйлэ хэрэгүүд харуулагдана.

Бүлэгүүдын иимэ:

1. Тэмүүжинэй уг гарбал, бага наһанайнь үе.
2. Чингисэй эдир наһан.
3. Мэргидые нүнөөһэниинь, Тэмүүжиндэ Чингис хаан соло олгогдоһониинь.
4. Жамууха ба тайчуудтай тэмсэһэниинь.
5. Татарые нүнөөһэн ба Ван хаантай эбээ таһарһаниинь.
6. Хэрэйд уласай мүнхэһэниинь.
7. Ван ханай нүнөөгдэһэниинь.
8. Хүчүлүүгэй зугадаһан ба Жамуухын дарагдаһаниинь.
9. Шадар хйшигтэн сэрэгы байгуульһаниинь.
10. Уйгур ба ойн эрхэтэниие эзэлһэниинь.
11. Хитад, Тангад, Турк, Багдад ба Оросые эзэлһэниинь.
12. Чингисэй наһа бараһан ба Үгэдэйн хаан болоһониинь.

Эдэ тоологдоһон бүлэгүүднээ харахада, Чингисэй үеын тодорхой түүхэ мэтэ болобоһье, үнэндөө тиимэ бэшэ. Арадай аман үльгэр дээрэ үндэһэлһэн аад, тэрэ сагай арадай дуун, сэсэн үгэ, шүлэглэлые үргэнөөр орууланхай. Бүлэг бүридэнь хори-гушан шүлэг байна. Хүнэй яряа, хэлэһэн үгэ бүхэниинь шахуу шүлэгөөр хэлээтэй. Энэ зохёолдо эртэнэй монгол хэлэнэй аялга нугалбарие хэрэглэжэ шүлэглэһэн ба үргэлжэлһэншье зохёолой жэшээнүүд элбэг олон.

«Нюуса тобшо» XIII зуунай үедэ Монголой ехэ уласай мандаха сагта орон дотор болоһон үйлэ хэрэгүүдые үнэн зүбөөр гаргажа бэшэһэн ушарһаа түүхын ёһото баримта бэшэг болонхой. Энэ зохёолдо Монголой доторой үйлэ ябадалые гол түлэб харуульһан байна. Харин монгол сэрэгэй газар тээшэнь довтолжо байлдаһан тухай тиимэ дэлгэрэнгыгээр бэшэгдэнэгүй. Тиихэ зуура Монголой сэрэгэй баруун зүг руу довтолжо байлдаһан ябадалые тэрэ үеын Иран уласай ехэ сайд эрдэмтэн Рашид Эд-динэй зохёоһон «Монголой түүхэ» хүсэлдүүлжэ үгэнэ. Рашид Эд-дин энэ түүхые XIV зуунай үедэ монгол сайд Болод чансан ба бусад хэдэн монгол хүнүүдтэй хамтаржа, Иранай монгол хаанай

номой санда байһан олон монгол номууды хэрэглэжэ зохёон байна. Мүн Монгол-Хитадтай холбоотой түүхэтэ ябадалнууд «Нюуса тобшо соо» хуряангыгаар гараһаншье наа, энээн тухай Хитадай түүхэшэ эрдэмтэдэй дэлгэрэнгыгээр бэшээн хада хүсэлдүүлэгдэхэ байна. Юань уласай мүхэнэнэй нүүлээр Хитадай Мин уласай үедэ Монголой түүхын талаар Юан ши гэдэг ехэ судар бэшэгдэнэн ба ондоошье олон зүйлэй Монголой түүхын бэшэгүүд хитад хэлэн дээрэ бии.

«Нюуса тобшые» монгол хүнэй Монгол нутагта байгаад зохёонон хадань гадаадын түүхэшэ эрдэмтэдэй зохёолнууднаа онсо илгаатайшые, шухала холбоотойшые болоно. Ородой эрдэмтэн Владимирцов «Монголой ниитын байгуулалта» гэжэ номойнгоо 6-дахи нюурта иигэжэ бэшээн юм: «Дундада зуунай үедэ нэгэшые үндэнэ янхатан Монголтой адляар түүхэшэдэй анхаралые татаагүй гэжэ хэлэжэ болохо юм. Баа «Нюуса тобшотой» адляар бодото амидаралые тодорхойгоор дүрсэлэн харуулхан дурасхалта бэшэгые нэгэшые нүүдэлшэ үндэнэ янхатан үлдээгээгүй гэжэ тэмдэглэжэ болоно».

Энэ зохёол Монголой түүхын ёното баримта болохоноо гадна, монгол арадай оюун бэлигые гэршэлхэн гайхамшаг уран зохёол мүн. «Нюуса тобшые» XIII зуунай үедэ найруулагданаан ганса уран зохёол гэжэ үзэжэ болохогүй. Жэшээлэн хэлэхэдэ, халсагай хуудам газарта ганса үндэр нарын ургадаггүй, үндэр нарын ехэ ойн дунда, үндэршые, набтаршые олон нарыадай зэргэлээд ургадаг бэшэ гү. Тэрээндэл адляар үндэр найхан нарын мэтэ хүндэрлэнэн «Нюуса тобшо» гэдэг зохёол тэрэ урда сагта байнан ирагуу найхан олон зохёолой нэгэнь мүн гэжэ бодожо болоно. Тээд бэшэ олон зохёолынъ яахан бэ гэжэ асуубал, гээгдэжэ, сагай урасхалда хиидэжэ ошоо гэжэ харюусахада буруу бэшэ. Манай нүүдэлшэн монголшуудта юумээ хадагалха таарамжатай байшан, наба байгаагүй. Олон удаа дайн байлдаанай хүлдэ орожо байнан ушарнаа ном бэшэгээ бэлээр үригдүүлдэг байнан юм. Монголой арад түмэнэй түүхэтэ үни удаан хугасаа соогоо бии болгоюн уран бүтээлэйнъ үнэтэ зүйлнүүдэй зарим нэгэнэйнъ харамсалтайгаар гээгдээ үригдээшые наа, хуушан үеөө «Нюуса тобшо», «Гэсэр», «Жангар» гэдэг гурбан найхан зохёол соёлоймнай угай баялиг боложо үлдэнэн байгаа.

«Нюуса тобшо», «Жангар», «Гэсэр» гурбые Монголой хуушан зохёолой гурбан үндэр орьёл гэбэл зохино. Эдээн соо монголшуудай ажа амидарал, сэдхэл, хүсэл бүрин элирэн гарана бшуу. Баруун Монголдо бии болоһон Жангарай туужа гэдэг арбан бүлэгтэй үльгэр соо арад зоной жаргаланта байдал ерүүлхые хүсэнэн нанал бодол тодорхойгоор гараһан юм. Гэсэрэй туужада дарлагша анги, ноёд, ламанарые эсэргүүсэнэн арад олоной нанал эли тодоор үзэгдэбэ. Монголой «Нюуса тобшодо» хоорондоо саг үргэлжэ тэмсэлдэжэ байһан түрэл гаралай холбоотой феодалай бутархай жэжэ аймагуудые эсэргүүсэжэ, нэгэдэнэн улас байгуулха гэнэн хүсэл тодоор харагдана. Түрэл обогой байгуулалтаһаа феодалай ниигэмдэ шэлжэхэ ба жэжэ бутархай феодалай ёһонһоо нэгэдэнэн улас болохо ябадалын түүхын шатын талаар нэгэ алхам урагшаа дэбжэнэн хэрэг ха юм.

«Нюуса тобшодо» Чингисэй нэгэдэнэн уласые байгуулжа, монгол үндэнэтэниие хамтаруулан захирһан ябадалые найшаан магтаханаа гадна, Чингисэй дошхон хэрзэги талые нюугаагүй. Сохом тэрэ сагайнгаа олоной байдалые нюдэнэйнгөө үмэнэ элеэр хараһан мэтэ тодорхойгоор бэшэнэн байна. Тэрэ сагай Монгол орондо нэгэдэнэн улас байгаагүй, олон жэжэ изагууртан ноёд хэнэг хэнэг аймаг, отогые зонхилоод, хоорондоо саг үргэлжэ хёморолдон тэмсэжэ байгаа. Бэе бээ алалсаха, дээрмэдэлсэхэ ябадал юрын тогтоён заншал болоһон байгаа бшуу.

«Ньюса тобшо» дотор тэрэ сагай Монголой байдал тухай иигэжэ бэшэгдэнэ:

«Одотой тэнгэри эрьежэ,
Олон улад байлдажа,
Орондоо унтаха забгүй
Олзолон булалдажа байба.
Хүрьхэтэ дэлхэй хурбэжэ,
Хүбшын улад хёморолдожо,
Хүнжэлдөө унтаха забгүй

Хүжэдөө тэмсэжэ байба.
(«Нюуса тобшын» 254-дэхи зүйл.)

Иимэ эб найргүй, шуудайда хээн олон эбэр мэтэ ёдойлдон зүг шэгээ алдажа, хуби хубияа хаража тэмсэнэн Монголой олон обогой аймагыг нэгэ улас гэр болгожо ниилүүлхэн бодомжотой ябадалыг «Нюуса тобшо» соо магтажа бэшэнэ. Нүүлээрнэ Чингис хаан түрүүтэй Монголой изагууртанай газашаа үнгэлзэжэ, зэргэлээ нууһан тэрэ сагай соёлжоһон уласуудыг нүйдхэнэн хэрзэги ябадалыг харуулна.

Чингис хаан ба тэрэнэй үрлэгүүдэй дошхон түримхэй ябадалыг «Нюуса тобшодо» иигэжэ бэшэнэ:

«Шэрэм түмэр магнайтай,
Шэбээ хурса хэлэтэй,
Ган түмэр зүрхэтэй,
Гадаһа нүүшэн хушуутай
Галзуу дурбэн нохой
Түмэн амитаниие хюдахаар
Түмэр гэнжэнээ мултаржа,
Шууд барижа эдихээр
Шүлһөө һабируулан ерэбэ.
Шүүдэрээр унда хэжэ,
Шүлһөөр хоол хэжэ,
Һалхяар унаа хэжэ,
Һаадагаар нүхэр хэжэ ябадаг.
Зэбэ, Хубилай түрүүтэй,
Зэлмэ, Сүбээдэй дахуултай
Тэмүүжин андын тэжээнэн
Тэрэ дурбэн ноход
Тэмүүлэн хүрэжэ ерэбэ».

Энэ «Нюуса тобшо» гэдэг зохёол тэрэ сагай Монголой һайн муу хоёр талыг хэтэрхэй һайшаан магтангүй, хэтэрхэй далдалан нюунгүй — сохон үнэн рууһ уран һайхан хэлээр бэшэнэн эрхим зэргын зохёол юм. Шэнэ Монголой хубисхалта соёлыг байгуулхадаа, монгол арадай хэдэн зуун жэлдэ бии болгон абажа ябаһан уран һайханай баялыг хэрэглэнгүй байжа болохогүй. Энэ баялыг боломжотой һайн талыг ашаглан абажа хэрэглэхэ гэшэ мүнөө үеын бидэнэй шухала үргын нэгэн юм. Одоо монгол арад олоной урдань бүтээнэн, байгуулан габыа зүдхэлыг бүрин шэнжэлэн үзэжэ, монгол арадай уран зохёолыг хүгжөөхын тула эрхим һайн зүйлнүүдыг ашаглан хэрэглэхэ зорилго табигдана. Ушар иимэнэ эгээн түрүүлэн монгол арадай түүхэ-зохёолой дурасхалта бэшэг «Нюуса тобшыг» анхаралтайгаар үзэхэ зэргэтэйбди.

Энэ зохёолой хуушан монгол үзэгөөр бэшэгдэнэн эхэн мүнөө хүрэтэр олдоогүй. Гансахан хитад үзэгөөр монгол хэлэн дээрэ бэшэгдэнэн эхэн (оригинал) Хитадай газарһаа олдонхой. Анхан хитад үзэгөөр бэшэгдэнэн юм гү, али уйгар-монгол үзэгөөр бэшэгдэнэн байгаа гү, мэдэгдэнэгүй. XIII зуунай үедэ монголшууд хитад үзэгыг хэрэглэжэ байһан юм гэнэн мэдээ бии тула энэ зохёолыг шууд хитад үзэгөөр монгол хэлэн дээрэ зохёоһон байжа болохо юм. Үгы һаа уйгар-монгол үзэгөөр бэшэгдээд, хожомын хитад үзэгөөр буулгажа бэшэһэниин олдоһон байжа магад. Тиихэдэ монгол үзэгөөр зохёогдоһон анханайн эхэ төөригдэнэн байжашыг болоо. Юуншыг болоо һаа, эртын монгол эхэ мүн гэжэ лаб баримталхаар бэшэг байхагүй тула хитад үзэгөөр бэшэгдэнэн эхыг гол болгобол зохино.

«Нюуса тобшотой» нягта холбоотой хоёр ном монгол хэлэн дээрэ энээнэ урда хэблэгдэнэн юм. Нэгэн «Чингисэй цэдэг» гэдэг ном, нүгөөдэнэ—«Алтан тобшо». «Чингисэй цэдэгыг» манай улсай шэнжэлхэ ухаанай Хүрээлэнэ түлбэриг дааж, Бээжинэй монгол хэблэлээр 1925 ондо хэблүүлэгдээ юм. Нүгөө «Алтан тобшыг» 1937 ондо Улаан-Баатар хотодо хоёр дэбтэр болгон хэблээ бэлэйбди. «Чингисэй цэдэгтэ»

«Нюуса тобшоноо» абаан бага сага зүйлнүүд бии. Харин «Алтан тобшонь» гол түлэб «Нюуса тобшоноо» буулгажа абтаан байна. Дундахи ба нүүлэйн хубинаа бага зэргэ хороонхой. Энэ «Алтан тобшые» урдань Судар бэшэгэй хүрээлэнгэй дарга байһан Жамьян гуай хуушанай Сан бэйсын хушуунай юншиебү обогой нэгэ тайжанаа оложо ерэнэн юм. «Нюуса тобшо» 282 зүйлһөө бүридэдэг, харин «Алтан тобшодо» тэрэнэйн 233 зүйл оронхой. Тиихэ зуура энэ хэблэгдээн «Алтан тобшодо» зарим үгэ, зарим үзэгыень буруу ойлгожо хубилгаан, буулгажа бэшэхэдээ алдуу хээн зүйлнүүд бии. Баһа «Шара туужа», «Алтан тобшо», «Эрдэнийн эрхи» зэргын нэрэтэй монгол түүхэнүүдтэ «Нюуса тобшоноо» абаан бололтой хэнэгүүд оронхой. Тэрэ бүриинь эндэ тоолоод яахаб. Тиихэтэй хамта эдээниие баримта болгон хинаа наа, Монголой хуушанай түүхэшэд, зохёолшодой гарта «Нюуса тобшын» уйгар-монгол үзэгөөр бэшээн эхэн байжа болоо гэжэ хэлэмээр.

«Ехэ Юань уласай Чингис тайзу хаанай улас аймагые абаан сэрэгэй тобшоной он жэл, нара үдэрэй бүдүүн хуряангы тэмдэглэлэй дэбтэр» гэдэг нэрэтэй ном 1945 ондо Үбэр Монголһоо олдобо.

Тэрээн дотор Монголой түүхын арбан гурбан шэнэ бэшэгые тэмдэглээн байна:

- « 1. Түбэдһөө оршуулжа абаан Чадагчийн эрхитэ цадиг.
  2. Чадагчийн цадиг.
  3. Залуушуулай хурим.
  4. Хүхэ судар.
  5. Чингисэй шастир.
  6. Юанай түб ехэ судар.
  7. Изагуурай түүхэ.
  8. Алтан үрэнэтэнэй тобшо.
  9. Да Юанай Чин Си бэшэг.
  10. Санан сэсэнэй сэдхэлэй сэнгэл.
  11. Алтан урагтанай дүтэ түүхэ.
  12. Богдо Чингисэй нула туужа.
  13. Ган му судар.
- Энэ 13 болоно» гэбэ.

Энээн соо дурдагдана «Хүхэ судар», «Чингисэй шастир», «Изагуурай түүхэ», «Алтан үрэнэтэнэй тобшо», «Алтан урагтанай дүтэ түүхэ», «Богдо Чингисэй нула туужа» зэргын номууд «Нюуса тобшотой» холбоотой байжа магад.

«Нюуса тобшын» хитад үзэгөөр бэшэгдээн эхэ зохёолойнь Европодо мэдээжэ болоһоор нэгэ зуу шахуу жэл үнгэрбэ. Ородой-эрдэмтэн Кафаров Бээжиндэ ажаһууха сагтаа хитад хэлэ бэшэгтэ найтар нурулсажа, хитад олон судар номһоо шухала зүйлнүүдые нонирхон үзээн юм. «Монголой нюуса түүхэ» гэдэгы Манжын Богдо хаанай номой санһаа нэгэ танил эрдэмтэнээр нэмээхэн абхуулан байгаа. Тиигээд тэрэниие хитад оршуулгаһаань ород хэлэн дээрэ дам оршуулаад, 1866 ондо хэблэн гаргажа, олон газарай эрдэмтэдэй үзэхэ шудалха замые нэээн юм. Нүүлээрнь. монгол үгыень ород үзэгөөр буулган бэшэжэ, тус бүриинь доро ород оршуулгы хитадһаа абажа хадаад, шэнжэлжэ үзөөд хэблэхээр забдан байтараа, далайн аянда ябаад наһа бараа бэлэй. Тэрэнэй гаргахаяа наһан дэбтэр Зүблэлтэ Уласай Шэнжэлхэ Ухаанай Академиин харьяата Дорно зүгы шэнжэлхэ газарта бэшэмэл зүйлнүүдэй санда хадагалагдажа байдаг. Тэрээнээ фото-буулгабари хүүлэжэ манай Шэнжэлхэ Ухаанай Хүрээлэндэ асаруульнаниинь энэ манай оршуулха ажалда тулгуур боложо, ехэ туһа хүргэбэ.

Энэ Кафаров эрдэмтэ хитадша байһан аад, монголшо бэшэ нэн тула үүдхэн хэжэ байһан оршуулгы, хитад эхын бодотые өөрынгөө танил залуу монголшо Позднеевтэ үгээн байгаа. Тэрэнь 1883 ондо удхыень тобшолһон бишыхан дэбтэр болгоод гаргаа бэлэй.

Нүүлээрнь 1897 он багта «Монголой уран зохёолой түүхэ» гэжэ нэрлээн дэбтэр хэблэхэдээ хабсаралта болгожо, «Нюуса тобшын» эхинэй 96 зүйлые шулуун бараар ород, монгол үзэгөөр бэшэжэ гаргаан байна.

Баа энэ зохёолые шудалха ябадалда нэгэ онсо амжалта гэхэдэ, Зүблэлтэ уласай эрдэмтэн Козин түс зохёолые арбан табан жэл шэнжэлэн шудалаа юм. Тиигээд 1941 ондо «Нюуса тобшын» эхэ зохёолые ба ород хэлэн дээрэ болгонон оршуулгыг шэнжэлэлгэтэйн нэгэ дэбтэр болгожо хэблээ бэлэй.

«Нюуса тобшын» эхинэй гурбан бүлэгийг оршуулһан хойноо бидэ Козиной хэблүүлһэн «Нюуса тобшын» эхэ ба оршуулгын нэгэ дэбтэрыг оложо абаад, саашанхи ажалдаа эшэ баримта болгожо хэрэглэбэбди. Франци уласай мэдээжэ хитадша эрдэмтэ Пелльо 1913 онһоо эхилэн энэ түүхыг шэнжэлэн, һонирхолтой ажаглалта, мэдээнүүдыг хэнэг хэнэгээрн хэблэнхэй. Һүүлэй үедэ тэрэнтэй холбоотой бэшэгүүдтэй сасуулан үзэжэ, шэнжэлгэ хээд, зургаан бүлэгэйн оршуулгыг эхэ зохёолтойн хамта хэблэжэ гаргаһан байна.

Германиин Хениш гэдэг хитадша мэргэжэлтэн энэ түүхыг шэнжэлжэ, хэдэн зүйлыг 1931 ондо гаргаад, Хитадай эрдэмтэн Ей Дэ-хуйн 1908 ондо хэблүүлһэн гансахан эхэ зохёолые баримталжа латин үзэгөөр буулгажа бэшээд, энэ түүхэдэ оронон үгэнүүдэй толитой хамта хэблүүлээ. Дундада уласта (Хитадта) манай энэ һонирхонон бүхы түүхыг ехэ эртэ, Юань уласай мүхэнэнэй һүүлээр, Мин уласай Хун у хаанай үедэ оложо, 1382 ондо хитад хэлэн дээрэ Жан Юан-зи, Маш-их хоёр оршуулһан юм гэжэ Кафаров хитад түүхэнээ эшэ татажа мэдээсэнэ. Энэ «Нюуса тобшыг» дэлхэйн олон ороной эрдэмтэд, илангаяа Зүблэлтэ уласайхид ехэ хүсэ гаргажа шудалан шэнжэлжэ, оршуулан хэблүүлжэ байдаг. Харин манай Монголдо олоной уншахаар зорюулжа хэблэһэн ном мүнөө хүрэтэр үгы. Тэрээнһээ байтагай монгол үзэгөөр буулгажа бэшэһэн олигтой эхэ зохёолыншыг байхагүй. Гансахан байһаниин Цэнд гүнэй оршуулһан эхэ Шэнжэлхэ Ухаанай Хүрээлэндэ хадагалагдажа байдаг. Автономито уласай үедэ гүн Цэнд Хитадай эрдэмтэн Ей Дэ-хуйн хэблүүлһэн эхэ зохёолые баримталжа, монгол үзэгөөр буулгажа бэшэһэн ба монгол хэлэн дээрэ оршуулһан юм. Цэнд гүн гэшын буулгажа бэшэлгэ оршуулга хоёр алинииншыг наа юрэ һонирхон үзэгшэдэй хэнэн ажал гэшэ ааб даа. Тиигэбэшыг мүнөө үедэ ондоо монгол үзэгөөр бэшэһэн эхэ зохёолой байхагүй хада тэрэниг хинажа үзөөд хэблэхэ гэнэн шийдхэбэри абтаһан юм. Гэхэтэй хамта энэ буулгабаринг Зүблэлтэ Уласай Академидэ бии. Нүгөө оршуулганг бидэнэй гарта байбашыг, нягта бэшээр хэгдэнхэй, ехээр хуряангы болгогдонон байна. «Нюуса тобшодо» хэдэн зуун шүлэг байха аад, энэ оршуулгада нэгэшыг шүлэг байхагүй, тэдэнэй заримыг үргэлжэлһэн зохёол (проза) болгонхой, ехэнхиинг юрэ орхижорхинон байна. Мүнөө үедэ эрдэмтэд Кафаров, Хениш, Козиной шэнжэлгэ, буулгабаринг бидэ гартаа барижа байгаад, Цэнд гүнэй дутуу, нягта бэшэ оршуулгыг хэблэхэдэ сэдхэлдэ тэгшэ бэшэ байха тула бидэ монгол үзэгөөр буулгажа, оршуулга хэхэ гэжэ шийдээ бэлэйбди.

«Нюуса тобшыг» хуушан монгол хэлэнһээ мүнөөнэй монгол хэлээр оршуулан бэшэхэдэ хэрэглэһэн бэшэг номуудыг тоолое.

1. Козиной хэблүүлһэн «Нюуса тобшын» эхэ ба ород хэлэндэ оршуулһан дэбтэр: С. А. Козин. Сокровенное сказание, том 1, 1941.
2. Лувсанданзанай зохёонон бэшэмэл «Алтан тобшо».
3. 3. Кафаровай хэнэн «Нюуса тобшын» буулгабари ба хадамал оршуулга (фото зураг).
4. Баа Кафаровай хитад хэлэнһээ ород хэлэндэ оршуулһан бэшэг. Архимандрит Палладий (Кафаров). «Старинное монгольское сказание о Чингис-хане».
5. Хенишэй 1935—1939 онуудта хэблүүлһэн «Нюуса тобшын» буулгабари ба толи.
6. Рашид Эд-динэй зохёонон Монголой түүхэ: Березинэй ород хэлэн дээрэ оршуулһан дэбтэр.
7. Хитад хэлэнһээ монгол хэлэн дээрэ Баргын Цэнд гүнэй оршуулһан «Нюуса тобшын» эхэ бэшэмэл хоёр дэбтэр.
8. «Чингисэй цэди», «Алтан тобшо», Монголой олон зүйлэй түүхэ, толи бэшэг, Позднеевэй «Нюуса тобшын» хахад буулгабари, Алтан-Очирой «Нюуса тобшын» буулгабари, Хенишэй «Нюуса тобшын» хахад оршуулга,

Владимирцовоᠢ зохёонон «Монголоᠢ ниитын байгуулалта» зэргын олон номые зэргэлүүлэн хэрэглэбэ.

Эдэ номуудые гол баримта болгожо, «Нюуса тобшын» бүдэхи ойлгогдохогүй үгэ бүхэндэ тайлбари зүүжэ, хуушан монгол хэлээрнь хуушан монгол үзэгөөрнь буулгажа бэшэгдэбэ. Нүүлээрнь энэ буулгабарияа баримталжа, мүнөөнэй монгол хүндэ ойлгогдохогүй болоон үгэ, үгүүлбэриие ойлгомжотой тодоор найруулан, энэ үеын хэлээр оршуулан бэшэбэбди. Долоон зуун жэлэй урдахи монгол хэлэн мүнөөнэй монгол хэлэньээ нилээд ондоо тула хуушан хэлээр хэблээ наа үсөөн тэды сэхээтэн үзэхэнь бэшэ, олон ниитэдэ ойлгогдохогүй болоно. Тиимэнь «Нюуса тобшын» ёһотой эхые хэблэхын урда тээ Монголоᠢ олон һонирхон уншагшадта танилсуулха зорилготойгоор удхыень алдуулангүй, зохёолой хэлэ, найруулгын онсо шэнжые гээгдүүлхэгүйе гол болгожо бэшэһэн энэ оршуулгые мүнөө хэблэбэбди.

Долоон зуун жэлэй урда энэ зохёол анха зохёогдохо үедөө уншагшадта али зэргэ уран найхан, һонирхолтой байгаа нэм, мүн одоо сагташье Монголоᠢ уншагшадта бана тэрэ зэргэ уран һонирхолтой болгожо үзэхые шармайгаа бэлэйбди. Оршуулагша би өөрөө монгол арадай аман зохёолоор хүмүүжэжэ, аман зохёолые дуураян шүлэг бэшэжэ оролдодог нэн туладаа «Нюуса тобшые» оршуулхадаа, илангаяа тэрэнэй шүлэгые оршуулхадаа үнэн зүрхэньөө сэдхэлээ хүдэлгэжэ, сохом тааруу найхан үүргэ гэж оролдон гүйсэдхэбэ.

Монгол хэлэньээ монгол хэлэндэ оршуулха гэнэн үгэ баахан аягүйгөөр һанагдажа болохо байна. Тиигэбэшье бидэнэй бүтээнэн ажал сохом оршуулгын шанартай байгаа. Жэшээлхэдэ, энэ зохёолой 156-дахи зүйлдэ иигэжэ хэлэгдэнэ: «Мүнхү дайсу сэтхижү оорчаг болжун ябужу. Эдээ яу хүрүрэ ирэхюү. Инү мэтүси чиантур үлибэ. Яу саарамуй. Нидуну эчинэ хэдхүн гэв. Түдүйхү мохориулба». Энэниие оршуулхада иимэ болоно: «Хорото сэдхэл һанажа гансаараа тэнэһээр эндэ юундэ ерэбэш? Тэрэ мэтэ этэгээдые хзды үни тэнхлэгтэй сасуулжа хюдаа бэшэ гүбди. Юундэ бусахабибди. Нюдэньөө далда болго гэхэдэнь, тэрэниие дары алаба».

Гадаадын эрдэмтэдэй ажаглалта, тайлбари оршуулгые гол болгоошье наа, зарим зүйлые нягталан үзэжэ, нилээд олон үгэ, үгүүлбэрийн удхые өөнэдынгөө үзэмжөөр бэшэ бэлэйбди. Жэшээлхэдэ, энэ эхэ зохёолой 70-дахи зүйлдэ иимэ үгэнүүд бии: «Тэдүй атала, тайчууд-ун Хирилтуг тургауд-иян удуритчу, «Хоругад гоожижуу, шилүгэд шибэрижүү!» хээн ирэхүү». Энээн сооһоо Хирилтугай хэлэһэн үгые эрдэмтэд элдэб янзаар тайлбарилан хэлэнэ. Лувсанданзанай «Алтан тобшо соо» энэ үгые «хулхад хучичи, шилүгэн шибэрчихү ирэхүхүй» гэжэ бэшэнхэй. Эдэ «хулхад хучичи, шилүгэн шибэрчихү» гэдэг үгэнүүдые Хирилтугтай хамта ерэһэн дүрбэн хүнэй нэрэ гү, али Хирилтугай ерэһэн газарай нэрэ мэтэ болгоһониинь үнэхөөр эндүүрһэн хэрэг болоно. Ёһотой удхань иимэ: Тайчууднар Тэмүүжин, Оэлүн эхые хаяжа нүүһэнһэнь хойшо хэдэн жэл үнгэрөө. Тэмүүжинэй талынхид нилээд тэнхэрһэн ушарһаань гэдэргээ добтолхоо ерэхэдээ хэлэһэн үгэнь ха юм. Иимэ хадаа «Тэмүүжинэйхид тэнхэрбэ» гэнэн удхатай үгэ байха зэргэтэй. Энэниие Цэнд гүн иигэжэ оршуулан байна: «Түүнһээ тайчуудай Хирилтугайхид хэлсэбэд: тиихэдэ орхиһон Тэмүүжинэй эхэ, хүбүүд иигээд ниидэхэ шубуунай дэгдээхэй мэтэ жэгүүр үдэ ургаа. Гүрөөһэнэй зулзага мэтэ шүдэ, хюмһа ургаа гэжэ нүхэдөө абажа ерэбэ». Кафаровай оршууланһиинь баһал иимэ хадань хитад оршуулгада лаб иимэ удхатай байһан болоно.

Бидэ дээрэхи оршуулгануудай аляанииньшье зүбшөөнгүй орхижо, өөнэдынгөө һаналаар иигэжэ оршуулбабди: «Тайчуудай Таргудай Хирилтуг шадар нүхэдөө дахуулжа: «хурьганай үнэн гуужаба. Түлгэнэй бэе түлжэбэ» гээд добтолхоор ерэбэ. «Үһэн», «бэе» гэдэг үгые нэмэлтэ тайлбари болгон оруулаабди. «Хуругад, шилүгэд» гэдэг үгые «хурьгад, түлгэд» гэнэн үгэ гэжэ һананабди. «Шилүгэ» гэжэ мүнөөнэй зарим нютагай яряанай хэлэндэ хоёр һаһатай хониие хэлэдэг.

Баһа 105-дахи зүйл соо Тэмүүжинэй Жамуухада хэлүүлһэн үгын эхиие, мүн Цэнд гүнэй оршуулгые манай оршуулгатай хамта харуулая:

Эхэ зохёолдонь иигэжэ байна:

«Гурбан мэргид-тэ ирэжү...
Үрэ-бан нүгтэрхүү болгогдаа би.
Үнэр ниган тан бусуд-у бида?
Үсүл-ион хэр үсэхүн?
Эбүр-иен хэндүлдээ би.
Нэлигэнү уруг бусуд-у бида?
Начи-иян хэр начинахун бида?»

Цэнд гүнэй оршуулhaniины:

«Эм хүүхдээ Мэргидэд булаагдсан учрыг хэлж бид уулаас нэгэ угсааны хүн, энэ зэрэг үшөө хорыг яахин хариулах бэ?»

Бидэнэй оршуулhan иимэ:

«Үнөөтэй мэргид ерэжэ,
Үрыемни үбдэхөөбэ.
Үбэрыемни хоонолбо.
Үнэхөөр түшэг болохо
Үнэр түрэлэй таанарни
Үнөөем абажа үгэхэ гут.
Эльгэ зүрхэмни
Үбдэжэ байна.
Эльгэн садан таанарни
Үнөөем абажа үгит».

Бидэ «Нюуса тобшын» хитад үзэгнөө дам латин ба ород үзэгөөр буулганан бэшэгүүдые баримталжа оршуулхадаа, баһа Лувсанданзанай «Алтан тобшо», Рашид Эд-динэй зохёонон «Монголой түүхэ» зэргэнээ энэ эхэ зохёолдо үгышые наа, баймаар зүйлнүүдые нэмэжэ оруулhan ушар бии. Жэшээ болгон, «Нюуса тобшын» 86-дахи зүйлые «Алтан тобшотой» зэргэсүүлэн үзэжэ бэшэһэнээ харуулая: «Гурбадахи үдэртөө (дүнгэтэй⁷ хүн хаана холодохо нэм? А. то.) Тэрэниие манайхин нюугаа бээ. Өөнэдөө ябажа нэгжэе» гэжэ айл бүриие нэгжэһээр Сорхон-шарында ерэбэ. Гэр тэргэдэнь орожо оро, дэрэ доогуурнь хараад, хойнонь байһан нооһотой бүтүү тэргэдэнь ошожо, амһарайнь нооһые татасагаажэ, Тэмүүжинэй хүлдэ хүрэхэдэнь, Сорхон-шар хэлэбэ:

«Иимэ халуун сагта нооһон соо амиды хүн яажа тэсэхэ юм? (Сэдьхэлээ ханатар бэдэрэгты.» А. то.) Тиихэдэнь нэгжэһэн хүнүүд саашаа ябаба.

Энэ зүйл соо «дүнгэтэй хүн хаана холодохо нэм? Сэдьхэлээ ханатар бэдэрэгты» гэдэг хоёр мэдүүлэл үнэхөөр байбал зохимоор туладань Лувсанданзанай «Алтан тобшоноо» абажа, «Нюуса тобшын» эхэдэ нэмэжэ оруулаа бэлэйбди. Бодоходо, хитад үзэгөөр монгол хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн «Нюуса тобшын» эхэнь «Нюуса тобшын» анхан зохёогдонон эхэ бэшэ, харин дам уламжалан буулганан эхэ мүн бээ. Лувсанданзанай «Алтан тобшодо» баһа «Нюуса тобшоноо» буулгажа абаһан олон зүйлнүүд бии гэжэ дээрэ дурдаа бэлэйбди. Рашид Эд-диндэ баһа «Нюуса тобшын» нэгэ эхэ зохёол байһан бололтой.

«Нюуса тобшын» хитад үзэгөөр бэшэгдэһэн эхые эдэ түүхэ-бэшэгүүдтэй ниилүүлэн үзэжэ, сохом баймаар зүйлнүүдые нь нэмэжэ оруулхань зүйтэй гэжэ бодонобди. Тиимэһээ нилээд үгэ, үгүүлбэриие абаһан байнабди. Ихэдээ нэмэһэн үгэ, үгүүлбэри бүхэниие дүрбэлжэн хаалтада хэжэ, ямар номһоо абтаһыень тэмдэглэбэбди. Тэмдэглэхэдээ номой нэрые хуряангы болгожо Лувсанданзанай «Алтан тобшые» — «А. то» гэжэ бэшэжэ, «Чингисэй Цэдигые» — «Чи. цэ» гэжэ тэмдэглэбэбди. Рашид Эд-диниие тэрэ хэбээрнь бэшэбэбди.

Түгэсхэлдэнь «Нюуса тобшын» зохёогдохо үедэ Монголой ниислэл байһан Хүдөө арал, Долоон болдог, Ауруг гэдэг гурбан газар тухай үсөөн үгөөр тайлбарилан хэлэхые хүсэнэб.

Монголой нютаг ой, тала, гоби гэнэн гурбан бүһэ боложо хубаагдадаг. Мал ажахы эрхилхэдэ тала хээрынь бүһэ үлэмжэ таарамжатай юм. Ой модоор бүрхөөгдэһэн үндэр

хадалиг бүхнөө тала хээрын нютаг руу шургажа ороон ууланууд оршон тойроной набтар газарнаа үлүү ехэ шииг нойтотой ушарнаа үбнэ ногоо, бэлшээри найтай байдаг. Иимэ хээрэ газарай ууланууд мал бэлшээхэдэ аргагүй шухала нөөсэ болодог юм. Хэрлэнэй Баян Улаан уула эгээл тиимэ газарай нэгэнийн гээшэ. Энэ уула дэлхэйн 109-дэхи уртрагта (долготада) ба 47,5 үргэрэгтэ (широтада) оршоно. Эндэ үбнэ унаар ехэ элбэг, малай бэлшээридэ тааруу зохид ушарнаа ойро тойронхи малшадай үбэлжөө газар болодог. Илангаяа бэрхэшээлтэй хэсүү зуд болоходо, энэ уула айл, малаар дүүрэдэг. 1945 оной ехэ зудай үедэ ойро дүтын арбаад сомоной малшадай энэ уулада ерэжэ үбэлжэхыень бидэ өөнэдөө нүдөөрөө хараһан байнабди. Эндэ ерэнэн айлнуудай мал ехээр үхөөгүй, гарза хохидолдо ороогүй шахуу үнгэрөө нэн. Харин саһа шуурганда наатажа, энэ уулада ерэжэ шадаагүй хүн зонойн мал адууна ехээр туража үхөө бэлэй.

Хэрлэн голой Хэнтэйһээ гаража баруун урагшаа урдаад, зүүн тээшээ эрьехэдэнь, тэрээн доторхи нэгэ ехэ тохойдонь энэ уула оршодог. Тэрэнэй зүүн нугаар Цэнхэрэй гол (урдын Сэнхүр горхон) урдажа урагшаа ябаһаар Хэрлэндэ шудхаран ородог хадань энэ уулые нэгэ ехэ аралай хэлбэритэй болгодог. Иимэ ушарнаа «Нюуса тобшын» анха зохёон бэшэгдэнэн «Хүдөө арал» гэдэг газарын Баян Улаан уула мүн бололтой юм.

«Нюуса тобшын» эсэсэй 282-дохи зүйлдэ энэ зохёолые хэдыдэ, хаана бэшэнэн тухай тодорхой мэдээ байдаг. Эндэ тэрэниие дурдая: «Ехэ хуралдаан боложо хулгана жэлэй хуран нарада Хэрлэнэй Хүдөө аралай Долоон болдог Шилгэнцэг хоёрой забһарта хаанай ордоной буужа байхада бэшэжэ түгэсхэбэ». Эндэ дурдагданаан хулгана жэл 1240 он мүн гэжэ эрдэмтэд, мэргэжэлтэд тодорхойлон оложо тогтооһон юм. Харин Хэрлэнэй "Хүдөө арал хаана байгаа юм гэжэ эрдэмтэд лаб найса оложо шадаагүй бэлэй. Хэрлэнэй Хүдөө арал гээшэнь мүнөөнэй Баян Улаан уула мүн аа гү гэнэн минии һаналые түүхэшэ эрдэмтэн Х. Пэрлээ дэмжэжэ бэшэнэн байна. (Монголой Шэнжэлхэ Ухаанай Академиин мэдээ, № 3, 1962 он, 78—82-дохи нюурнуудта).

1951 ондо би өөрөө Хэрлэнэй Баян Улаан уулада ошожо, хүндэлэн утаашань ябажа, газар нютагайнь байдалтай танилсаа бэлэйб. Баян Улаан гээшэ хайша хайшаа 70—80 тухай километр зайтай ой модотой үндэр найхан уула юм. Баян Улаанай үбэртэ хайша хайшаа 70—80 тухай километр үргэн тала би. Тэрэниие Хара тала гэжэ нэрлэдэг. Хэрлэн мүрэнэй зүүн наһаа Хара ус (Үргэн ус) гэдэг гол Долоодой үбэрөөр зүүн урагшаа урдажа, гушаад километр ябаад Хэрлэндэ ниилэдэг. Энэ хоёр голой хоорондо үргэн арал байна. Баян Улаанай Хара талада Тосон, Замагта нуур, Хүдөө нуур зэргын хэдэн нуур уһан би.

Баян Улаанай баруун урда үзүүртэ Хэрлэн руу шургажа ороон долоон жэжэшэг толгой байна. Эдэ долоон толгойе энэ нютагай хүн зон Долоод гэжэ нэрлэдэг. Долоод гээшыень «Нюуса тобшодо» бэшэгдэнэн Хэрлэнэй Хүдөө аралай Долоон болдог мүн гэжэ бодонбди.

Эдэ долоон толгойнь иимэ нэрэтэй:

1. Дүрбэлжэн.
2. һүүл.
3. Ехэ Улаанай толгой.
4. Бага Улаанай толгой.
5. Олон обоо.
6. Тахилгата.
7. Гацаа.

Мүнөө иигээд Аврага Тосон гэнэн нэрэ тухай тогтоё. Тосон гэдэг жэжэ нуур эртэ урданһаа мүнөө хүрэтэр арад олоной аршаан болгон хэрэглэһээр ерэнэн минеральна даһалиг нуур юм. Жэл бури август нарын үеэр Тосон нуурай эрьээр олон гэр майхан барижа, хүн зон энэ нуурта орожо бээ аргалдаг.

Тосон нуурһаа зүүн урагшаа 5 километрын газарта Аврагын гол гэдэг булаг баруун урагшаа шэглэн, Тооно уулын араар урдана. Аврагын голой эрье хүбөө дээрэ Хэнтэйн аймагай Дэлгэрхаан сомоной түб нуурин оршодог. Дэлгэрхаан сомоной түбнөө баруун урагшаа Аврагын аршаан гэдэг гашуубтар уһатай булаг би. Энэ аршаан булагай

арын тэбсэг дээр эртэ урданай хотын нуури бии. Эдэ бүгэдые би 1951 ондо ябажа үзөөд, мүнөөнэй Аврага гэдэг нэрэ XIII зуунай үедэ байһан Монголой ордон Аураг мүн байгаа бэшэ гү гэнэн нанал дурадхаа бэлэйб. Ауруг гэнэн үгын хуушарһан ушарһаа Монголой яряанай хэлэндэ хубилгагдан, агуу ехэ гэдэг удхатайгаар «абарга» болоһон байна. Абаргын аршаан булагай хойто тэбсэг дээрэхи бутархай хандархайе 1969 ондо археолог Х. Пэрлээ малтажа үзөөд, XIII зуунай үеын хотын үлэгдэл гэжэ тогтоогоод, Чингисэй Ауруг ордоной нуури мүн гэжэ бэшэһэн байгаа. (МНР-эй Шэнжэлхэ Ухаанай Академиин мэдээ, № 1, Улаан-Баатар, 1970 он). Энэ хотодо уран дархашуул нуудаг нэн, томо ордон, хүмэ зэргын барилганууд байгаа. Тэдэ уран дархашуулай гудамжанаа шэрэм хайлуулдаг байгаа гэнэн баримта мэдээ олдoo юм. Мүн тэндэһээ 10,4 см үргэн нүхэтэй тэргын голой түмэр бүхэлэлтэ, залгалаатай шулуун бахана зэргын зүйлые түүхэшэд Д. Майдар, Т. Майдар оложо, тэдээн тухайгаа «Монголой эртэнэй түүхэ, соёлой зарим асуудал» гэнэн ном соогоо бэшэһэн юм, Улаан-Баатар, 1972 он, 151—156 нюурнуудта. Тэдэнэр залгалаатай шулуун бахана хэхэ арга техникээр ехэтэ һонирхожо, тэрэ холын сагта барилгын шадабариин үндэр дээдэ шатада гараһыень тэмдэглэһэн юм.

Монголой Ауруг гэдэг ордон анхандаа нүүдэлээр ябадаг байһан аад, нүүлдэ нуурижаһан бололтой. «Нюуса тобшын» 136-дахи зүйлдэ бэшэгдэнэ: «Чингис хаанай ара гэр Ауруг Харилт нуурта байһан юм. Жүрхинэйхид Чингисэй ара гэртэ үлдэһэн хүнүүдтэ добтолжо, табин хүнэй хубсаһыень тоноод, арбан хүниие алаба. Жүрхинэйхид иигэжэ нүүдхэбэ гэжэ ара гэртэ үлөөшэд Чингис хаанда дуулгаба... Чингис хаан жүрхиндэ морилбо. Жүрхинэйхидэй Хэрлэнэй Хүдөө аралай Долоон болдогто байхада добтолбо» гэжэ хэлэгдэнэ. Энээнһээ харахада, тэрэ үедэ жүрхинэйхид Хэрлэнэй Хүдөө аралай Долоон болдогто нютаглажа байһан болоно. Чингисэй Ауруг ордон Харилт нуур гэдэг газарта байгаа. Энэ Харилт нуурын Рашид Эд-динэй мэдээсэһэн ёһоор Халил нуур мүн бололтой, энэнь Цэнхэрэй голой эхин багта байгаа. Тиихэдэ Чингисэй Ауруг ордониинь Хэрлэнэй Хүдөө аралда нуурижаһан бололтой. 1189 оной үедэ Чингис хаан Жамуухаһаа налад, Сэнхүр горхоной (Цэнхэрэй голой) Хар зүрхэнэй Хүх нуурта нүүжэ ерэнэн тухай «Нюуса тобшын» 122-дохи зүйлдэ бэшэгдэһэн юм, мүн энэ зохёолой 123-дахи зүйлдэ Чингисые хаан болгон үргэмжэлбэ гэжэ хэлэгдэнэ. Цэнхэрэй голой эхиндэ Хүх нуур ба Хар зүрх гэдэг уула мүнөөшье тэрэ нэрэтэеэ зандаа байгаа юм. Эндэ бэшэһэнһэнь харахада, Чингисые Цэнхэрэй голой Хар зүрх гэдэг уула шадар хаан болгон үргэмжэлһэн шэнги боложо байна. Гэбэшье «Нюуса тобшоһоо» бусад түүхэнүүдтэ Чингисые Хар зүрхэндэ бэшэ, тэрэнэй урда залгалаа болохо Хэрлэнэй Хүдөө аралда хаан болгон үргэмжэлһэн юм гэжэ байдаг. Жэшэнь, Сагаан сэсэнэй «Эрдэниин тобшодо» иигэжэ хэлэгдэнэ: «Тэмүүжин хаан хүбүүн хорин найман наһандаа шарагшан тахья жэл (1189) Хэрлэн мүнэнэй Хүдөө аралда хаан шэрээдэ нууһан» гэнэ. Галдан туслагчийн «Эрдэниин эрхи» гэдэг түүхэдэ Чингис хааниие Хэрлэн мүнэнэй Хүдөө аралда хаан нууһан юм гэжэ бэшэһэн байна.

XIII зуунай үедэ Хархорумһаа гадна Чингис хаанай гурбан ордон байһан юм, тэдэниие тусхай ноёд харгалзан захиржа байһан байна. Японой түүхэшэ Янай Ватариин тухайламжын ёһоор, эдээнэй нэгэ ордониинь Хэрлэн мүнэндэ шудхадаг Цэнхэрэй голой ойро Долоон болдог Шилгинцэг хоёрой хоорондо байгаа. Энэ ордониие «Богдо баатарай бэээрээ хэнэн тэмдэглэл» гэдэг зохёолдо «Чингис хаанай ехэ ордон» гэжэ нэрлэһэн байна. Эдэ дүрбэн ордониие Хубилай хаанай хүбүүн Номгон зэргын ехэ ноёдой захиржа байһанһаа харахада, нүүдэлээр ябадаг хэдэн гэр байгаагүй, нилээд түбхинэнэн байра нууритай томо хото байһан юм гэжэ хэлэжэ болоно. Чингис хаанай Ауруг ордониинь Хэрлэн голой шадар анхандаа нүүжэ ябаһан аад, нүүлдэ Хэрлэнэй Хүдөө аралда нуурижаһан бололтой. Тэрэ Ауруг ордоной үлэгдэл мүнөөнэй Баян Улаанай Хара талада Абарга Тосонһоо урагшаа 10 километрын зайда байгаа хотын хандарһан нуури мүн гэжэ бодонбди.

Урдын Ауруг гэдэг үгэ хубилгагдаад, мүнөө Абарга болоо гэжэ баһа таамаглахаар байна. Ауруг гэжэ нэрэ уг гарбалаараа абарга ехэ, агуу ехэ гэнэн үгэ бэшэ юм. Ауруг гэдэг үгын үндэһэнь мүнөөнэй монгол хэлэндэ байгаа агуурс, уурхай (агуурхай), агуулах,

амбаар, склад гэнэн удхатай үгэ бололтой. XIII зуунай үедэ хаанай ордоной дэргэдэ ямаршые наа хүнэнэ тэжээл, эд бараа хадагалха амбаар байшан байдаг ушарнаа хаанай ордон, түб газараа Ауруг гэжэ нэрлэнэн бололтой. Баруун Монголдо «уурх» гэжэ элдэб юумэ хадагалдаг нүхэ гү, али набые нэрлэнэ.

Хэрлэнэй Хүдөө арал гэдэгнай иигэхэлээрээ Баян Улаан уула мүн, Хүдөө аралай Долоон болдог гээшэнь Долоод болоно. Хэрлэнэй Ауруг гээшэмнай мүнөөнэй Аврага мүн гэнэн гурбан наналые дурадхажэ байнабди.

Ц. Дамдинсүрэн, академик

I. Тэмүүжинэй уг гарбал, бага наһанайнь үе

- § 1. Чингис хаанай уг изагуур гэхэдэ, дээдэ тэнгэриһээ заяатай түрэнэн Бүртэ-чино өөрынгөө һамган Гуа-Маралтай хамта уһан далайе гаталжа ерээд, Онон мурэнэй эхиндэ Бурхан халдун уулада нютаглажа, Батцагаан гэдэг нэгэ хүбүүтэй болоһон юм.
- § 2. Батцагаанай хүбүүн Тамача, Тамачын хүбүүн Хоричар мэргэн, Хоричар мэргэнэй хүбүүн Уужам буурал, Уужам бууралай хүбүүн Сальхачау. Сальхачаугай хүбүүн Ехэ нюдэн, Ехэ нюдэнэй хүбүүн Шинсочи, Шинсочын хүбүүн Харчу.
- § 3. Харчугай хүбүүн Боржигидай мэргэн байһан юм. Боржигидай мэргэнэй һамган Монголжин гуа, тэрээнһээ түрэнэн хүбүүн Торголжин баян. Торголжин баян Борогчин гуа һамгатаяа, Боролдайсуялби гэдэг залуу зарсатай, дааритай боро хоёр хүлэг моритой һэн. Торголжин баянай хүбүүн Дува сохор, тэрэнэй дүү Добу мэргэн байһан юм.
- § 4. Дува сохор магнай дээрээ ганса нюдэтэй аад, гурбан нүүдэлэй газар харадаг байгаа.
- § 5. Нэгэ үдэр Дува сохор Добу мэргэн дүүтээ Бурхан халдун уула дээрэ гараба. Дува сохорой Бурхан халдун дээрэнһээ харахадань, Түнхэлэг горхо руу нэгэ бүлэг хүнүүд сүлөө забгүй нүүжэ ябаа һэн.
- § 6. Дува сохор хэлэбэ: «Эдэ нүүдэлшэдэй дунда тэргэ дээрэхи бүхөөгэй урда тээ нэгэ сэлэрхэн басаган һуужа ябана. Хүнэй һамган болоогүй байгаа һаань, Добу мэргэн дүүмни, шамдаа нүхэр болгохомни» гээд, тэрэниие харахыень Добу мэргэн дүүгээ тэрээ руу эльгээбэ.
- § 7. Добу мэргэн тэрэ нүүдэлшэдтэ хүрэжэ, үхиние хараба. Үнэхөөр алдар нэрэ ехэтэй һайхан басаган, үшөө хүнэй һамган болоогүй. Нэрэнь Алун-гуа гэнэ.
- § 8. Энэ үхин хори түмэдэй ноён Хорилардай мэргэнэй һамган Баргужин гуаһаа хори түмэдэй (хори буряадай) нютаг — Ариг ус гэдэг газар түрөө. Тэрэнэй эхэ Баргужин гуа холо газарай Баргужин түхүмэй эзэн Баргудай мэргэнэй үхин. Тэдэ бүлэг хүнүүд Хорилардай мэргэнэйхид байба.
- § 9. Хорилардай мэргэн хори түмэдэй газарта булга, хэрмэ зэргын ан гүрөөһэ агнахые хориходонь буруушаан муудалсажа, тэндэнһээ һалажа, хорилар обогтой болоод, Бурхан халдун уулада ан гүрөөл элбэг гэжэ дуулахадаа, тэндэхи эзэн бурхан бодхоһон Шинч баян уряанхайтай уулзахааа нүүжэ ерэнэн юм. Энэ хори түмэдэй ноён

Хорилардай мэргэнэй үхин, Ариг усанда түрэнэн Алун-гуае гуйжа, Добу мэргэнэй хамган болгоһон ушарынь тиимэ юм.

- § 10. Алун-гуа Добу мэргэндэ ерээд, Бүгүнүтэй, Бэлгүнүтэй гэжэ нэрэтэй хоёр хүбүүдые түрбэ.
- § 11. Дува сохор ахань дүрбэн хүбүүдтэй байгаа. Дува сохорой үхэнэн хойно тэрэнэй дүрбэн хүбүүд Добу мэргэниие абга гэжэ тоохоёо болин доромжолжо, халажа нүүхэдээ, дүрбэд обогтон болобо.
- § 12. Тэрэнэй һүүлээр нэгэ үдэр Добу мэргэн Тогоцог үндэр дээрэ агнажа ябатараа, ой соо нэгэ уряанхай хүнэй гунжан буга алаад, хабһа, соройень шаража байхадань уулзаба.
- § 13. «Шараһан мяханһаа намда үгыш» гэжэ Добу мэргэнэй хэлэхэдэ, тэрэ хун уушха зурхыень, арһыень өөрөө абаад, бэшэ үлөөшынь Добу мэргэндэ үгэбэ.
- § 14. Добу мэргэнэй тэрэ бугынгаа мяха абаашажа ябатар харгыдань хүбүү хутэлһэн нэгэ ядуу хүн ушарба.
- § 15. «Ши юун хүмши?» гэжэ Добу мэргэнэй асуухада, тэрэ хүн хэлэбэ: «Би Малиг баяуд обогой хүмби. Мүнөө ехээр ядаржа ябанаб. Энэ гүрөөһэнэйнгөө мяханһаа намда үгыш. Би энэ хүбүүгээ шамда үгэнүү».
- § 16. Добу мэргэн зүбшөөжэ, бугын үрөөһэн гуяые тэрэ хүндэ үгөөд, хүбүүень гэртээ абаашажа зарса болгобо.
- § 17. Тиигэжэ байтар Добу мэргэн үгы болобо. Добу мэргэнэй үхэнэнэй һүүлээр тэрэнэй бэлбэнэн хамган Алун-гуа Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг гэдэг нэрэтэй гурбан хүбүүдые түрбэ.
- § 18. Урдань Добу мэргэнэй амиды мэндэ байха сагта түрэнэн Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй гэдэг хоёр хүбүүдын Алун-гуаһаа нюусаар иигэжэ хөөрэлдэбэ: «Манай эхэ ойро түрэлэйшые хүнгүй, эрэшьегүй хаа эдэ гурбан хүбүүдые түрөө. Гэртэмнай гансал Малиг баяуд обогой зарса хүн байна. Эдэ гурбан хүбүүд тэрэнэй гээшэ бээ». Иигэжэ нюусаар хэлсээшэнь Алун-гуада дуулдаба.
- § 19. Хабарай нэгэ үдэр хониной хатаһан мяха шанажа, Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг табан хүбүүдтээ эдюулээд, тэдээнээ ээргэлүүлжэ һуулгамсаараа, нэгэ нэгэ нариихан мүшэр хухалагты гэжэ үгэбэ. Тэдэнь бэлээр хухалжархиба. Удаадань баһал тиимэ табан мүшэрые ниилүүлжэ баглаа болгоод, хухалагты гэжэ үгэхэдэнь, табуулаа удаа дараалан туршабашье, хухалжа шадабагүй.
- § 20. Тиихэдэнь Алун-гуа эхэнь хэлэбэ: «Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй та хоёр намайе энэ гурбан хүбүүдые яажа түрбэб, хэнэй хүбүүд бэ гэжэ һэжэглэн хөөрэлдэнэт. һэжэглэхэтнайш зүб.
- § 21. Теэд таанар ушарыень мэдэхгүй байнат. һүни бүри сагаан шара хүн гэрэймнай үрхэ, тогоор гэрэл туяа сасаруулһаар нэбтэрэн орожо минии хэбэлые эльбэхэдэнь, элшэнь орожо шэнгэдэг һэн. Тэрэ хүн һара наранай туяарха үеэр шара нохой мэтэ шарбалзаһаар гаража ошодог бэлэй. Дэмы яахадаа таанар хэлсэнэбта. Тэрээнһээ бодобол, тэнгэрийн хүбүүд болоно бээ. Хара толгойтой хүнтэй адлидхажа яажа болохоб. Хамагай хаашуул болохо сагта жиирэй хүн һаял ушарые мэдэдэг» гэбэ.
- § 22. Баһа Алун-гуа табан хүбүүдээ һурган иигэжэ хэлэбэ: «Таанар табан хүбүүдни минии нэгэл хэбэлһээ түрэнэн бэшэ гүт. Таанар ганса гансаараа һалаа хаа, нэгэ нэгэ мүшэр шэнгээр хүндэ бэлэхэнээр диилдэхэт. Таанар эбтэй эетэйгээр нэгэдэбэл, тэрэ баглаа болоһон табан мүшэр мэтээр бүхэжэжэ, хэндэшые бэлээр диилдэхгүй болонот» гэбэ. Тиигэжэ байтараа Алун-гуа эхэнь үгы болобо.

- § 23. Эхэ Алун-гуагай үхэнэнэй һүүлээр аха дүүнэр табуулаа адуу малаа хубааха боложо, Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухату салжи дүрбүүлээ зөөриез хубааж абаад, дүү Бодончар мунхагаа ураг түрэл гэжэ тоолонгүйгөөр адуу малһаа хуби хүртээбэгүй.
- § 24. Бодончар ураг түрэл гэжэ тоологдохогүйдөө, «эндэ юу хэжэ һуухабиб» гээд, голдоо дааритай, годли һүүлтэй орог-шонхор морёо унажа, «үхөө һаа үхүүжэб, амидаараа һаа амидаруужаб» гээд, Онон мурэн руу зорижо ошобо. Тэндэ Балжиин арал гэдэг газар хүрэжэ, үбһэн шохогор гэр барижа һууба.
- § 25. Тиигэжэ байтараа хара хура шубууе боро харсагын барижа эдихые үзэжэ, голдоо дааритай, годли һүүлтэй һаарал моринойнгоо хилгаанаар урьха хэжэ, тэрэ боро харсагыё барижа асарба.
- § 26. Бодончар эдихэ юумэгүй тула шонын жалгада туужа оруулһан гүрөөһэ маряжа харбан алажа эдидэг гү, али шонын эдихэн һэеые оложо гэдэнһэ дүүргэнһээр, харсагаа тэжээнһээр он жэл гаргаба.
- § 27. Хабар боложо, нугаһанай ерэхэ сагта харсагаа һойжо табяад, галуу, нугаһа олоор алажа эдижэ үл залгадаг болобо.
Мүшэр бүриһөө
Мүсэ гуя үлгэжэ,
Хуурай гозуулиһаа
Хоёр гурбан шубуу үлгэнһэниинь илзарха болобо.
- § 28. Бүтүү модотой уулын саанаһаа нэгэ бүлэг хүнүүд Түнхэлэг руу нүүжэ ерэбэ. Бодончар харсагаа табин үдэр бүри тэдэ хүнүүдтэ ошожо сэгээ гуйжа уугаад, һүни үбһэн шохогор гэртээ ерэжэ хонодог байба.
- § 29. Тэдэ хүнүүдэй Бодончарай харсагыё эрихэдэнь үгэбэгүй. Ерэнэн улад Бодончарые хэн юун хүн бэ гэжэ асуунагүй, Бодончар баһа тэдэ уладые юун зомта гэжэ һурадаггүй байба.
- § 30. Гэхэ зуура Буха хадаги ахань Бодончар мунхаг дүүгээ энэ Онон мурэн руу ошоо гэжэ бэдэрһээр Түнхэлэг горхондо нутаглаһан тэдэ уладта хүрээд, тиимэ моритой, тиимэ хүн үзэгдөөгүй гү гэжэ һурагшалба.
- § 31. Тэдэ хүнүүд хэлэбэ: «Үдэр бүри нэгэ хүн манда ерэжэ сэгээ уугаад ошоно. Тэрэ хүн, унаһан моринииншыё шинии һурадагтай адли байна. Тэрээндэ нэгэ харсага бии. Тэрэнэй һүниндөө хаана хонодогыё мэдэнэгүйбди. Баруун хойноһоо һалхинай үлеэбэл, тэрэнэй харсагаараа барюулһан нугаһа, галуунай үдэ һодонь саһан мэтээр бутаржа хиидэн ерэдэг. Тухайлхада, тэрэнэй гэр холо бэшэ бээ. Одоо тэрэнэй ерэдэг хаһа болоо. Ойр зуура тэсэжэ хүлээ» гэбэ.
- § 32. Удангүй Түнхэлэг горхо өөдэ нэгэ хүнэй яаран ябахань харагдаба. Хүрэжэ ерэхэдээ Бодончар мүн байба. Буха хатаги ахань танижа абаад, Онон мурэн өөдэ дахуулан дабхиба.
- § 33. Бодончар Буха хатаги ахынгаа хойноһоо дахан хатаруулхадаа хэлэбэ: «Ахаа, аха, хүн ахатайдаа, дэгэл захатайдаа һайн». Ахань энэ үгыень хайхарбагүй.
- § 34. Бодончар энэ үгээ хоёрдохи удаагаа дабтаба, ахань харюу үгэбэгүй. Үгээ гурбадахья хэлэхэдэнь, ахань харюусаба: «Ши энэ үгээ юундэ дахин дахин дабтанабши?».
- § 35. Бодончар урдаһаань хэлэбэ: «Һаяын тэрэ Түнхэлэг горхоной хүн зон эзэнгүй, ехэ бага, һайн муу илгаагүй, толгой бүхэниинь нэгэн адли сасуутан байна. Иимэ хялбар хүнүүд хадань тэдэниие бидэ эзэлжэ абая».
- § 36. Ахань хэлэбэ: «За, тиимэ һаань гэртээ хүрэжэ, аха дүүнэртэйгээ зүблэжэ, тэдэ уладые эзэлэе» гэбэ.

- § 37. Гэртээ хүрөөд, аха дүүнэртээ хэлсэжэ мордобод. Түрүүлэн хинагшадые, мүн Бодончарые ябуулба.
- § 38. Бодончар түрүүлэн ябажа нэгэ жэрмэнэн эхэнэрые барижа: «Ши юун хүмши?» гэжэ асуухадань, тэрэнь урдаһаань: «Би жарчиуд аданхан урианхайн хүнби» гэбэ.
- § 39. Тэндэһээ аха дүүнэр табуулаа тэдэ уладта довтолжо, адуу малыень абаад, хүн зониинь зарсанар болгобо.
- § 40. Тэрэ жэрмэнэн эхэнэр Бодончарта ерэжэ, хүбүү түрэбэ. Тэрэниие хари обогой хүбүүн гэжэ Жажардай гэжэ нэрлэбэ. Жадаранай үбгэн эсэгэнь тэрэ болобо. Тэрэ Жажирдайн хүбүүн Тугудай нэрэтэй һэн. Тугудайн хүбүүн Бурьбулчиру. Бурьбулчиругай хүбүүн Хархадаан. Хархадаанай хүбүүн Жамууха. Жадаран овогтон тэдэ болобо. (Жада гэдэгынь хари бусад гэнэн үгэ болоно).
- § 41. Тэрэ эхэнэр Бодончарһаа нэгэ хүбүү түрэбэ. Тэрэниие барижа абаһан эхэнэрэй хүбүүн гээшэ гэжэ Баарьдай гэжэ нэрлэбэ. Бааринай үбгэ эсэгэнь тэрэ болобо. Баарьдайн хүбүүн Зүтгэлбүхэ. Зүтгэлбүхын олон һамга абаһан тула манан мэтэ элбэг хүбүүд түрэбэ. Манан баарин обогтон тэдэ болобо.
- § 42. Бэлгүнүтэйһээ бэлгүнүд обогтон, Бүгүнүтэйһээ бүгүнүд обогтон болобо. Буха хатагиһаа хатагин обогтон, Бухату салжиһаа салжид обогтон болобо. Бодончарһаа боржигин обогтон болобо.
- § 43. Бодончарай түрүүшын һамганһаа гараһан хүбүүн Барим ширату Хабиш нэрэтэй һэн. Тэрэ Хабиш баатарай эхын энжэдэ ерэнэн эхэнэрые Бодончар хуулита бэшэ гэргэн болгожо, нэгэ хүбүү түрэхэдэнь, Жаурьдай нэрэ үгэбэ. Бодончар амиды байха сагтаа Жаурьдаие тайлга тахилгада орохо эрхэтэй болгобо.
- § 44. Бодончарай үгы болоһон хойно тэрэ Жаурьдаие гэртэ гансал аданхан урианхадай хүн байһан тула тэрэнэй хүбүүн гэжэ тайлгаһаа үлдэжэ гаргаба. Тэрэ Жэүрэдэй үбгэ эсэгэ болобо.
- § 45. Хабиш баатарай хүбүүн Мэнэн тудун. Мэнэн тудунай хүбүүд Хачи хүлүг, Хачин, Хачиу, Хачула, Хачиун, Харалдай, Начин баатар долоон байһан юм.
- § 46. Хачи хүлүгэй хүбүүн Хайду, Намулун эхэнээ түрэнэн юм. Хачинай хүбүүн Ноёгидай. Ноён шэнги абари зантай тула ноёхон обогтон болобо. Хачаугай хүбүүн Баруладай нэрэтэй һэн. Томо бээтэй, эдээ хоол барихадаа хомхой хобдог тула Барулас обогтон болобо. Хачулагай хүбүүн баһа эдээ хоол барахадаа хобдог тула ехэ барула, бага барула гэдэг хошон нэрэтэй боложо, саашадаа эрдэмтэ барула, тодойн барула түрүүтэй барулас обогтон болобо. Харалдайн хүбүүд будаа мэтэ эхи захигүй худхалдадаг тула будаад обогтон болобо. Хачиунай хүбүүн Адар-хидай. Аха дүүнэрэй дунда адаряатай, хэрүүлтэй байдаг тула адархин обогтон болобо. Начин баатарай хүбүүд Уруудай Мангудай хоёр. Урууд, мангуд обогтон болобо. Начин баатарай түрүүшэ һамганһаа гараһан хүбүүд Шижуудай Доголдай хоёр һэн.
- § 47. Хайдугай хүбүүд Байшинхор дошхон, Чирхай лянхуа, Чаужин үртэгэй гурбан. Байшинхор дошхоной хүбүүн Тумбинай сэсэн. Чирхай лянхуагай хүбүүн Сэнгүн билэг, амбагайтан тайчууд обогтон болобо. Чирхай лянхуа ахынгаа гэргэнээр һамга хэжэ, нэгэ хүбүү түрүүлбэ. Нэрэнь Бэсүдэй гэнэ. Бэсүд обогтон болобо. Чаужин Үртэгэй Зургаан хүбүүдтэй, нэрэнь: Оронар, Хонхотан, Арулад, Сонид, Хабтурхас, Хэнигис гэдэг тула иимэ обогтон болобо.
- § 48. Тумбинай сэсэнэй хүбүүд Хабул хаан Сэмсэчүлэ хоёр. Сэмсэчүлын хүбүүн Бүлтэхү баатар. Хабул хаан долоон хүбүүдтэй. Тэдэнэй нэрэнь: Охинбархаг, Бартан баатар, Хутугту Монхор, Хутула хаан, Хулан, Хадаан, Тодойн отчигин гэнэ.
- § 49. Охинбархагай хүбүүн Хутугту Жүрхи. Хутугту Жүрхиин хүбүүд Сэчэбэхи Тайчу хоёр. Тэдэ жүрхи обогтон болобо.

- § 50. Бартан баатарай хүбүүд Мэнгиту хиан, Нэгүүн тайжа, Есүхэй баатар, Даридай отчигин эдэ дүрбэн. Хутугту Монхорой хүбүүн Бүри бүхэ. Онон мурэнэй шугыда хуримаа хэжэ байхадань (Чингисэй дүү) Бэлгүтэйн мурые тэрэ таһа сабшалан юм.
- § 51. Хутула хаанай хүбүүд Зочи, Хирмау, Алтан гурбан. Хулан баатарай хүбүүн Ехэ Чэрэн. (Ехэ Чэрэнэй богоол) Бадай Хишлиг хоёр (Чингисэй үедэ) Дархадай ноёд болобо. Хадаан Тодойн хоёр үрэ хүүгэдгүй байгаа.
- § 52. Хамаг Монголые Хабул хаан захиржа байба. Хабул хаан долоон хүбүүдэйнгээ байһаар байтар Сэнгүн билгээгэй хүбүүн Амбагайе хамаг Монголой хаан болгохоор хэлэһэн байгаа.
- § 53. Буйр Хүлэн хоёр нуурые холбожо урдаһан Оршуун мурэндэ айргууд, буйргууд обогой татаар аймаг нутаглана. Тэдэндэ Амбагай хаан үхинөө үгэжэ, өөрөө басага хүргэжэ ошоод, татаарта баригдаба. Татаарнууд Амбагай хааниие барижа, Хитадай Алтан хаанда хүргэбэ. Бэсүд обогой Балхачи гэдэг хүниие элшэ болгожо, Амбагай хаанай хэлэһэниинь: «Хабул хаанай долоон хүбүүдэй дундахи Хутулада, минии арбан хүбүүдэй дундахи Хадаан тайжада ошожо хэлэ. Хамагай хаан, уласай эзэн болоод байхадаа нам шэнги басагаяа өөрөө үдэшэжэ хүргэхээс сээрлэгты! Би татаар аймагта баригдабаб. Табан хурганайнгаа хюмһанай хэмхэртэр, арбан хурганайнгаа барагдатар минии түлөө үһөөгөө абахые оролдогты» гэжэ эльгээбэ.
- § 54. Тэрэ үедэ Есүхэй баатар шубуу агнажа ябаха зуураа олхоноуд аймагнаа һамга абаад бусажа ябаһан мэргидэй ехэ Чилэдү гэдэг хүнтэй уулзажа, тэрэнэй эхэнэрые тонгойжо харахадань, үзэсхэлэнтэ найхан хатан байба. Есүхэй баатар гэртээ дабхижа ерээд, аха Нэгүүн тайжа, дүү Даридай отчигин хоёроо дахуулан мордожо, ехэ Чилэдүүе хүсэжэ ошобо.
- § 55. Тэрэнь айжа хурдан ухаа моринойнгоо гуяые ташуурдажа, уулын үбэрөөр зугадаба. Тэрэниие гурбуулаа субалдаһаар намнахадань, саашаа тэрьедэһээр нэгэ хушуу тойроод, эрьежэ тэргэдээ хүрэжэ ерэхэдэнь Оэлүн үжин (фүжин гэжэ хитадаар хатаниие хэлэнэ) иигэжэ хэлэбэ: «Тэрэ гурбан хүнэй бодолые ши мэдэбэ гүш? Тэдэнэй шарай һэжэглэмээр байна. Шинии аминда хоро хүргэжэ болохо. Амиды мэндэ үлдөө һаа, эхэнэрые олоходо бэрхэтэй бэшэ. Мухалай бүхэндэ үхид бии. Тэргэ бүхэндэ хатад бии. (Нам шэнги сэбэр эхэнэр олдохо. «Алтан тобшоһоо»). Хэрбээ намайе һанаа һаа, дахин абаһан һамгаяа минии нэрээр нэрлээрэй. Одоо амияа аршала. Минии үнэрые үнэрдэжэ ябаарай» гээд үмдэжэ ябаһан самсаа тайлажа үгэбэ. Ехэ Чилэдү тэрэ самсыень морин дээрэһээ тонгойжо абахатайнь адли, нүгөө гурбан тэрэ хушууе тойрон дүтэлжэ ябаба. Чилэдү хурдан ухаа моринойнгоо гуяые ташуурдажа яаран Онон мурэн өөдэ зугадаба.
- § 56. Тэрэниие гурбуулаа хойноһоонь намнажа, долоон дабаа дабатараа үлдөөд, Оэлүн үжиниие абажа, Есүхэй баатар жолоодон хүтэлжэ, аха Нэгүүн тайжа түрүүлжэ, дүү Даридай отчигин хажуудань дахажа (тэмээнь туужа. «Алтан тобшоһоо») ябаба. Энэ үедэ Оэлүн үжин хэлэбэ: «Минии эрэ Чилэдү,
     һэрюун һалхинда
     һэбхэгэр үһээ хиидхэжэ,
     Хээр хүдөөдэ
     Хэрхэн үлэдэжэ яажа зобохобши?
     Одоо би хоёр һэбэрхэй үһээ хойшо урагшань
     унжуулжа яажа ошохобиб?» гээд Онон мурэнэй долгилтор, ой шугын ганхатар ехэ шангаар уйлахадань, [Даридай отчигин хажууһаань иигэжэ хэлэбэ:
     «Тэбэрхэ хайрата эрэшни
     Тэрэ саадахи дабаа дабаба.
     Уйдажа һанаха эрэшни
     Уһан голые гаталба.
     Хайлажа уйлабашье,

Хаража шамайе шадахагүй.
Хайшаашье бэдэрээ наа,
Хаалга замынь олдохогүй.
(Гурбан гол гаталба.
Гурбан гурба дабуулба.
Хайбал мүргүй,
Харабал бараагүй,
Хайлабал шэмээгүй. Чи, Цэ).
Дуугай боло»

гэжэ ойлгуулба. Оэлүн үжиние Ехүсэй баатар тиигэжэ гэртээ абаашажа, һамган болгоһон ушарынь иимэ байгаа.

- § 57. Амбагай хаан баригдаад, Хадаан Хутула хоёрой нэрые зааһан хадань хамаг монгол, тайчууднар Онон мүрэнэй Хорхонагай хүнды гэдэг газар сугларжа хэлсээд, Хутулые хаан болгобо. Монголой жаргалан-хатар зугаа, хурим наада хэбэ. Хутулые хаан болгон үргэмжэлөөд, Хорхонагай һаглагар модод доро хабирга газарай халсартар, үбдэг газарай үлтиртэр хатар наада хэжэ зугаалбад.
- § 58. Хутула хаан болоод, Хадаан тайжатай хоюулаа татаар уладһаа үһөөгөө абахаар мордобод. Татаарай Хотон бараг, Жали буха хоёртой арбан гурба удаа байлдабашье, Амбагай хаанай үһөөе һайса абажа шадабагүй.
- § 59. Тэрэ үедэ Есүхэй баатар татаарай Тэмүүжин-үгээ, Хори-буха зэргын татаар уладые барижа ерэхэдэнь, жэрмэнэн байһан Оэлүн үжин Ононой Дэлюун болдог гэдэг газарта Чингис хааниие түрэбэ. Чингис түрэхэдөө, баруун гартаа шагайн шэнээн нүжэ адхаад гараһан юм. Татаарай Тэмүүжин-үгээе барижа ерэхэ сагта тохёолдожо түрэнэн хадань Тэмүүжин нэрэ үгэбэ.
- § 60. Есүхэй баатарай Оэлүн үжинһөө Тэмүүжин, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ дүрбэн хүбүүд түрэбэ. Баһа Тэмүлүн нэрэтэй нэгэ үхин гарабэ. (Есүхэй баатарай нүгөө һамган Сочигэл эхэнэ Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёр хүбүүд түрэнэн юм. «Алтан тобшоһоо»). Тэмүүжинэй юһэн наһатай байхада Зочи-Хасар долоон наһатай, Хачиун алчи табан наһатай, Тэмүгэ отчигин (одхониинь галай хаан, гуламтын эзэн гэнэн үгэ болоно) гурбан наһатай, Тэмүлүн үлгытэй байһан юм.
- § 61. Есүхэй баатар Тэмүүжинэй юһэн наһатай байхада, Оэлүн эхынь түрхэм олхуноуд угай айлда хүбүүнэй нагасанарһаа үхин гуйя гэжэ Тэмүүжиние абаад ошобо. Ябаха замдаа Цэгцэр Чихургу гэдэг газарай хоорондо Хонгирадай Дэй сэсэнтэй уулзаба.
- § 62. Дэй сэсэн һураба: «Есүхэй худа, хаана хүрэхөөр зорижо ябанабта?» Есүхэй баатар хэлэбэ: «Минии хүбүүнэй нагаса олхуноуд иргэнһээ үхин гуйха гэжэ ябанабди». Дэй сэсэн хэлэбэ: «Энэ хүбүүншни нюдэндөө галтай, нюуртаа гэрэлтэй хүбүүн байна.
- § 63. Есүхэй худа, би энэ һүни нэгэ зүүдэ харабаб. Сагаан шонхор шубуун нара һара хоёрые адхан ниидэжэ ерээд, минии гар дээрэ бууба» гэжэ зүүдэлээб. Нара, һарые бидэ нюдөөрөө харадаг гээшэлди. Гэбэшье нара, һарые шонхор шубуун адхажа минии гар дээрэ буухань гайхалтай. Ямар һайхан ушар тохёолдохо болобоб. Би бусадта дуулгааб. Есүхэй худа, хүбүүгээ дахуулжа ерэнэншни үнэхөөрөө минии зүүдэнэй тайлбари болобо. Танай хиад аймагай һүлдэ ерэжэ, зүүдээр дохёо үгэбэ гээшэ бээ.
- § 64. Манай хонгирад хэдынһээ хойшо бусадтай нютаг, хүнийе буляан тэмсэлдэдэггүй.
Хариин уладые добтолонгүй,
Хасар һайхантай үхидөө
Хасаг тэргэдэ һуулгажа,
Хара буура хүллэжэ,
Хатаруулан абаашажа,
Хаан болоһон таанарай

Хатан һуурида дэбжүүлжэ
Хамта һуулгадаг,
Өөрэ эрхэтэнтэй тэмсэнгүй,
Үнгэ һайхан үхидөө
һандалитай тэргэдэ һуулгажа,
һаарал буура хүллэжэ,
Үүсхэн абаашаад,
Үндэр һуури эзэлэгшэдэй
Үрөөлэ хани болгодог.

Манай хонгирад хэзээнһээ хойшо хасар һайхан хатадтай, үнгэ һайхан үхидтэй тула зээгэй зүһөөр, үхидэй үнгөөр ябадаг.

- § 65. «Нугын хүүгэд нютагаа эзэмшэхэ. Үхин хүүгэд үнгэ шэлэгдэхэ. Есүхэй худа, минии гэртэ ошо. Намда бишыхан үхин бии. Та ошожо харагты» гэжэ Дэй сэсэн хэлээд, Есүхэйе гэртээ дахуулан абаашаба.
- § 66. Есүхэй худа үхиниень хаража, нюуртаа гэрэлтэй, нюдэндөө галтай үхин байхадань һанаандань таараба. Тэрэнэй нэрэ Бүртэ гэнэ. Тэмүүжинһээ нэгэ һаһа аха, арбатай байба.
Дэй сэсэнэй гэртэ хоноод, үглөөндөн үхиниень гуйхадань, Дэй сэсэн иигэжэ хэлэбэ: «Олон удаа гуйлгажа үгэбэл эрхимдэ сэгнэгдэхэ, үсөөн удаа гуйлгажа үгэбэл доромжологдохо гэдэгшье һаань, үхин хүнэй заяа түрэнэн үүдэндээ үтэлхэгүй тула үхинөө үгэе. Ши хүбүүгээ хүрьгэн болгожо манай гэртэ үлөө» гэбэ. Тиихэдэнь Есүхэй баатар иимэ харюу үгэбэ: «Би хүбүүгээ орхихоб. Минии хүбүүн нохойһоо сошомхой юм. Эрхим худа, ши минии хүбүүе нохойһоо бү сошоогоорой!» гээд хүтэлжэ ябаһан морёо бэлэг үгэжэ, Тэмүүжинээ орхёод, Есүхэй баатар бусаба.
- § 67. Есүхэй баатар Цэгцэрэй шара талада ябажа байтараа, татаар уладай хурим хэжэ байхадань дайралдаад, амаа сангаад ябаһан тула тэндэ бууба. Татаарнууд Есүхэйе танижа, «Эрхим Есүхэй ерэбэ» гэлдэжэ хуримда һуулгаад, урдын дайлагданан үһөөгөө һанажа, нюусаар хэлсэн, хоол соонь хоро холижо үгэбэ. Есүхэй тэндэнһээ мордожо ябаха замдаа бээнэ муудажэ, гурбан хоног арай гэжэ ябаад, гэртээ хүрэбэ.
- § 68. Есүхэй хэлэбэ: «Минии зосоо муу байна. Дэргэдэмни хэн байнаб?» гэжэ асуугаад, «хонхатанай Чирха үбгэнэй хүбүүн Мэнлиг ойрошни байна» гэхэдэнь, тэрэниие дуудажэ захиба: «Хүбүүмни, Мэнлиг, ши соносо. Минии хүбүүн балшар ябана. Тэмүүжин хүбүүгээ урагтань орхёод ерэхэ замдаа татаарнуудта хорлогдобоб. Зосоомни муу байна. Үншэн үлдэн дүүнэрээ, ахынгаа бэлбэнэн һамгые харалсахаяа мэдээрэй. Тэмүүжин хүбүүе ошожо түргөөр асара! Хайратай Мэнлигни!» гээд һаһанһаа нүгшэбэ.

II. Чингисэй эдир наһан

- § 69. Мэнлиг Есүхэй баатарай захиһан ёһоор Дэй сэсэндэ ошоод хэлэбэ: «Есүхэй аха Тэмүүжиние ехээр һанажа хараха хүсэлтэй байхадань абаашахаяа ерэбэб» гэбэ. Дэй сэсэн иимэ харюу үгэбэ: «Худынгаа хүбүүн тухайгаа һанаата болоо хадань ябуулая. Харин удангүй гэдэргэнь ерүүлхэ хэрэгтэй» гэбэ. Энэ үгыень дуулаад, Мэнлиг Тэмүүжиние гэртэнь абажа ерэбэ. (Есүхэй баатарай тэнгэридэ ошоһондонь Тэмүүжин газарта хэбтэжэ байгаад гасалхадань, хонхотанай Чирха тэрэниие һэргээхэ гэжэ идхан иигэжэ ойлгуулба:
- «Тула загаһан мэтэ юундэ
Тулгардан гасална гээшэбши?
Торгон сэрэгээ бэхилэе гэжэ
Томоотой үгээ хэлсэһэмнай дээрэ гү?
Уһанай загаһан мэтэ юундэ
Уяран гасална гээшэбши?
Улас түрээ байгуулая гэжэ
Ушартай үгы хэлсэһэмнай дээрэ гү?» гэжэ хэлэхэдэнь, уйлахаая болиһон гэдэг. «Алтан тобшоһоо»).
- § 70. Тэрэ хабар Амбагай хаанай хатан Орбай, Сохатай хоёр ехэшүүлэй газарта (үбгэдэй хүүрые хүдее табидаг газар) тайлгын эдее үргэхэдэ, Оэлүн үжинэй хожомдожо ошоһон тула тайлгын эдээнэй хубаариһаа хүртээбэгүй. Орбай, Сохатай хоёрто Оэлүн үжин хэлэбэ: «Есүхэй баатарые үхэбэ гэжэ, хүбүүемни балшар гэжэ тайлгын хэшэгэй архи һархаһаа хүртээбэгүй гээшэ гүт? Нюдөөрөө. уулзахадаа үгэхэгүй, нүүжэ ошоходоо хэлэхэгүй болобо хаяат таанар».
- § 71. Тэрэ үгэдэнь Орбай Сохатай хоёр хатан иигэжэ харюу үгэбэ:
- «Урижа шамда үгэхэ ёһогүйбди,
Ушарбал ши эдихэ ёһотойш!
Хүргэжэ шамда үгэхэ ёһогүйбди,
Хүртэбэлын ши эдихэ ёһотойш!
Амбагай хаан үхөөд, Оэлүндэ иимээр хэлэгдэхэ болобобди.
Мүрыень оложо, эдээнэй эхэ, хүбүүдыень нютагтань орхижо нүүе. Бү абажа ябая» гэбэ. Тэрэнэй үглөөдэр тайчуудай Таргудай—Хирилтуг, Тодойн—Гиртэнэр Онон мүнэн руу зөөжэ гараба.
- § 72. Оэлүн үжин хүбүүдтээ хамта орхигдоходонь, хонхотанай Чирха үбгэн нүүжэ ябагшадта ошожо, бурууень ойлгуулхые оролдобо.

Тиихэдэнь Тодойн Гиртэ:

«Сээлэй уһан шэргэбэ,

Сэгээн шулуун хахарба» гээд,

Чирха үбгэнэй үгые хайхарангүй, сааша нүүжэ, «Ши иигэжэ идхахабши» гэж тэрэ үбгэнэй зоо нюрга руу жадаар хадхан намнаба.

§ 73. Чирха үбгэн шархатай боложо гэртээ ерээд зобохо хэбтэхэдэнь, Тэмүүжин уулзахаяа ерэбэ. Хонхотанай Чирха үбгэн Тэмүүжиндэ хэлэбэ: «һайн эсэгыншни суглуулһан уладай таража нүүхэдэнь ойлгуулха гэжэ ябаһаар иигэжэ жадаар хадхуулбаб» гэхэдэнь, Тэмүүжин уйлажа гараба. Оэлүн үжин өөрөө түг барижа мордоод, орхижо нүүһэн хүнүүдэй заримыень бусажа асарба. Гэбэшье бусажа ерэхэн уладууд баһа тогтоогүй, тайчуудай хойноһоо нүүбэ.

§ 74. Иигэжэ тайчууд аха дүүнэр бэлбэхэн Оэлүн үжиние бишыхан хүбүүдтэйн хамта нютагтань орхижо нүүһэн юм.

Оюун ухаатай

Оэлүн эхэ

Оёдолто дэгэлээ тааруулан үмдэжэ,

Охотор хормойгоо шуун бүһэлжэ

Онон мүрэниие үгсэжэ уруудажа,

Үлир мойһо түүжэ ябажа,

Үрбэгэрхэн хүбүүдээ хайрлан тэжээжэ

Үдэр һүниие аргаа олон үнгэрүүлбэ.

Шадалтай түрэхэн үжин эхэ

Шаантагтай гаһана барин ябажа,

Сабшахаар газарые үгсэжэ уруудажа,

һүдэ гэшэгэнээнэй үндэхэ малтажа,

һүни үдэрье хатуужан үнгэрүүлжэ

Суута хүбүүдээ тэжээн үсхэбэ.

(Хатан түрэхэн үжин эхэ

Хайлааһан шоро барин ябажа,

Халдун уулые үгсэжэ уруудажа

Хабиин мангирые малтан түүжэ,

Хаашуул хүбүүдээ хайрлан тэжээжэ

Ханатар садатар эдюулжэ үсхэбэ. «Алтан тобшоһоо»).

§ 75. Гоё түрэхэн Оэлүн эхэ

Гохо дэгээ барин ябажа,

Гол газарые үгсэжэ уруудажа,

Гоогол мангирые түүн ябажа

Гомдолгүй хүбүүдээ тэжээжэ үсхэбэ.

Заршамтай түрэхэн үжин эхын

Залаатай түмһөөр тэжээһэн хүбүүд

Засагтан сайд боложо үдэбэ.

Гоё түрэхэн үжин эхын

Гоогол мангираар тэжээһэн хүбүүд

Хутагтан сайд боложо үдэбэ.

Эхэ үжинэй тэжээһэн хүбүүд

Эзэн сайд болон үдэжэ,

Эршэ зориг түгэлдэр боложо,

Эхэ Ононойнгоо эрьедэ һуужа,

Үлгүүр гохо уһанда хаяжа,

Үймэхэн загаһа шүүн барижа,

Үргэхэн эхээ тэжээхэ болобо.

Заршамта үжинэй тэжээһэн хүбүүд

Засагта эрэшүүл болон үдэжэ,
Замагтай уһые шүүрдэн байжа,
Загаһа жараахай гоходон барижа,
Заяата эхээ тэжээхэ болобо.

- § 76. Нэгэ үдэр Тэмүүжин, Хасар, Бэгтэр, Бэлгүтэй дүрбүүлэн хамта һуужа, загаһа гоходоходонь, нэгэ сайбар загаһан гоходонь торобо. Тэмүүжин Хасар хоёрһоо Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр тэрэ загаһые буляжа абаба. Тэмүүжин Хасар хоёр гэртээ ерэжэ үжин эхэдээ хэлэбэ: «Нэгэ сайбар загаһа гоходо ороһониинь Бэгтэр, Бэлгүтэй аха дүүнэр хоюулаа буляжа абаба» гэхэдэнь, үжин эхэнь хэлэбэ: «Таанар нэгэ эсэгийн хүбүүд байтараа, юундэ тиигэжэ химаралданабта? Одоо һүүдэрһээ ондоо нүхэргүй, һүүлһээ ондоо ташуургүй байһанаа мэдэнэ бэээт. Иимэ байхадаа, бидэ тайчууднараа яажа үһөөгөө абажа шадахабибди? Урдын Алун эхын табан хүбүүд мэтэ яагаад эб эегүй болобобта? Таанар бэтэгэй тиигэгты» гэбэ.
- § 77. Тэндэһээ Тэмүүжин Хасар хоёр буруушаан иигэжэ хэлэбэ: «Үсэгэлдэр нэгэ булжамуур харбажа алаһамнай тэдэ буляжа абаа нэн. Энэ үдэр баһа дахин булягаа. Иимэ хадань эдээнтэй хамта яажа амидархабибди» гээд гэрэйнгээ үүдые шангаар хаяад гаража ошобо. Бэгтэрэй добо дээрэ юһэн шарга моридоо харюулжа һуутар, Тэмүүжин хойноһоо, Хасар урдаһаа нюусаар номоёо дэлижэ байхадань, Бэгтэр обёороод хэлэбэ: «Тайчууд аха дүүнэрэй хоро шарые үзөөд, үһөөгөө дууһан абажа шадаагүй байтараа, таанар намайе яажа нүдэнэй һорьһон, аманай бөөлжэһэн болгохо гээбта? Одоо һүүдэрһээ ондоо нүхэргүй, һүүлһээ ондоо ташуургүй байтараа юундэ иигэжэ байнабта? Гуламтыемни бү һандаргагты, Бэлгүтэйе бү хорлогты» гээд забилан һуужа тэсэмгэй хүлэбэ. Тэмүүжин Хасар хоёр хойно урдаһаань харбажа алаад ошобо.
- § 78. Тэмүүжин Хасар хоёрой гэртээ ерэжэ ороходо, үжин эхэ хоёр хүбүүдэйнгээ шарай харамсаараа, дары ушарыень мэдэжэ хэлэбэ:
- «Ханияа хорлогшод,
Эжэлээ эдигшэд
Халуун хэбэлһээ гарахадаа
Хара нүжэ адхан түрөө бэлэйт.
Хабиргаа хазаха
Хара нохой мэтэ,
Хадада довтолхо
Харсага шонхор мэтэ,
Уураа даран ядаха
Омог арсалан мэтэ,
Амидые залгиха
Аюулта мангас мэтэ,
һүүдэртээ довтолхо
һүрхэй араатан мэтэ,
Шүүрэн залгиха
Сурхай загаһан мэтэ,
Ботого торомой
Борбиее хазаха
Уурлаһан буура мэтэ,
Бороото үдэр
Добтолон халдаха
Үлэн шоно мэтэ,
Нилха үрэеэ
Тэсэн ядажа
Низалан эдихэ

Нүгэлтэ ангир мэтэ,
Хэбтэриень хүдэлгэбэл
Гэдэргэ довтолхо
Хэрзэгы шоно мэтэ,
Барижа эдихэ
Барас арсалан мэтэ
Балмад амитад гүт.
һүүдэрһээ ондоо нүхэргүй,
һүүлһээ ондоо ташуургүй

байхада, тайчууднарай хоро шарые даагаад, үһөөгөө хэн яажа абахаб гэжэ байхада, таанар юундэ иимэ хэрэг хэбэбта?» гэжэ эртэнэй үгые эшэ татажа, үбгэдэй үгые үндэһэн болгожо, хүбүүдээ ехэтэ буруушаан зэмэлбэ.

- § 79. Тиигэжэ байтар тайчуудай Таргудай—Хирилтуг шадар нүхэдөө дахуулжа, «хурьганай үһэн гуужаба, түлгэнэй бэе түлжэбэ» (Оэлүнэй хүбүүн тэнжэбэ) гэжэ довтолхоёо ерэбэ. Тэдээнһээ айжа, Оэлүн үжин хүбүүдтээ хамта ой шугы руу зугадаба. Бэлгүүтэй модо хухалжа, шэбээ бариба. Хасар харбан байлдажа, Хачиун Тэмүгэ Тэмүлүн гурбанай уулын хабшалда хоргодоод байхада, тайчууд хашхаран хэлэбэ: «Тэмүүжин ахаяа гаргажа үгэгты. Бэшэнтнай хэрэггүй» гэжэ дуулахадаа, Тэмүүжиние һэмээхэн хоргодуулан ой руу ябуулба. Энэениень тайчууд мэдээд бэдэрхэдэнь, Тэмүүжин Тэргүүн үндэрэй шугыда шурган оробо. Тайчууд нэбтэрэн орожо шадангүй, хүрээлээд хахиба.
- § 80. Тэмүүжинэй шугы соо гурба хоноод, одоо хария гэжэ морёо хүтэлөөд ябахадань, моринһоонь эмээлынь мултаран унаба. Эрьежэ харахадань, эмээлэйн олом, хүмэлдэргэ хэбээрээ аад, мултарһан байба. «Олом мултаржа болохошье һаа, хүмэлдэргэ яагаад мултархаб? Тэнгэри һаатуулжа байгаа болобо гү?» гэжэ баһа гурбан хоног хүлээбэ. Дахин гараха гэжэ ябахадань, шугыһаа гараха замыень гэрэй шэнээн сагаан шулуун бүглөөд хэбтэжэ байба. «Тэнгэри һаатуулжа байгаа болобо гү?» гэжэ бусаад, баһа гурба хонобо. Хамта юһэн хоног хоолгүй байжа, «иигэжэ дэмы үхэнхаар, эндэһээ гарая» гээд, зам бүглэн унаһан гэрэй шэнээн сагаан шулууе тойрон гаража, һаад болоһон модые хутагаараа отолоод, морёо хүтэлжэ гарамсаарнь, тайчууд угтаад барижа абаба.
- § 81. Тэмүүжиние Таргуудай-Хирилтуг барижа, өөһэдынхидтээ абаашаад, зонхилон шийдхэжэ, айл бүхэндэ нэгэ-нэгэ хонуулан зайлгажа ябаба. Зунай түрүүшын һарын арбан зургаанай улаан тэргэд үдэр тайчууд Ононой эрье дээрэ найр наада хэжэ, нара шэнгэхэдэ тараба. Тэрэ найр нааданай үедэ Тэмүүжиние нэгэ хилбар дорой хүбүүн асараад хахижа байба. Нааданда сугларһан зоной тарамсаарнь, тэрэ ахир дорой хүбүүнэй толгойе модон дүнгөөр нэгэ удаа сохёод гүйжэ, «Ононой шугы соо хэбтэбэл олдохо бээбэ» гэжэ тогтомол татуур уһан соо ороод гэдэргээ хаража, тэрэ дүнгөө уһа руу урадхан, гансал нюураа бултайлгаад хэбтэбэ.
- § 82. «Баригдаһан хүниие алдабаб» гэжэ тэрэниие хахижа байһан хүнэй ехэ шангаар хашхархада, тараһан тайчууд сугларан ерэжэ, үдэр шэнги һаруул һүни Ононой шугы соогуур бэдэрбэ. Татуур уһан соо хэбтэжэ байһан Тэмүүжинтэй сүлдүсэнэй Сорхон-шар гэнтэ сэхэ дайралдаад хэлэбэ: (Уһанда оро сараагүй, огторгойдо мүргүй һэн туладань иигэжэ хэбтэхэ зүб байна. «Алтан тобшоһоо»). «Ши иимэ аргатай, нюдэндөө галтай, нюуртаа гэрэлтэй хүн хадашни тайчууд шамда атаархана бшуу. Ши иигээд хэбтэжэ бай. Би шамайе заажа үгэхэгүйб» гээд үнгэрэн ошобо. Саашаа яажа бэдэрхээ тайчууднарай зүблэхэдэ, Сорхон-шар хэлэбэ: «Хүн бүхэн ябаһан мүрөөрөө гэдэргээ ябажа, оршон тойрониие дахяад шалгажа үзэе» гэхэдэнь, бултадаа «заа» гэжэ зүбшөөгөөд, хүн бүри ябаһан мүрөөрөө ябажа бэдэрбэ. Баһа Сорхон-шар Тэмүүжиние дайража: «Аха дүү тайчууднар ама шүдөө бүлюудэжэ мэгдүүтэй байна. Ши тэсэмгэйгээр хэбтэжэ бай» гээд үнгэржэ ошобо.

- § 83. Тайчууднарай бэдэрээд олоогүй тула дахяад саашаа яаха тухай зүблэхэдэнь, Сорхон-шар хэлэбэ: «Тайчуудай хүбүүд, бидэнэр гэгээн сагаан үдэр дунда бүхэли хүниие алдаад, одоо харанхы хүни яажа олохо зонбибди. Хүн бүхэн ябаһан мүрөөрөө дахин нэгэ удаа таража ябаад, маргааша сугларжа бэдэрэе. Тэрэ дүнгэтэй хүн хаана холо ошохо юм?» гэхэдэнь, бүгэдөөрөө «заа» гэлдэжэ, бусажа бэдэрхээр ябаба.
- Сорхон-шар баһа Тэмүүжиндэ ерээд хэлэбэ: «Мүнөө нэгэ удаа таража бэдэрээд, маргааша ерэхэ гэлсэбэ. Бидэнэй тарамсаар, эхэ, дүүнэрэйнгээ зүг руу яба. Хэрбээ хүнтэй дайралдаа һаа, намайе харааб гэжэ бү хэлээрэй» гээд ябашаба.
- § 84. Тэдэнэй тарахалаар, Тэмүүжин зосоогоо иигэжэ бодоно: «Һаяын хэдэн үдэр айл хэсэжэ ябахандаа, Сорхон-шарын гэртэ хоноһомни, тэрэнэй хүбүүд Чимбай Чулуун хоёр намайе ехээр хайрлажа, хүни гэнжэ дүнгыемни мулталаа бэлэй. Мүнөө баһа Сорхон-шар намайе хараашье һаа, заажа үгэнгүй үнгэрбэ. Тэдэ намайе абарха бээ» гэжэ Сорхон-шарын гэрые шэглэн, Онон мүрэн руу ябаба.
- § 85. Сорхон-шарын гэрэй тэмдэгынь гэхэдэ, бүхэли хүни үүрэй сайтар һү һамаржа, айрагаа бүлэдэг айл. Тэрэ тэмдэгээр тухайлжа, бүлүүрэй шэмээгээр ошоходонь, Сорхон-шар хэлэбэ: «Шамайе эхэ, дүүнэрэйнгээ зүг шэглээд яба гэжэ хэлээ бэшэ аалби? Ши юундэ ерээбши?» гэбэ. Тэрэнэй хүбүүд Чимбай Чулуун хоёр хэлэбэд: «Булжамуур шубуунай харсагаһаа тэрьедэжэ шэбэрэй оёор руу хоргодобол, шэбэр тэрэниие хамгаалжа абардаг. Теэд манайда хүнэй хоргодожо ерэхэдэ, тиигэжэ хэлэжэ яажа болохоб» гэжэ эсэгээ буруушаажа, дүнгыень эбдэжэ галда түлөөд, зэргэлээ байһан нооһотой бүтүү хара тэргэдэ хоргодуулба. Тэмүүжиниие энэ тэргэдэ байна гэжэ «амитан хүндэ бү хэлээрэй» гэжэ Хадаан гэжэ нэрэтэй дүү басагандaa хаража харгалзажа байхыень даалгаба.
- § 86. Гурбадахи үдэртөө (дүнгэтэй хүн хаана холодохо һэм. «Алтан тобшоһоо». «Тэрэниие манайхин нюугаа бээ. Өөһэдөө ябажа нэгжэе» гэжэ айл бүриие нэгжэһээр Сорхон-шарында ерэбэ. Гэртэнь орожо оро дэрэ, түшэлгэтэй һандали доогуурнь хараад, газар байһан нооһотой бүтүү тэргэдэнь ошожо, амһарайнь нооһые татасагаажа, Тэмүүжинэй хүлдэ хүрэхэдэнь, Сорхон-шар хэлэбэ: «Иимэ халуун сагта нооһон соо амиды хүн яажа тэсэхэ юм?» (Сэдьхэлээ ханатар бэдэрэгты. «Алтан тобшоһоо»). Тиэхэдэнь нэгжэһэн хүнүүд болижо, саашаа ябаба.
- § 87. Тэрэ нэгжүүлэй ошоһон хойно Тэмүүжиндэ Сорхон-шар хэлэбэ: «Намайе ши үнэнэн болгон хийдхүүлэн алдабалши. Одоо түргөөр эжы, дүүнэрэйнгээ зүг баряад яба» гэжэ ама сагаан һубай хулагша гүүгээ унуулжа, (хоёр эхэ хүхэдэг тарган) тэлээ хурьганай мяха шанажа, унданай тулам, нэгэ номо, хоёр һурша үгэжэ, эмээл, хэтэгүйгөөр ябуулба.
- § 88. Тэмүүжин тэндэһээ гаража, урдань шэбээлһэн газартаа ерээд, үбһэнэй гэшхүүлһэн мүрөөр мүшхэжэ, Онон мүрэн өөдэ ябажа, хойноһоо урдадаг Химурга горхондо хүрэбэ. Тэрэ горхон өөдэ үгсэжэ, Бэдэр хушуунай Хорчухуй болдог гэдэг газар хүрэжэ, эхэ, дүүнэртээ ушарба.
- § 89. Тэндэ бултадаа ниилэжэ, Бурхан халдунай үбэрөөр - Хүрэлхөөр урдадаг Сэнгүр горхоной (Цэнхэрэй голой) Хара зүрхэнэй Хүхэ нуур гэдэг газар нютаглаад, тарбага, зумбараа алажа эдижэ амидарба.
- § 90. Нэгэ үдэр гэрэйн газар байһан найман шарга агтые дээрмэшэд ерэжэ, нүдэн дээрэнь туужа абаашахадань, Тэмүүжин дүүнэртээ ябаган тула хараһаар гээгдэбэ. Бэлгүтэй набтар хонгор морёо унажа, тарбага агнахаар ябашаһан байгаа. Үдэшэлэн нара шэнгэһэн хойно набтар хонгор мориндоо даажа ядатарынь тарбагадые ашаад, ябагаар хүтэлжэ ерэбэ. «Шарга агтануудыемнай дээрмэшэд абаад ошоо» гэхэдэнь, Бэлгүтэй «Би нэхэжэ ошохом» гэбэ. Хасар хэлэбэ: «Ши шадахагүйш, би ошоһуу» гэбэ.

Тэмүүжин хэлэбэ: «Таанар шадахагүйт, би нэхэхүү» гэжэ, набтар хонгороо унаад, шарга агтануудаа үбһэнэй найгаһан мүрөөр мүшхэн гурбан хоног ябаад, нэгтэ үглөө олон адуунда хүрэхэдэнь, нэгэ шуумар хүбүүн гүү һаажа байба. Тэрэнтэй уулзажа, шара агтануудаа һурахадань, тэрэ хүбүүн хэлэбэ: «Энэ үглөөгүүр нара гарахаһаа урид найман шарга моридые энээгүүр туужа гараа. Би мүрыень заажа үгэхүү» гээд набтар хонгорыень табюулжа, орог һаарал мори Тэмүүжиндэ унуулба. Өөрөө хурдан ухаа мори унажа, гэртээ харингүй, хүхүүр, һаба һуулгаяа хээрэ боожо орхибо. Тиигээд хэлэбэ: «Нүхэр, ши ехэл мэгдэжэ ябаа байнаш. Эрын бэрхэшээл нэгэн адли юм. Би шамда нүхэр болоһуу. Минии эсэгэ Наху баян гэдэг. Би тэрэнэй ганса хүбүүнби. Минии нэрэ Боорчи» гээд, хоюулаа мордожо, шарга моридой мүрөөрнь мүшхэжэ, гурбан хоног ябаба. Нэгэ үдэшэ наранай тонгойжо уулын хажуу бэээр тудаха үеэр нэгэ хашаада хүрэхэдэнь, найман шарга моридын тэрэ хүрэнэй захада үбһэ эдижэ байба. Тэмүүжин хэлэбэ: «Нүхэр, ши эндээ бай. Манай шарга морид тэрэ байна. Би тэдэниие туугаад ерэхүү» гэхэдэнь, Боорчи хэлэбэ: «Би шамда нүхэр боложо ерээд, эндэ яажа үлдэхэбиб» гээд, хоюулаа хамта довтолжо ороод, шарга моридые намнажа гаргаба.

- § 91. Хойноһоонь олон хүн субалдан гүйлгэбэд. Тэдэнэй дундаһаа нэгэ сагаан моритой (улаан дэгэлтэй. «Алтан тобшоһоо») хүн урга барижа гансаараа хүсэжэ ерэхэдэнь, Боорчи хэлэбэ: «Нүхэр, ши номо һуршайа намда үгэ. Би харбалдаһуу» гэбэ. Тэмүүжин тиихэдэнь иигэжэ харюусаба: «Минии түлөө ши тулалдаад яахашниб. Би өөрөө харбалдаһуу» гэжэ эрьежэ һуршайа табиба. Тэрэ сагаан моритой хүн ургатайа бүхыһөөр үлэбэ. Хойтохи нүхэдын дабхилдаһаар хүсэжэ ерээшье һаа, наранай уулын саагуур шэнгэжэ, бүрэнхы болоһон тула тэдэнэр яахашье аргагүй гээгдэбэ.
- § 92. Тэмүүжин Боорчи хоёр моридоо туугаад тэрэ хүниндөө һэтэ ябаад, гурбан үдэр, гурбан хүниие гаталан, Боорчин гэртэ ойртоходоо Тэмүүжин хэлэбэ: «Би шамгүй һаа эдэ моридоо яажа абажа шадаха байгаабиб? Ши хэдыень абахабши?» гэхэдэнь, Боорчи харюусаба: «Би һайн нүхэр шамайгаа һандаржа ябана гэжэ туһалхайа хамта ябааб. Би олзо бэдэрээгүйб. Би Наху баянай ганса хүбүүнби, минии эсэгийн хуряһан хүрэнгэ зөөри намда элбэг хүрэхэ» гээд юушье абабагүй.
- § 93. Хоюулаа Наху баянай гэртэ хүрэхэд. Хүбүүгээ алдааб гэжэ нюһа нулимса боложо байһан Наху баян хүбүүгээ харахадаа, нэгэ уйлажа, нэгэ уурлажа: «Хүбүүмни юун болоһыень хэлэ» гэбэ. Боорчи иигэжэ харюусаба: «Энэ һайн нүхэрэйнгөө һандаржа ябахые хараад, хамта ошолдоо һэм. Мүнөө ерээбди» гээд мордожо, хээрэ табяад орхихон һаба һуулгаяа абажа ерэхэ. Тэмүүжиндэ тэдэ тэлээ хурьга хүнэхэ болгон бэлэдхээд, баһа ганзагалха тулам үгэбэ. Наху баян хэлэбэ: «Хоёр залуушуул энээнһээ хойшо һайханаар нүхэсэгты, бэе бээ бэтэгэй орхигты» гэбэ. Тэндэнээ Тэмүүжин мордожо, гурбан үдэр, гурбан хүни ябаад, Сэнгүр горхондо байгаа гэртэ хүрэхэ. Тэмүүжинэй ерэхэдэ, Оэлүн эхэ, Хасар болоод дүүнэрэйн һанаанай зоболон тайлагдажа сэдхэлынь баясаба.
- § 94. Урдань Бүртэ үжиниие юһэн һаһатай байхадаа хаража ерэхэнһээ хойшо Тэмүүжин дахин тэрэнтэй уулзаагүй байба. Одоо Тэмүүжин Бэлгүтэй хоёр Бүртэ үжиниие бэдэрхээ Хэрлэн мүрэн руу ошобо. Цэгцэр Чихургу хоёрой забһарта Хонгирадай Дэй сэсэн нютаглажа байдаг һэн. Дэй сэсэн Тэмүүжиниие харахадаа, маша ехээр баясажа хэлэбэ: «Аха дүү тайчууднарай шамда атаархан хоролхохые мэдэхэ тула би сэдхэлээ зобожо, сүхэрхэдэ хүрэхэ байгаалби. Одоо шамтай уулзабаб» гээд Бүртэ үхинөө Тэмүүжиндэ үгэбэ. Тэмүүжинэй Бүртэ үжинөө абажа хамта бусахадань, Дэй сэсэн үдэшэжэ ябаад, Хэрлэнэй Ураг сүл гэдэг газар хүрэхэ, (халуунда ядараад, «Алтан тобшоһоо») Хэрлэнруугаа гэдэргээ бусаба. Дэй сэсэнэй һамган Цотан гэдэг Бүртэ үхинөө үдэшэжэ, Хүрэлх доторхи Сэнгүр горхондо хүрэхэ ерэхэ.

- § 95. Цотаниие хүргөөд, Боорчиие нүхэсэе гэжэ урижа, Бэлгүтэйе эльгээбэ. Бэлгүтэйн ошоходо, Боорчи эсэгэдээ хэлэнгүйгөөр бүхэтэр хонгороо унажа, боро субаяа хэдэрээд, Бэлгүтэйтэй хамта ерэбэ. Боорчин Тэмүүжинтэй нүхэсэһэн ёһон иимэ.
- § 96. Тэмүүжин дүүнэртээ Сэнгүр горхонһоо нүүжэ, Хэрлэн мүрэнэй эхин Бүргийн эрьедэ буужа нютаглаба. Тиигээд Цотан эхын үмэдхэл гэжэ асарһан хара булган дахые абажа, Тэмүүжин Хасар Бэлгүтэй гурбуулаа Есүхэй эсэгынь үнинэй унаган нүхэр Ван хантай уулзахаар ошобо. Эсэгынь дүтын нүхэр хадаа эсэгэ мэтэ гэжэ Ван ханай Туула голой шугыда нютаглажа байхада хүрэжэ ошоод Тэмүүжин хэлэбэ: «Эсэгымни хуушан анда нүхэр, та минии эсэгэтэй адли ха юмта даа гэжэ, би һамга абаад байхадаа, энэ үмэдхэл — хара булган дахые танда асарбаб» гэжэ булган дахаяа үгэбэ. Ван хан маша ехээр баясажа хэлэбэ:
- «Хара булган дахыншни харюуда
Хахасаһан уладыешни
Хамтадхажа үгэе.
Булган дахыншни харюуда
Бутарһан уладыешни
Суглуулжа үгэе.
Бөөрөнь бүгсэндөө байг,
Сэрынь сээжэдээ байг,
(Аха захатай болог)» гэбэ.
- § 97. Тэндэһээ Бүргийн эрьедэ нютаглажа байхадань, Бурхан халдунһаа Жарчиудай үбгэн түмэршэ дарханай хөөргэ үргэлжэ, Зэлмэ нзрэтэй хүбүүгээ дахуулжа ерэбэ. Тиихэдээ хэлэбэ: «Түрүүшээр Ононой Дэлюун болдогто Тэмүүжин шинии түрэхэдэ, булган үлгы үгөө һэм, би энэ хүбүүн Зэлмээ шамда үгэһэншье һаа, бага балшар ушарһаань абаашаһан хүм. Одоо ши минии Зэлмээр:
- Эмээлээ тохуула,
Үүдээ хэхүүлэ» гээд үгэбэ.
- § 98. Хэрлэн мүрэнэй эхин Бүргийн эрьедэ нютаглажа байтарнь, нэгэ үглөө эртэ үүрэй сайжа байхада, Оэлүн эхын гэртэ зарса байһан Хуагчин эмгэн бодожо хэлэбэ: «Эхэ, эхэ, үтэр бодо. Газар дэлбэрхэ мэтэ абяа шэмээ гаража, моридой түбэрөөн соностоно. Аймшагтай тайчууд ерэжэ ябана бэшэ бээ? Эхэ, түргөөр бодо» гэбэ.
- § 99. Оэлүн эхэ «хүбүүдые түргэн һэрюулэгты» гээд, өөрөө дары бодобо. Тэмүүжин дүүнэртээ бушуу бодоод моридоо барижа, Тэмүүжин, Оэлүн эхэ, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ отчигин, Бэлгүтэй, Боорчи, Зэлмэнэр тус бүрээ нэгэ нэгэ мори унаба. Тэмүлүниие Оэлүн эхэ урдаа эмээл дээрээ һуулгаба. Нэгэ мориндо юумээ ашажа хүтэлбэ. Бүртэ үжиндэ морин дутаба.
- § 100. Тэмүүжин аха дүүнэртээ мордожо, үүрээр Бурхан халдунай зүг шэглэбэ. Хуагчин эмгэн Бүртэ үжиниие нюоя гэжэ бүхээгтэй тэргэдэ бөөрөөрөө алаг сар хүллөөд уулые үгсэжэ Түнхэлэг горхон хүрэбэ. һая үүр сайжа, бүрэг-бараг гэжэ байхада урдаһаань сэрэгэй хүнүүд хатаралдан ерэжэ: «Ши юун хүмши?» гэжэ асуухадань, Хуагчин эмгэн хэлэбэ: «Би Тэмүүжинэй харьяатанби. Ехэ гэртэ хони хиргахаар ерээ һэм. Одоо ноһо тээгээд гэртээ харижа ябанаб» гэбэ. Тэдэ сэрэгүүд хэлэбэ: «Тэмүүжин гэртээ бии гү, али үгы гү? Гэрынь хаана байнаб?» гэхэдэнь, Хуагчин эмгэн иигэжэ харюусаба: «Гэрынь ойро байна. Тэмүүжинэй бии үгые би мэдэнэгүйб, өөрөө хойто гэрһээ гаража ерээб» гэбэ.
- § 101. Тэдэ сэрэгүүд хатаргалдан ошобо. Хуагчин эмгэнэй бөөрөөрөө алаг сараа гуя руунь шабхадан яаража ошохо гэхэдэнь, тэргын гол хухарба. Иимэ ушарһаа ябагаар ой руу зугадажа орохо гэжэ байтарын, хойноһоонь үнөөхи сэрэгүүд Бэлгүтэйн эхые һундалдажа, хоёр хүлын һанжуулан дабхижа ерээд, «Энэ тэргэ соошни юун байнаб?» гэжэ асуухадань, Хуагчин эмгэн хэлэбэ: «Ноһон бии» гэжэ. Тэдэ

сэрэгүүдэй ахалагшань захирба: «Дүүнэр, буужа харагты». Хаалтатай тэргынь үүдэ нээхэдэнь, зосоонь хатан эхэнэр һуужа байба. Тэрэниие тэргэ сооһоонь шэрэжэ гаргаад, Хуагчинтайнь хоюулайнь һундалдуулжа, Тэмүүжинэй хойноһоо үбһэнэй найгаһан мүрөөр мүшхэжэ, Бурхан халдун өөдэ гараба.

§ 102. Тэмүүжиниие бэдэржэ, Бурхан халдуниие гурба тойробошье олобогүй. Урагша хойшоо ябажа харахадань, намаг шабар, нэлэнхы ой дайралдажа, садхалан могойн шургаха забһаргүй бүтүү тула Тэмүүжиниие мүрдэжэ оложо шадабагүй. Энэ довтолһон сэрэгүүдынь гурбан мэргидүүд байһан юм. Удуйд мэргидэй Тогтоа, Увас мэргидэй Дайр-Усун, Хаад мэргидэй Хаатай Дармала гурбуулан нэгэдэжэ, тиихэдэ урдань Чилэдүүһээ Оэлүн эхые буляажа абаһанайнь түлөө үһөөгөө нэхэжэ ерэнэн байгаа. Мүнөө тэдэ мэргидүүд хэлэбэ: «Оэлүнэй буляалгаһанай түлөө үһөөгөө абахаар ерээд, одоо эхэнэрнүүдыетнай буляажа абабабди. Үбгэ эсэгынгээ үһөөе иигэжэ абаабди» гэжэ гэртээ бусаба.

§ 103. (Тэдэнэр Бүртэ үжиниие абаашаад, Чилэдүүгэй дүү Чилэгэр бүхэдэ үгэбэ. «Алтан тобшоһоо»). Тэмүүжин: «Тэдэ гурбан мэргидүүд гэртээ хариба гү? Уулада хоргодохонь гү? Гурбан хоног дахажа ябаад мэдэжэ ерэгты» гэжэ Бэлгүтэй Боорчи Зэлмэ гурбые эльгээбэ. Тэмүүжин өөрөө Бурхан халдунай оройдо гараад үбсүүгээ сохин зальбаржа хэлэбэ:

«һолонго мэтэ һэргэлэн
 һоргог Хуагчинай
 һонорой хүсөөр,
 Үен мэтэ хёрхо
 Үнэншэ Хуагчинай
 Үрдиһэнэй ашаар,
 (Аюулта дайсанһаа
 Амжан зугадажа)
 Бүтэн бэээ
 Бүглэн нюужа,
 Бүдэхи замые
 Мүрдэн дахажа,
 Бугын мүрые
 Мушхэн ябажа,
 Бургаһан гэртэ
 Бухан нюугдажа
 Бурхан халдунда
 Амияа абарбабди.
 Хариин дайсанай
 Халдан довтолходо,
 Харсагаһаа хулжаһан
 Булжамуур мэтэ,
 Хандагай бугын
 Мүрые дахажа
 Хадын хабшалай
 һүбые бэдэржэ,
 Халдун уулада
 Зугадажа ерээд,
 Хальһа холтоһоор
 Гэр барижа,
 Халуун амияа
 Хамгаалбаб.
 Бүглүү ойтой
 Бурхан уула

«Булган дахыншни харюуда
Бутарһан уладыешни
Бөөгнэрүүлжэ үгэе.
Хара булган дахыншни харюуда
Хахасаһан уладыешни
Хамтадхажа үгэе.
Сэрээ сээжэдээ байлга,
Бөөрөө бүгсэндөө байлга.
(Аха захатай байг)»
Гэжэ хэлээ бэлэйб.
Мүнөө тэрэ үгэдөө хүрэжэ,
Булган дахыншни харюуда
Бүгэдэ мэргидые
Бүдэрөөн довтолжо
Бүртэ үжиниешни
Бусаажа үгэе.
Хара булган дахыншни харюуда
Хамаг мэргидые
Хамха сохижо,
Хатан Бүртыешни
Харюулжа асарая.

Ши Жамууха дүүдэ мэдээ хүргэ. Жамууха дүү Хорханаг Жубур гэдэг газарта байха. Би эндэнээ хоёр түмэн сэрэг абажа, баруун гар болон мордохоб. Жамууха дүү хоёр түмэн сэрэг абажа, зүүн гар болон морилог. Бидэнэй уулзаха болзоое Жамууха тогтоогүүжан" гэбэ.

§ 105.Тэмүүжин, Хасар, Бэлгүтэй гурбуулаа Тоорил хаанайхнаа гаража гэртээ ерээд, Тэмүүжин Жамуухада Хасар Бэлгүтэй хоёроо эльгээгээд, иигэжэ захиба:

«Үнөөтэй мэргид ерэжэ
Үрыемни үбдэхөөбэ,
Үбэрыемни хоонолбо.
Үнэхөөр түшэг болохо
Үнэр түрэлэй таанарни
Үнөөем абажа үгэхэ гүт.
Эльгэ зүрхэмни
Үбдэжэ байна.
Эльгэн садан таанарни
Үнөөем абажа үгйт» гэбэ.

Бааа Хэрэйдэй Тоорил хаанай үгыг Жамуухада дамжуулан иигэжэ хэлэбэ: «Эртэ урдань эсэгэ хаан Есүхэйтэй эб нэгэтэй ябаһанаа һанажа, одоо хоёр түмэн сэрэг абажа, баруун гар болон мордохомни. Жамууха дүү хоёр түмэн сэрэг абажа, зүүн гар болон морилог лэ. Хамтарха болзоогоо Жамууха дүү мэдүүжэн» гэнэниенъ дамжуулба. Эдэ бүгэдыг соносожо дүүрээд, Жамууха хэлэбэ:

«Энэ Тэмүүжин андын
Эды зоболон бэрхэшээлдэ
Үнэхөөр ороһыень дуулаад,
Үрэ зүрхэмнн
Үбдэжэ байна.
Эльгэмни хүмэрижэ
Энэрэн шагнабаб.
Үһөө хороёо нэхэжэ,
Үнөө мэргид аймагы
Эбдэн мүхөөжэ,

Халха хуягта дэгэлээ үмдэжэ.
Хадхаха зэбэтэй нуршаяа онолжо
Хара хула морёо унажа
Хадхаха зэбэтэй нуршаяа онолжо
Хамаг олон сэрэгээ дахуулжа
Хараалта мэргидтэ халдан довтолжо
Хадхалдан байлдахаар мордобоби.
Үзэмжэтэй найхан тугаа тахижа,
Үхэрэй арһан хэнгэргээ дэлдэжэ,
Үргэлжэ хэлхээ хуягаа үмдэжэ,
Үзүүр хурса илдээ барижа,
Үнэхөөр мэргэн нуршаяа онолжо,
Үлэмжэ найн мориёо унажа,
Үй түмэн сэрэгээ дахуулжа,
Үхэмэр муу найн мэргидтэй
Үхэлтэ тэмсэлдэ сэхэ мордобоб.

Тоорил хаан аха мордожо, Бурхан халдунай үбэрөөр Тэмүүжин андые дайража абаад, Онон мүрэнэй эхин Ботохон-бооржи гэдэг газар ерэгты. Би эндэнь нэгэ түмэн сэрэг абажа мордоод, замдаа Онон мүрэндэ нютаглажа байһан Тэмүүжин андын харьяатанһаа үшөө нэгэ түмэн сэрэг абажа, бүгэдэ хоёр түмэн сэрэгтэй болоод, Ботохон-бооржидо ошожо нэгздээ» гэжэ эльгээбэ.

§ 107. Жамуухын эдэ үгэнүүдые Хасар Бэлгүтэй хоёрһоо Тэмүүжин дуулаад, Тоорил хаанда дамжуулба. Тоорил хаан Жамуухын үгыё соносохотоёо адли хоёр түмэн сэрэг абажа мордоод, Бурхан халдунай үбэрөөр Хэрлэнзй Бурги эрьёые шэглэн ябаба. Энээнйе Тэмүүжин дуулаад, Бурги эрьёонь хүдэлжэ, Бурхан халдунай үбэрөөр Түнхэлэг өөдэ нүүжэ, Тана горхондо ошожо бууба. Тоорил хаан нэгэ түмэн сэрэгтэй, Тоорил хаанай дүү Жаха хамбу нэгэ түмэн сэрэгтэй Химурга горхоной Айл харгана гэдэг газар буужа, Тэмүүжин сэрэгээ абажа ошожо бултадаа нэгэдэбэ.

§ 108. Тэмүүжин Тоорил хаан Жаха хамбу гурбуулаа ниилэн хүдэлжэ, Ононой эхин Ботохон-бооржи гэдэг газар хүрэхэ ерэбэ. Эндэ Жамууха урид ерээд гурбан хоног хүлээжэ байба. Тэмүүжин, Тоорил, Жаха хамбын сэрэгүүдые Жамууха хараад, хоёр түмэн сэрэгээ жагсааба. Тэмүүжин Тоорил хан Жаха хамбу гурбан бана сэрэгүүдээ абажа ерээд ниилүүлжэ танилсуулба. Жамууха хэлэбэ: «Бороо тохёолдоошыё наань, болзорһоо хожомдохогүй, хура тохёолдоошыё наань, хуралһаа наатахагүй гэжэ монгол үгөөр хэлсэжэ, «заа» гэжэ тангариглаһан бэшэ гүбди? «Заа» гэнэн сагнаа хожомдоһон этэгээдые зэргэ сооһоо гаргаха гэлсэһэн бэшэ гүбди?» гэхэдэнь, Тоорил хаан хэлэбэ: «Тогтооһон болзорһоо гурбан үдэрөөр хожомдоһон ушарһаам торгожо буруушаахаяа Жамууха дүүмни өөрөө мэдэ» гэбэ. Болзооһоо хожомдоһон тухай иимэ үгэ ярилдажа үнгэрбэ.

§ 109. Ботохон-бооржиһоо бүгэдөөрөө хүдэлжэ Хёлго мүрэндэ хүрэхэ, нала уяжа гаталаад, Буур-хээр гэдэг газар ошожо. Тогтоа бэхиин үрхэ дээрэнь нүмэрэн буужа, эрхим шүтээниинь эбдэн бутаргажа, эхэнэр, хүүгэдынь эзэлэн буляаба. Хутагта нахуюньёнь хуха татажа, хото байрынь хүрээлэн довтолжо, хооһон болгобо. Тогтоа бэхиин унтаж байхада довтолон барижа болохо байгаа. Харин Хёлго мүрэндэ нютаглаһан загаһашад, булга агнагшад, ангуушад «дайсан ерэхэ ябана» гэжэ тэрэ нүниин дунда Тогтоа бэхидэ мэдээ хүргэбэ. Энэ мэдээ дуулаад Тогтоа, мүн Увас мэргидэй Дайр-Усун хоёр хамтаржа, үсөөхэн нүхэдтээ Сэлэнгэ уруудажа, Баргужин орондо зугадажа ошобо.

§ 110. Мэргидэй улад сошордожо, тэрэ хүни Сэлэнгэ уруудан зугаахадань, манай сэрэгүүд тэрьелхэн мэргидые дахажа, добтолон дээрмэдэн ябаба. Тэмүүжин зугадажа ябаһан хүнүүдэй дунда «Бүртэ, Бүртэ» гэжэ дуудан бэдэржэ ябаба. Тэдэ хүнүүдэй дунда байһан Бүртэ үжин Тэмүүжинэй дууе соносожо таняад тэргэнээ буужа, Хуагчин эмгэнтэй хоюулаа гүйжэ ерээд, Тэмүүжинэй жолоое барижа абаба. Тэмүүжин хүнийн һаруулда хаража, Бүртэ үжин мүн байхадань тэбэрилдэн уулзаба. Тэмүүжин энэ хүни Тоорил хаан Жамууха анда хоёрто хүниие эльгээжэ хэлүүлбэ: «Бэдэрхэн хүнөө олоһон тула энэ хүни добтолхоо зогсожо, эндээ бууя» гэбэ. Тэрьедэжэ ябаһан мэргидүүд энэ хүни хаана хүрэнэн байгаа, тэрэ газараа буужа хонобо. Бүртэ үжинэй мэргидэй гарһаа гаража, Тэмүүжинтэй уулзаһан ушар иимэ байгаа.

§ 111. Урда Удуйд мэргидэй Тогтоа бэхи, Увас мэргидэй Дайр-Усун, Хаад мэргидэй Хаатай Дармала гурбуулаа гурбан зуун хүниие дахуулжа, Тогтоа бэхийн дүү Ехэ Чилэдүгэй гэргэн Оэлүниие Есүхэй баатарта буляалгаһанай үнөө абаха гэжэ тэрэ нэгэ үглөө мордоһон байгаа. Тэрэ үедэ Тэмүүжинэй Бурхан халдунда зугаахада, гурба дахин нэгжээд, Тэмүүжиниие олоогүй нэн. Харин Бүртэ үжиниие барин абажа, Чилэдүгэй дүү Чилэгэр бүхэдэ үгэжэ харууһалууһан юм. Тэрээнхээ хойшо Бүртэ үжин Чилэгэр бүхын гэртэ байдаг бэлэй. Одоо Чилэгэр бүхэ зугадажа гараад, гэмшэжэ хэлэбэ:

«Хара муу хирээ
Хальһа холтоно эдихэ заяатай байтараа,
Хара алаг галууе эдихээр
Халдан тэмсэһэн мэтэ,
Харюугүй муу Чилэгэр би
Харин ехээр һанажа
Хатан дангинада халдажа,
Хамаг мэргид иргэниие
Хашагдаха аюулда оруулжа,
Халха нэмэргэгүй болгожо,
Харанхы хүни зугадан гаража,
Хадын хабшалда хоргодон,
Хайран амияа гээхэ
Хара толгойгоо алдаха болгобоб.
Хулгайша муу шубуу
Хулгана охотоно эдихэ заяатай байтараа,
Хун галууе эдие гэжэ
Хушуугаа бүлюүдэнэн мэтэ,
Хубхай муу Чилэгэр би
Хутагта һайхан хатаниие
Хубидаа абажа ерээд,
Хотол олон мэргидтэ
Хоро тодхор хэбэб.
Хог муу Чилэгэр би
Хохимой ядуу толгойгоо
Хоргодуулха газаргүй болобоб.
Хорголой сэнтэй амияа
Аршалха аргагүй болобоб.
Харанхы хабшалда шургахам гү,
Хадын забһараар орохом гү,
Хаана ошохо бэлэйб?» гээд зугадаһан юм.

§ 112. Хаатай Дармалые барижа, хабтагар дүнгэ үмэдхүүлжэ, Халдун уулада ябуулба. Бэлгүтэйн эхэ тэрэ айлда бии гэхыень. дуулаад, Бэлгүтэй эхээ абая гэжэ ошоод, гэрэй баруун үүдээр ороходонь, тэрэнэй эхэ набтагар нэхы дэгэлтэй, гэрэй зүүн үүдээр гаража, тэндэ байһан хүнүүдтэ хэлэбэ:

«Хайрата хүбүүдэйнгээ
Хаашуулай зэргэдэ хүрэжэ байхада,
Харин би эндэ
Хара муу хүндэ
Харшалуулжа ябанаб.
Хаан хүбүүдэйнгээ нюурые
Хаража яажа үзэхэ бэлэйб?»

гээд гүн шугыда гүйжэ ороходонь, хойноһоонь ошожо бэдэрээд олобогүй. Энэ үедэ Бэлгүтэй ноён мэргид обогой хүниие харабал, «эхыемни асара» гээд харбаха байгаа. Бурхан халдунда Тэмүүжинэй хүнүүдтэ добтоһон гурбан зуун мэргидые

Үрынь үрэ хүрэтэр
Үнэһыень хиисэтэр хюдажа,
Үлдээн эхэнэр, хүүгэдыень
Үүдэнэй зарса болгожо,
Үзэсхэлэн найхан заримыень
Өөнөдтөө шэлэжэ абаба.

§ 113. Тоорил хан Жамууха хоёрто Тэмүүжин баясан хэлэбэз

«Эсэгэ хан Тоорил,
Эрхим анда Жамууха таанар,
Эб хүсээ нэгэдхэжэ,
Эрхэтэ тэнгэрийн үршөөлөөр,
Эхэ дэлхэйн ашаар
Эртэнэй үнөөтэй мэргидэй
Эльгэ зүрхыень харбажа,
Эрьехэ түрэлыень нүнөөжэ
Эзэмшэхэ гэрыень хооһолжо,
Эдлэхэ зөөриень олзолбобди».

Мэргид иргэниие иигэжэ дайлажа бусаба.

§ 114. Удуйд мэргидэй зугадажа арилһан хойно тэдэнэй нютаг дээрэ булган малгайтай, бугын арьһан гуталтай, булган хөөмэй дэгэлтэй, нюдэндөө галтай, нюуртаа согтой, Хүчү гэдэг нэрэтэй, табан наһатай хүбүүе манай сэрэгүүд оложо асараад, Оэлүн эхэдэ бэлэг болгон үгэбэ.

§ 115. Тэмүүжин Тоорил хаан Жамууха гурбуулаа ниилэжэ,

Олон мэргидэй
Огсогор гэрые эмдэжэ,
Олигтой эхэнэрыень олзолжо,
Орхон Сэлэнгэ хоёрой
Ой, талаһаа бусаба.

Талхун аралһаа хүдэлжэ, Тэмүүжин Жамууха хоёр Хорхонаг Жубурые шэглэн ябаба. Тоорил хан Бурхан халдунай хяраар Үхэрт шугые дайран Гацуурт (Гацууртай) сүвчид, Улиат (Улиастай) сүвчид гэдэг газараар хүрэжэ, ан гүрөөл хэнээр Туула голой Хара шугыда бусажа ошобо.

§ 116. Тэмүүжин Жамууха хоёр Хорхонагай хүндыдэ ниилэн буужа, эртэнэй анда бололсоһоноо дурдажа, улам дүтэ болохоор хэлсэбэ. Анха урда анда

бололсоходоо Тэмүүжин арбан нэгэн нахатай байгаа бэлэй. Тэрэ үедэ Жамууха нэгэ гурын шагайе Тэмүүжиндэ үгэжэ, Тэмүүжин нэгэ шудхамал шагайе Жамуухада үгэжэ, Ононой мүльхэн дээрэ тэдэнээ дээшэнэ хаяад тодожо наадаһаар нүхэсөө бэлэй. Тэрэнэй хойто хабар модон номоор харбажа байхадаа, Жамууха буруугай хоёр эбэрые няагаад нүхэлжэ хэнэн дуутай годли Тэмүүжиндэ үгэжэ, Тэмүүжин арса модон годли Жамуухада үгэжэ анда бололсобо. Хоёр удаа анда бололсоһон ушарынь иимэ байгаа.

§ 117.

Аха дээдэшүүлэй үгые сонособол,
Алибаа хүн харилсан
Анда нүхэр бололсобол,
Ами бээдээ
Аршалалта боложо,
Али алиндаа
Түшэг боложо
Амараглаи ханилха ёһотой.

«Одоо бидэ амараглан ябая» гэжэ, Тэмүүжин мэргидэй Тогтоанаа олзолжо абанан алтан бүһээ Жамууха андадаа бүхэлүүлжэ, Тогтоагай нубай халюуниие Жамууха андадаа унуулба. Жамууха харюудань Увас мэргидэй Дайр-Усунһаа олзолжо абанан алтан бүһээ Тэмүүжиндэ бүхэлүүлжэ, Дайр-Усунай эбэртэ эшэгэн сагаан мориие Тэмүүжиндэ унуулба. Иигэжэ анда бололсожо:

Хорхонаг Жубурай хүндыдэ
Хулдагар хуһанай үбэртэ
наглагар модоной доро
найхан хурим хэжэ,
һанаа сэдьхэлээ нэгэдэжэ,
һайса бүжэглэн наадажа,
һайн нүхэд болоод,
һүни нэгэ хүнжэлдэ орожо хоноһон юм.

§ 118. Тэмүүжин Жамууха хоёр ехэ эбтэй эетэй байжа, нэгэ жэл хахад хамта һуужа, нэгэ үдэр тэрэ нютагнаа нүүе гэлсэжэ, зунай эхин һарын арбан зургаанай улаан тэргэд (дүхэриг һаратай) үдэр нүүбэ. Тэмүүжин Жамууха хоёр тэргэнүүдэйнгээ урда ябажа байтараа, Жамууха хэлэбэ:

«Тэмүүжин анда аа!
Уулада шахан бууя,
Адуушанда гэр болтогой!
(Ай зүб гү? «Алтан тобшоһоо»)
Голдо шахан бууя,
Хонишон хурьгашадта
Хоол болтогой!
(Хориггүй бэшэ гү? «Алтан тобшоһоо») гэбэ.

(Хахадын адуунай бэлшээриие татажа уулада бууя, хахадын хониной бэлшээриие татажа голдо бууя гэнэн удхатай бололтой). Тэмүүжин Жамуухынгаа энэ үгые ойлгожо ядажа, харюу юушые хэлэнгүй, нүүдэлэй тэргые хүлээжэ, Оэлүн эхэдээ хэлэбэ:

«Жамууха анда намда хэлээ:
Уулада шахан бууя,
Адуушанда гэр болтогой!
Ай зүб гү?
Голдо шахан бууя,
Хонишон хурьгашадта
Хоол болтогой!
Хориггүй бэшэ гү?

Би энэ үгыень ойлгож ядажа, харюу юушы хэлэбэгүйб, Эхэнээ асууя гэж эрэлби» гэбэ. Оэлүн эхын үгэ хэлэжэ амжаагүй байтар Бүртэ үжин хэлэбэ: «Жамууха анда бэлээр уйдадаг гэдэг бэлэй. Одоо бидэннээ уйдаха сагын болоо бээ. Тугаар Жамууха андын хэлээшэнь бидэниие дайраһан үгэ бэшэ аал? Бидэ бү бууя. Энэ хүдэлһөөр шулуунаар Жамуухаа хахасаж, хүнндөө нэтэ ябая» гэбэ.

§ 119. Бүртэ үжинэй үгыэ зүбшөөжэ, буунгүйгөөр хүнндөө нэтэ ябажа, зуурандаа тайчууды дайраба, Тайчууд айжа, тэрэ хүни зайлажа, Жамуухын зүг руу ошобо. Тайчуудай бэсүдэй нютаг дээрэ Хүхэчү нэрэтэй нэгэ бишыхан хүбүүнэй гээгдэшэны манайхин оложо абаад, Оэлүн эхэдэ үгэжэ тэжээлгэбэ.

§ 120. Тэмүүжинэй хүнүүд тэрэ хүни унтангүй ябаба. Гэгээ орохолоор харахадань, жалайр аймагай Хачиун-Тохураун, Хархай-Тохураун, Харалдай-Тохураун аха дүүнэр гурбуулаа хүнндөө нэтэ нүүжэ дахалдан ерэбэ. Дархад аймагай Хадаан, Далдурхан аха дүүнэр табуулаа, бана Мүнхэт хаанай хүбүүд Үнгүрнэр чаншиут, баяуд хамаатанаа дахуулжа ерэбэ. Барулас аймагһаа Хубилай, Худус аха дүүнэр ерэбэ. Мангуд аймагһаа Жатай, Доголху чэрби аха дүүнэр хоюулаа ерэбэ. Боорчин дүү Үгэлэн чэрби, Арулад аймагһаа хахасаж, аха Боорчидоо ниилэжэ ерэбэ. Зэлмын дүү Чаурхан, Сүбээдэй баатар Урианхай аймагһаа Һалажа, Зэлмэдэ ниилэн ерэбэ. Бэсүд аймагһаа Дэгэй, Хүчүгүр аха дүү хоёр ерэбэ. Сүлдүс аймагһаа Чилэгүтэй-Тахи, Тачиудай аха дүүнэр ерэбэ. Жалайр аймагһаа Сэцэ-Домог, Архай Хасар-Бала хоюулаа хүбүүдээ дахуулжа ерэбэ. Хонхотанһаа Сүйхэтү чэрби ерэбэ. Сүхэгэннээ Жигэй хондгарай хүбүүн Сүхэхэй-Жаун ерэбэ. Нээдэйн Цагаан гуа ерэбэ. Олхуноуд аймагһаа Хингиадай, Горлос аймагай Сэчиүр, Дүрбэд аймагай Мүчи бүдүүн ерэбэд. Ихирэс аймагай Буту, эндэ хүрьгэн боложо байһан тула хамта ерэбэ. Ноёхон аймагай Жунсо ерэбэ. Оронар аймагһаа Зургаан ерэбэ. Тиигээд Барулас аймагһаа Сохо сэсэн Харачар хүбүүнтэйгээ ерэбэ. Бана Баарни аймагай Хорчи Усун үбгэн, Хүхүчүс, Мэнэн баарингаа дахуулжа, нэгэ хүрээ боложо ерэбэ.

§ 121. Хорчи ерэжэ хэлэбэ: «Бидэ Бодончар богдын барижа абанан эхэнэрнээ түрэнэн тула Жамуухатай хэбэл нэгэтэй, хэлхээ бүхэтэй хүнүүд бэлэйбди. Иимэ тула Жамуухаа хахасаж болохогүй. Гэбэшы заарин тэнгэри ерэжэ, нүдэндэмни заагаад иигэжэ хэлээ: ухаагшан үнээ ерэжэ Жамуухы тойрон ябажа, Жамуухы ба гэр тэргыень мүргэнһөөр үрөөнэн эбэрээ хухалжа далюу болоод, «Эбэрыемни үгэ» гэжэ Жамуухын зүг руу хараад мөөрөжэ, шорой сасалан байна. Бана нэгэ мухар ухаа үхэрые ехэ гэртэй тэргэдэ хүллэбэ. Тэрэ үхэр гол замаар Тэмүүжинэй хойноһоо зүдхэн ябажа мөөрэн иигэжэ хэлээ:

«Тэнгэри газартай зүблэжэ
Тэмүүжини уласай эзэн болог лэ гэжэ
Тээжэ хүргэжэ ябанаб» гэжэ мөөрэнэ.

Иимээр минии нүдэндэ заарин тэнгэри ерэжэ заажа үзүүлбэ.

«Тэмүүжин, ши уласай эзэн болобол, минии урид зааж хэлэнэн хадамни, хэр жаргуулхабши?» гэжэ асуухадань, Тэмүүжин хэлэбэ: «Үнэхөөр би уласай эзэн болоо наа, шамайе түмэнэй ноён болгохоб» гэбэ. Хорчи хэлэбэ: «Эды ехэ түрын үйлые урдаһаа заанан намайе түмэнэй ноён болгоходонь, ямар ехэ жаргалан бэ? Намайе түмэнэй ноён болгоод, бүхы уласһаа гоё найхан гушан үхидые шэлэжэ абаад эхэнэр болгохо эрхэ олго. Бана минии хэлэнэн үгэ бүхэниие анхаржа соносо!» гэбэ.

§ 122. Хунан түрүүтэй Гэнигис нэгэ хүрээ боложо, бана Даридай отчигин нэгэ хүрээ боложо ерэбэ. Жадаран аймагай Мулхалху ерэбэ. Үнжин сахайт нэгэ хүрээ боложо ерэбэ. Жамуухаа тиигэжэ Һалажа хүдэлөөд, Химурга горхоной Айл-харгана гэдэг газар хүрэжэ бууба. Тэрэ үедэ Жамуухаа Һалажа, Жүрхинэй Соорхату-Жүрхиин

хүбүүн Сачи-бэхи Тайчу хоёр нэгэ хүрээ боложо, Нэгүүн тайжын Хучар бэхи нэгэ хүрээ боложо, Хутула хаанай хүбүүн Алтан отчигин нэгэ хүрээ боложо, Жамуухааа налажа хүдэлөөд, Тэмүүжинэй Химурга горхоной Айлхарганада буужа байхада ниилэн ерэбэ. Тэмүүжинэйхид тэндэһээ нүүжэ, Хүрэлх доторхи Сэнгүр горхоной Хара зүрхэнэй Хүхэ нуурта ошожо бууба.

§ 123. Алтан, Хучар, Сача-бэхи бүгэдөөрөө зүблэжэ, Тэмүүжиндэ хэлэбэ: «Шамайгаа хаан болгоё. Тэмүүжин шамайгаа хаан болгожо, бидэ

Олон дайнда
Оройлон ябажа,
Онсо сэбэр
Үхидые олзолжо,
Ордон найхан
Гэрые абажа,
Олоной хаан
Тэмүүжиндэ үгэе.
Хариин иргэндэ
Халдан довтолжо,
Хасар найхан
Хатадые олзолжо,
Хатар найтай
Агтые оложо
Асаржа үгэе.
Орёо гүрөөные
Абалха сагтань
Отожо ойртуулжа
Үгэе бидэ.
Ойн гүрөөные
Агнаха сагтань
Оложо гаргажа
Үгэе бидэ.
Хээрын гүрөөные
Гэтэжэ абалхада,
Хэбэлэйнь ниилэтэр
Шахажа үгэе.
Гуунай гүрөөные
Агнаха сагтань
Гуяынь ниилэтэр
Шахажа үгэе.
Хадхалдаха дайнай
Болохо сагта
Хаан Тэмүүжин шинии
Хатуу зарлигы
Хайхарангүй ябабални
Хатан эхэнэрһээмни
Хахасуулан налгажа,
Хамаг юумыемни
Хаман абажа,
Хара толгойемни
Хаяжа ошогты.
Энхэ сагта
Эзэн Тэмүүжин шинии

Эетэй зарлигы
Эсэргүүсээ наамни,
Эзэлхэн арадаа абажа,
Эхэнэр, хүбүүдыень буляаж,
Энэ бэеымни
Эзэгүй газарта
Хаяжа орхёоройт» гэбэ.

Иимэ үгэ хэлэжэ, иигэжэ ама алдажа, Тэмүүжиниие Чингис хаан гэжэ нэрлэжэ хаан болгобо. (Чингис хаан гэхэдээ, Тэнгис хаан, Далай хаан гэнэн үгэ бололтой).

§ 124. Чингис хаан болоод, Боорчиин Үгэлэн чэрби, Хачиун-Тохураун ба аха дүү Жэтэй, Доголху дүрбэндэ хормоонго зүүлгэбэ. Үнгэр, Сүйхэтү чэрби, Хадаан-Далдурхан гурбан хэлэбэ:

«Үглөөнэй зоогые
Үрьдэжэ оюлтуулхагүй,
Үдын ундые
Үлөөжэ таналдуулхагүй
бэлдэжэ байя» гэнэн хадань, тогоошод болгобо.

Дэгэй хэлэбэ:

«Алаг найхан хонидые
Араар дүүрэн бэлшээжэ,
Хонин олон нүрэгы
Хотоор дүүрэн үдхэжэ,
Хобдог түрэнэн бишни
Хото гэдэнэндэ хүртэжэ,
Хошхоног мяха здижэ
Үдэр тутам үнжэхэгүй,
Хоног бүри хожомдохогүй
Шэлэнэн эрье алажа,
Шэмэтэй шүлэ шанажа байя» гэнэн хадань,

Дэгэйгээр хони адуулгаба. Тэрэнэй дүү Гүчүгүр хэлэбэ:

«Суургатай тэргын
Суурга сүйе
Сусаха эбдэрхэгүй болгожо,
Тэнхлэгтэй тэргые
Тэрээгүүрхи замда
Тээглэн наатахагүй болгожо,
Тэргэ гэрэй ажалые
Тэгшэлэн занажа ябая»

гэнэн хадань, Гүчүгүрые тэргэшын тушаалда томилбо. Гэр доторхи гэргэн, хүүгэд ба зарасанарые Додай чэрбидэ даалгаба. Хасарай захиралта доро илдэ зүүлгэжэ ябахаар Хубилай, Чилгутай, Хархай-Тохураун гурбые томилжо:

«Хүсэрхэн түримхэйлэгшэдэй
Хүзүүень хянгардажа,
Омог ехэтэнэй
Оморюе отолжо яба» гэбэ.

Бэлгүтэй Харалдай-Тохураун хоёрые: «Агта харюулаг. Агташан болог» гэбэ. Тайчуудай Хуту, Моричи, Мулхалху гурбые «Адуу адуулаг» гэбэ. Архай Хасар, Тахай, Сүхэхай, Чаурхан дүрбые «Холын холбоошо, ойрын оторшо (холо ойрын мэдээ үгэхэ газарша) болог» гэбэ. Сүбээдэй баатар хэлэбэ:

«Хулгана охотоно мэтэ
Хуряанан хүрэнгые хадагалжа,
Хара хирээ мэтэ

Хамаг юумые харамнажа,
Нүмэрхэ эшэгы мэтэ
Нүхөөнэ бамбай боложо,
Гэр ороноо хамгаалха
Хашаа бүрээнэ болоё».

§ 125.Тэндэнээ Чингис хаан хаан боложо, Боорчи Зэлмэ хоёрто хэлэбэ:

«Нүүдэрнээ бэшэ
Нүхэргүй байхадам,
нүүдэрни боложо,
нүүлнээ бэшэ
Ташуургүй байхадам,
нүүлни боложо,
Сэдьхэлым нэргээжэ,
нанаа амаруулын
Зүрхэнэйм дүтын нүхэд

Та хоёр хамагнаа урид ерэж нүхэсээн тула бүгэдые ахалхат» гэбэ. Бана Чингис хаан хэлэбэ: «Тэнгэридэ үршөөгдэжэ, газарта хайрлуулжа, Жамууханаа налажа намайе шэлэжэ нүхэсэе гэжэ ерэнэн анханай үлзэтэ нүхэдни алиньяашье үлүү хүндэтэй байха ушартай тула иигэжэ таанараа зохихо зохихо тушаалда томилбо» гэбэ.

§ 126. Чингисые хаан болгобо гэжэ Хэрэйдэй Тоорил ханда Тахай Сүхэхай хоёрые эльгээхэдэнь, Тоорил хан хэлэбэ: «Тэмүүжин хүбүүнийем хаан болгоһониинь маша зүб.

Монголшууд хаангүй байжа яаж болохоб.

Энэ шиидэбэриез эбдэхгүй,
Эб зангилаагаа таалхагүй,
Эхи захаяа алдахгүй —
Хэзээдэ журамтай байя» гэбэ.

IV. Жамууха ба тайчуудтай тэмсэхэнийнх

§ 127. Архай-Хасар Чаурхан хоёрыг Жамуухада элшэ болгожо ябуулхадань, Жамууха хэлэбэ: «Алтан Хучар хоёрто ошожо хэлэ: Алтан, Хучар таанар Тэмүүжин анда бидэ хоёрой хоорондо нүбээ нэтэлжэ, хабиргыг хадхажа юундэ налгабамта? Тэмүүжин бидэ хоёрой хамта байхада, тэрээниие хаан болгоогүй аад, одоо ямар нанаагаар тэрээниие хаан болгобобта? Алтан Хучар та хоёр хэлээн үгэдөө хүрэжэ, Тэмүүжин андын сэдхэлыг амаруулжа, андада найн нүхэр боложо ябагты» гэжэ хэлүүлбэ.

§ 128. Тэрэнэй хойно Жалама уулын үбэртэ Үлгы-булаг гэдэг газар нютаглан нуугаа Жамуухын дүү Тайчар, Саарь-хээр гэдэг газар байгаа манай Жочи-Дармалын адууе дээрмэдэхээр ябажа, Жочи-Дармалын адууе Тайчар дээрмэдэн абаашаба. Тиихэдэнь Жочи-Дармала адуугаа дээрмэдэгдээд, нүхэдэйнгөө зүрхөө шантаржа ябахагүйн тула Жочи-Дармала өөрөө гансаараа нэхэжэ хүни адуунайнгаа захата хүрөөд, моринойнгоо дэлһэн дээрэ эльгээрэ хэбтэжэ ошоод, Тайчарай нюргыг хуха харбан алажа, адуугаа бусаажа абаад ерэбэ.

§ 129. «Дүү Тайчараа алуулба гэжэ Жамууха Жадаранай арбан гурбан отогые нэгэдхэн хүтэлжэ, гурбан түмэн сэрэгыг абажа Алагууд, Тургагууд уулыг дабажа, Чингис хаанда халдахаар гараба» гэжэ Ихирэс обогой Мүлхэ-тотаг Боролдой хоёр Чингис хаанай Хүрэлхэдэ байхада хэлэжэ ерэбэ. Энэ мэдээг абаад, Чингис хаан арбан

гурбан хүрээнхээ гурбан түмэн сэрэгыг абажа, Жамуухыг угтажа мордоод, Даланбалжуд гэдэг газар байлдаба. Чингис хаан Жамуухада шахагдажа, Онон мүнэнэй Зээрэн гэдэг хабшалда шургажа оробо. Иихэдэнэ Жамууха хэлэбэ: «Ононой Зээрэн хабшалда тэдэниие бидэ шургуулаабди» гэжэ бусахадаа, чинос обогой залуушуулыг далан тогоондо бусалгажа». Нүүдэй сагаан гуагай толгойг отолжо, мориной нүүлдэ шэрээд, ошобо.

- § 130. Жамуухын бусаһанай нүүлээр тэндэнэ Урууд аймагай Жүрчидэй, Мангуд аймагай Хуйлдарнар харьяата зоноо дахуулжа Жамуухаһаа налад, Чингис хааниие түшэжэ ерэбэ. Хонхотанай Мэнлиг эсэгэ Жамуухыг дахажа байһан аад, одоо долоон хүбүүдэ дахуулан Жамуухаһаа хахасажа, Чингис хаанда ниилэн ерэбэ. Жамуухаһаа эды олон уладай налажа, Чингистэ өөртөнэ ерэбэ гэжэ баясажа, Чингис хаан, Оэлүн үжин, Хасар, Жүрхинэй Сача бэхи, Тайчуунар Ононой шугыда ниилэжэ хурим хэбэ. Чингис хаан, Оэлүн үжин, Сача, Хасар бэхинэртэ түрүүлэн нэжээд хундага бариба. Дараань Сача бэхиин бага эхэнэр Эбэхэйдэ түрүүлэн хундага барихадань, Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёр уурлажа: «Бидэндэ түрүүлэн барихагүй, яахадаа Эбэхэйдэ эхилэн хундагалбабта?» гэжэ тогоошо Шихүрье сохибо. Тогоошо Шихүр наншуулаад, «Есүхэй баатар Нэгүн тайжа хоёрой үгэ байһан тула иигэжэ зодуулбаб» гэжэ ехэ шангаар уйлаба.
- § 131. Тэрэ хуримыг манай талаһаа Бэлгүтэй эмхилээд, Чингис хаанай мориин барижа байба. Жүрхинхээ Бүрибүхэ тэрэ хуримыг эмхилжэ байба. Тиигэтэр хатагин обогой нэгэ хүн бидэнэй мориной уяанһаа жолоо хулгайлжа абаад баригдаба. Бүрибүхэ тэрэ хүниие үмөөржэ, Бэлгүтэйтэй хэрэлдэбэ. Бэлгүтэй үргэлжэ барилдадаг тула баруун хамсыгаа шамажа, гараа нүсэгэн гаргаад байба. Бэлгүтэйн нүсэгэн мүрье Бүрибүхэ илдээр хаха сабшаба. Бэлгүтэй иигэжэ сабшагдаашье наа, огто ажаггүй, шуһаа набируулжа ябахыг нүүдэртэ нугаад найрлажа байһан Чингис хаан хараад, гаража ерээд нураба: «Хэндэ иигэжэ сабшуулбабши?» Тиихэдэнэ Бэлгүтэй хэлэбэ: «Үглөөгүүр иимэ ушар болоо. Минии түлөө аха дүүнэр муудалсажа болохогүй. Би гажархагүйб. Минии шарха хүнгэн. Аха дүүнэр наа эжэллэн найрлажа байһан тула минии түлөө аха бэтэгэй муудалса, жаахан хүлээ» гэбэ.
- § 132. Чингис хаан Бэлгүтэйн аргадажа хэлэнэн үгыг хайхарангүй, хоёр талынхид модоной гэшүүнэ нуга татажа, айрагай бүлүүрыг нугалжа абаад зодолдобо. Жүрхинэйхидыг диилэжэ, Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёрыг буляжа абаба. (Хасар харбаха бүрээ нэгэ хүниие унагажа байба. Бэлгүтэй хүхүүртэй айрагаар сохилдожо ябаба. Тайчууднар Бэлгүтэйг барижа абаад, хасаг тэргэнэ хүлижэ табиба. Унтаһан хойнонь Бэлгүтэй тэргыг үргэлөөд ерэбэ. «Алтан тобшоһоо»). Жүрхинэйхидэй эбтээ ороё гэнэниие бидэ зүбшөөжэ, Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёрыг бусажа үгэбэбди. Тэрэ сагта Хитадай Алтан хаан Татаарай Мэгүжин-нүүлтыг эб таһалжа налахагүйдэнэ, Вангин чансанда сэрэг үгэжэ, тэдэнтэй дары байлда гэжэ ябуулба. Вангин чансан, Мэгүжин-нүүлтэ түрүүтэй Татаартай байлдажа, Улз гэдэг газар өөдэ адуу малтайн хамта түргэн намнажа ябана гэнэн мэдээ абаба.
- § 133. Тэрэ мэдээ абаад Чингис хаан хэлэбэ: «Хэдынхээ хойшо Татаарнууд бидэнэй эсэгэ үбгэдыг алаһан үнөөтэ дайсад бэлэй. Одоо энэ алалдаанда хабсаран оролсоё» гээд Тоорил хаанда элшэ эльгээбэ. «Алтан хаанай Вангин чансан Мэгүжин-нүүлтэ түрүүтэй Татаарыг Улз өөдэ түрижэ ябана гэнэ. Эсэгэ үбгэдыемнай хорлоһон үнөөтэ Татаартай байлдая. Тоорил хан эсэгэ дары ерэгты» гэжэ захиба. Энэ захяагын абаад, Тоорил хан хэлэбэ: «Хүбүүмни (Чингис) зүб үгэ хэлэжэ ерүүлээш. Бидэ хамтаран байлдая» гээд, гурбадахи үдэртөө сэрэгэ суглуулжа мордоод, Тоорил хан дары Чингисыг угтан хүрэжэ ерэбэ. Чингис хаан Тоорил хаан хоёр Сача бэхи түрүүтэй жүрхинэртэ иигэжэ хэлүүлбэ: «Энэ байлдаанда хабсаржа, эртэнэй

үбгэ эсэгэдыемни хорлоон Татаартай байлдахаар хамта мордоё» гэж элшэ ябуулаад, зургаан үдэр хүлээбэшье, тэдэ ерэбэгүй. Хүлээжэ ядаад Чингис хаан Тоорил хаан хоёр сэрэгээ абажа, Вангин чансантай хабсархаар Улз өөдэ ябажа ошоходонь, Улзын Хусуту шитүэн, Нарату шитүэн гэдэг газар Татаарай Мэгүжин-нүүлтэ түрүүтэй Татаарнууд хорёо бүхэлэлтэ бариһан байба. Чингис хаан Тоорил хаан хоёр тэрэ Мэгүжин-нүүлтынхидые бүхэлэлтэ соонь барижа, Мэгүжин-нүүлтые тэндэнь алаад, мүнгэн үлгы ба тана эрдэни хүнжэлыень Чингис хаан олзолон абаба.

§ 134. Мэгүжин-нүүлтые алаба гэжэ Чингис хаан Тоорил хаан хоёрой мэдээсэл гаргахадань, Вангин чансан дуулаад, маша ехээр баярлажа чаутхури (хитадаар хүсэтэ ноён) гэдэг соло олгобо. (Энэ үгые иигэжэ Рашид Эддин тайлбарилһан юм).

Хэрэйдэй Тоорилдо ван соло олгогдобо. Вангин чансанай ван соло үгээнһөө хойшо Тоорилые ван гэжэ нэрлэдэг болобо. Вангин чансан хэлэбэ: «Мэгүжин-нүүлтые хамтаран алажа, таанар Алтан хаанда ехэ туһа хүргэбэт. Энэ туһыетнай би Алтан хаанда хэлэхэб. Чингис хаанда энээнһээ үлүү соло олгохоёо Алтан хаан мэдэнэ бээ» гэбэ. Вангин чансан тиигэжэ баяртай бусаба. Чингис хаан Ван хан хоёр Татаарые хубаажа абаад, гэртээ харижа бууба.

§ 135. Татаарай хоргодожо байһан Нарату шитүэнэй нютаг дээрэ нэгэ жаахан хүбүүнэй орхигдоные манай сэрэгүүд олобо. Харахадань, сахаригтай алтан ээмэг зүүһэн, булгаар доторлоон торгон хантааз үмдэһэн байба. Тэрэ хүбүүе Чингис хаан асаржа, Оэлүн эхэдээ бэлэг болгон үгэбэ. Оэлүн эхэнь хэлэбэ: «Һайн хүнэй хүбүүн бээ. Изагуур һайтай хүнэй ураг садан бээ. Табан хүбүүдэймни удаада зургаадахи хүбүүн болгоё» гээд Шигихутуг гэдэг нэрэ үгэбэ.

§ 136. Чингис хаанай ара гэр (анханайнь гэр) Харилт нуурта байһан юм. Жүрхинэйхид Чингисэй ара гэртэ үлдэһэн хүнүүдтэ довтолжо, табин хүнэй хубсаһыень тоноод, арбан хүнийень алаба. Жүрхинэйхид иигэжэ һүйдхэбэ гэжэ бидэнэй ара гэртэ үлөөшэд Чингис хаанда дуулгаба. Тиихэдэнь Чингис хаан маша ехээр уурлажа хэлэбэ: «Жүрхинэйхид бидэниие яахадаа иигэжэ байха болоо юм. Ононой шугыда хурим хэжэ байхадамнай, тогоошо Шихүрые тэдэ наншаба. Баһа Бэлгүтэйн мүрые сабшаба. Эблэрэе гэхэдэнь, бидэ Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёрые бусаажа үгөөбди. Тэрэнэй хойно эсэгэ үбгэдыемнай хорлоон эртэнэй үнөөтэ Татаарые хамнажа сохиё гээд жүрхинэйхидые зургаан үдэр хүлээһэмнай ерээгүй. Одоо баһа дайсанай хажуугаар баһа дайсан бии болобо» гээд Чингис хаан Жүрхинтэй байлдахаар морилбо. Жүрхинэйхидэй Хэрлэнэй хүдөө аралай Долоон болдог гэдэг газар байхада дайлан ороходомнай, Сача бэхи Тайчу хоёр үсөөн хүнүүдээ абажа зугадаба. Хойноһоонь намнажа, Тэлэту Ам гэдэг газар хүсэжэ, Сача бэхи Тайчу хоёрые барибабди. Баряад Чингис хаан Сача Тайчу хоёрто хэлэбэ: «Урда бидэ юун гэжэ хэлсээ бэлэйбди?» Тиихэдэнь Сача Тайчу хоёр хэлэбэ: «Бидэнэй хэлэһэн үгэдөө хүрөөгүй һаа, үгэдэмнай хүргэ» гэбэ. Тэдэнэй урид хэлэһэн үгыень һануулжа, хэлэһэн үгэдэнь хүргэжэ, тэдэниие алаба.

§ 137. Сача Тайчу хоёрые дараад, Жүрхинэй хүн зониие хүдэлгэжэ ерэхэдэ, тэдээн дотор Жалайрай Тэлэгэту баянай. хүбүүн Гун гуа, Чулуун хайч, Зэбгээ гурбан байба. Гун гуа Мухулай (Мухули) Буха хоёр хүбүүдээ Чингистэй уулзуулжа хэлэбэ:

«Богоһыншни
Богоол болтогой!
Богоһоһоошни
Будхажа зайлабалынь,
Борбиень отолоорой!
Үүдэнэйшни

Үмсэ болтогой!
 Үүдэнхээшни
 Үнгэрэн зайлабалынь,
 Эльгыень хобхолоорой!» гэбэ.

Чулуун хайч Түнгэ Хаши хоёр хүбүүдээ уулзуулан үгэжэ хэлэбэ:

«Алтан богоныешни
 Алдангүй нахижа байг.
 Алтан богононоошни
 Алад ошоо наань,
 Амииень таалжа алаарай.
 Үргэн үүдыешни
 Үргэжэ үгэжэ байг,
 Үүдэнхээшни
 Үнгэрэн зайлаа наань,
 Үрыень гэмтээжэ алаарай» гэбэ.

Зэбгээе Хасарта үгэбэ. Зэбгээ Жүрхинэй нютагнаа Борохул нэрэтэй хүбүүе оложо абананаа Оэлүн эхэдэ үгэбэ.

§ 138. Оэлүн эхэ мэргидэй нютагнаа оложо абанан Хүчү нэрэтэй хүбүү, тайчуудай бэсүдэй нютагнаа оложо абанан Хүхүчү, Татаарай нютагнаа оложо абанан Шигихутуг, Жүрхинэй нютагнаа оложо абанай Борохул — эдэ дүрбэн хүбүүдые гэр соогоо үндылгэжэ байба. Оэлүн эхэ хүбүүдтээ хэлэбэ: «Эдээниие үдэртөө хараха нюдэн, нүиндөө шагнаха шэхэн болгоё» гэбэ.

§ 139. Жүрхин обогой уг гарбалынь Хабул хаанай долоон хүбүүдэй ахань Охинбархаг байһан юм. Тэрэнэй хүбүүн Соорхату Жүрхи, Жүрхинэй эсэгэ, Хабул хаанай хүбүүдэй ахань байһан тула харьяата иргэнэй дунданаа

Эрхийдээ эршэтэй,
 Эльгэндээ шүүнэтэй,
 Уушхандаа ууртай,
 Уралдаа хилэнтэй
 Хүсэтэ бүхэ ба
 Эрдэмтэй эрэшүүлые

илгажа хүбүүндээ үгэбэ. Иигэжэ ууртай омогтой, хатуу зүрхэтэй хүнүүд ниилэнэн тула Жүрхин гэжэ нэрлэгдэнэн юм. (Эрын эрэ түрэнэн "Алтан тобшоноо»). Чингис хаан иимэ омогтой жүрхинэйхидые доройтуулан даража, олон арадыень өөрын иргэн болгобо.

§ 140. Чингис хаан нэгэ үдэр Бүрибүхэ Бэлгүтэй хоёрые барилдуулая гэбэ. Бүрибүхэ Жүрхиндэ байһан бэлэй. Бүрибүхэ урдань Бэлгүтэйе үрөөнэн гараараа барижа, үрөөнэн хүлөөрөө ташажа унагаагаад, хүдэлгэнгүй даража шададаг нэн. Бүрибүхэ уласай алдарт бүхэ байгаа. Энэ удаа Бүрибүхэ Бэлгүтэй хоёрые барилдуулхадань, Бүрибүхэ диилдэхгүй хүн байтараа унажа үгэбэ. Бэлгүтэй Бүрибүхые арай гэжэ ташаалдин даража, нур бүныень тулаад, Чингис хааниие нюдөөрөө хялам гэжэ харахадань. Чингис хаан доодо уралаа зууба. Бэлгүтэй энээниинь ойлгожо, Бүрибүхые аг бажуужа, сээжэ, бүгсэньөөн угзаран татажа нюргыень хухалба. Бүрибүхэ нюргаа хухалуулхадаа хэлэбэ: «Бэлгүтэйдэ би диилдэхгүй нэм. Харин айжа аргадажа зорюута унаад, амияа алдабаб» гээд үхэшэбэ. Тэрэнэй нюргые Бэлгүтэй хухалжа, шэрэжэ абаашаад хаяба. Хабул хаанай долоон хүбүүдэй ахамадын Охинбархаг, хоёрдохинь Бартан баатар байһан юм. Тэрэнэй хүбүүн Есүхэй баатар. Гур-бадахинь Хутугт Монхор. Тэрэнэй хүбүүн Бүрибүхэ. Бүрибүхэ барилдахадаа, Бартан баатарай хүбүүднээ үлүү аад, Бархагай зоригто

хүбүүдтэй нүхэсэжэ ябадаг байгаа. Уласай бүхэ Бүри иигэжэ Бэлгүтэйдэ нюргаа хухалуулжа үхэбэ.

- § 141. Тэрэнэй хойно, тахяа жэл (1201 ондо) хатагин салжиуд хамтаараа, Багу чорхи түрүүтэй хатагинайхид, Чирхитэй баатар түрүүтэй хатагин салжиуднар, Дүрбэнэй татаартай найрамдаһан Хачиун бэхи түрүүтэй дүрбэнэйхид, Алчи, Жали буха түрүүтэй татаарнууд, Түгэ маха түрүүтэй ихирэсүүд, хонгирадай Тэрхэг Эмэл Алхуйнар, Чоёг цагаан түрүүтэй горлосууд, найманай Гүчүд, найманай Буйруг хан, мэргидэй Тогтоа бэхиин хүбүүд Хуту, ойродой Хутуг бэхи, тайчуудай Таргудай Хирилтүг, Ходун орчан, (Монголой «Алтан тобшооо») Аучу баатарнууд, бусад тайчууднар Алхуй булаг гэдэг газар суглажа, жажирдай обогой Жамуухые хан болгон үргэмжэлхөөр хэлсэжэ, азарга гүүе алажа ама алдан тангариглаад, тэндэнэ Эргүнэ мүрэн руу нүүжэ, Эргүнэдэ шудхадаг Хаан мүрэнэй шанаагай Агуу нугада Жамуухые гүр хан (бүгэдын хан) болгожо үргэмжэлбэ. Жамуухые бүгэдын хаан болгон үргэмжэлөөд, Чингис хаан Ван хаан хоёртой байлдахаар мордоё гэлсэбэ. Иигэжэ байлдаха гэнэниенё горлосой Хоридой гэдэг хүн Чингис хаанай Хүрэлх гэдэг газар байхада ерэжэ хэлэбэ. Энэ нурагыё Чингис хаан мэдээд, Ван хаанда дуулгаба. Ван хаан соносоод, сэрэгээ абажа дары Чингис хаанда хүрэжэ ерэбэ.
- § 142. Ван хаанай ерэхэтэй адли Чингис хаан Ван хаан хоёр хамтаржа, Жамуухын урдаһаа байлдахаар морилоё гэжэ Хэрлэн мүрэн руу мордожо, Чингис хаан Алтан Хучар Даридай гурбыё түрүүндэ ябуулба. Ван хаан Сэнгүн, Жаха хамбу, Билгэ бэхи гурбыё манлайда ябуулба. Энэ түрүүлжэ ябагшадай урда тээ бана харуул гаргажа, Энэгэн Гүйлтү гэдэг газар нэгэ нуурин харуул табиба. Тэрэнэй саана Чихурху гэдэг газар бана нэгэ нуурин харуул табиба. Тэрэнэй манлай боложо түрүүлэн ябаһан Алтан, Хучар, Сэнгүннэр Утхияа гэдэг газар хүрэжэ бууя гэжэ байтарнь, Чихурхуда табиһан харуулһаа хүн дабхин ерэжэ, «Дайсан ерэжэ ябана» гэжэ мэдээсэбэ. Тэрэ мэдээ абаад дайсанһаа тодорхой мэдээ абая гэжэ буунгүйгөөр угтан ябажа, дайсанай түрүүн ябагшадтай уулзажа, «Хэн бэ?» гэжэ асууба. Жамуухын манлай болгожо ябуульһан Монголой Аучу баатар, найманай Буйруг хаан, мэргидэй Тогтоа бэхиин хүбүүн Хуту, ойродой Хутуг бэхи эдэ дүрбэн ябажа байба. Бидэнэй манлай тэдэнтэй хашхаралдан хэлсэжэ, маргааша байлдая гэжэ хэлсээд, үдэшэ болоходо бусажа голдо ниилэн буужа хонобо.
- § 143. Тэрэнэй үглөөдэр хоёр дайсан этэгээд Хүйтэн гэдэг газар ушаржа, бэе бэээ шахалсан дабшаха, сухариха зэргээр байлдажа байба. Мүн Буйруг хаан Хутуг хоёр хура оруулха, шуурга шуургалуулха аргыё мэдэхэ байгаа. Тэрэ хоёрой үүдхэнэн арга тэдээн дээрэ буужа, шабар шабха болоод урагшаа ябаха аргагүй болоходонь, «Бидэндэ тэнгэрийн уур хилэн хүрэбэ» гээд таража зугадашаба.
- § 144. Найманай Буйруг хаан Алтайн үбэр Улугтаг гэдэг газар руу зорин ылажа хүдэлбэ. Мэргидэй Тогтоагай хүбүүн Хуту Сэлэнгыё шэглэн хүдэлбэ. Ойродой Хутуг бэхи ой модо руу орохоор Шисгисыё зорин хүдэлбэ. Тайчуудай Аучу баатар Онониё шэглэн хүдэлбэ. Жамууха өөрөө тэрэниё хаан болгон үргэмжэлһэн иргэдыё дээрмэдээд Эргүнэ руу бусахаар гараба. Тэдэнэй тиигэжэ бутархада, Ван хаан Эргүнэ руу Жамуухыё нэхэжэ шэглэбэ. Чингис хаан Ононой зүг руу тайчуудай Аучу баатарыё нэхэбэ. Аучу баатар уладтаа хүрөөд, тэдэниё үймүүлжэ хүдэлгөөд, Аучу баатар Ходун орчан хоёр үлдэнэн шэлэмэл сэрэгээ заажа, Ононой саана байлдахаар хүлээжэ байба. Чингис хаан хүрэнөөр тайчуудтай байлдаба. Зууралдан ёхээр тулалдажа, үдэшэ болоходо мүн байлдаһан газартаа хонобо. Үймэргэгдэнэн айлнууд байлдаһан сэрэгүүдтэй хамта хүрээ боложо хонобо.

§ 145. Чингис хаан тэрэ байлдаанда хүзүүнэйнгээ нүдана руу шархатажа, шуһань тогтонгүй ядаран зобожо, нара ороходо энэ байлдаанайнгаа газарта бууба. Чингисэй бүлэнтэнэн шуһые Зэлмэ амаараа шэмэжэ (уралаа шуһадажа, ондоо хүндэ этигэнгүй, өөрөө һахижа һууһаар һүни дууһаха болобо. Шуһыень амаараа дүүрэн балгажа адханаар һүни үнгэрхэ багта Чингис хаанай ухаан нэргэжэ хэлэбэ: «Шуһамни хатаха болоо. Ундамни ехээр хүрэнэ» гэбэ. Энэ үедэ Зэлмэ малгай, гутал, дэгэл хубсаһаа бултыень тайлажа, шараа нүсэгөөр гансахан дотор үмдөөрөө эсэргүү дайсанай дунда гүйжэ ороод, саана хүрээлжэ байһан иргэдэй тэргэ дээрэ абиржа гараад, сэгээ бэдэрээд олобогүй. Ушарынь үймэжэ нүүһэн айлнууд гүүнүүдээ һаангүй табиган байгаа. Сэгээ олдохогүйдэнь, нэгэ ехэ хүхүүртэй тараг тэргэ дээрэнээ хулгайлжа абаад үргэжэ ерэбэ. Зэлмэ иигэжэ ошохо ерэхэдээ нэгшье хүндэ мэдэгдэбэгүй. Тэнгэри үршөөгөө бээ. Хүхүүртэй тарагаа асараад, Зэлмэ өөрөө хаанаһаашьеб уһа оложо, тарагаа зуураад Чингис хаанда уулгаба.

Чингис хаан гурба удаа амаржа уугаад хэлэбэ: «Зосоомни һаруул болобо» гээд үндыжэ һуутарнь, үүр сайжа гэгээ ороо бэлэй. Зэлмын шэмэжэ адханаан шуһан тэдэнэй һууһан тэрэ багай газарые намаг болгоһон байба, Энээниие Чингис хаан хаража хэлэбэ: «Энэ юун бэ? Холо адханаһаа яагааба?» гэбэ. Тиихэдэнь Зэлмэ харюусаба: «Шинии зобожо ядаржа байхада, холо ябаһаһаа айжа һандаржа залгихыень залгаад, адханыень адхаад байгаа бэлэйлби. Гэдэһэндэмни бана ехээр ороо» гэбэ. Чингис хаан бана хэлэбэ: «Минии иимэ болоод хэбтэжэ байхада, ши юундэ нүсэгөөр гүйжэ ошообши? Ши баригдабал, намайе эндэ иигэжэ хэбтэнэ гэжэ хэлэхэ байгаа бэшэ аалши?». Энээндэнь Зэлмэ харюусаба: «Би иигэжэ бодоо нэм. Нүсэгэн ябаад, хэрбээ баригдаа һаа, би тэдээндэ иигэжэ хэлэхэ байгаа: би танай талада орохо дуратай ябааб. Гэтэр манайхин энээниие мэдээд, намайе барижа алая гэжэ хубсаһыем дууһан тайлажа, ганса үмдөөрөө үлөөд байтараа, би мултаржа танда зугадажа ерэбэб гэхэ нэм. Минии үгэдэ үнэмшэжэ, тэдэ намда хубсаһа үгэхэ байгаа. Би тиихэдэнь нэгэ мори оложо уһаад хүрэжэ ерэжэ шадаха байгаа бэшэ аалби? Би иигэжэ бодоод, хаанай зобоһон бэеые амаруулая гэжэ нүдэ сабшаха зуура шиидэжэ ошоо бэлэйлби» гэбэ. Чингис хаан хэлэбэ: «Би одоо юун гэхэбиб. Минии урдань гурбан мэргидтэ намнуулжа, Бурхан халдунда хоргодожо, гурба дахин нэгжүүлхэдэмни, ши минии амиие нэгэ абаржа гарааш. Одоо бана ши тогтонгүй гаража байһан шуһыемни амаараа шэмэжэ, амииемни үшөө нэгэ аршалбаш. Бана сангажа ядаран байхадамни, бээе хайрлангүй, хараа байса дайсанай дунда орожо, унда асараад, ами оруулбаш. Энэ гурбан ашыешни би хэзээдэшье мартахагүйб» гэжэ айладхаба.

§ 146. Үдэр болоходо харахалаарнь, байлдахаар бэлэн хоноһон дайсанай сэрэгүүд һүнинее бутаран зугадаһан байба. Харин хүрээлжэ бууһан уладууд сэрэгтэй хамта түргөөр нүүжэ шадахагүй ушарһаа хүдэлэнгүй гээгдэбэ. Үймүүлэгдэһэн уладые суглуулжа асарая гэжэ Чингис хаан хоноһон газарһаа мордожо, тараһан уладые хуряжа ябаһадань, нэгэ улаан дэгэлтэй эмэгтэй хүн «Тэмүүжин, Тэмүүжин» гэжэ ехэ шангаар уйлаха бархирхыень Чингис хаан өөрөө сонособо. «Ямар хүнэй эхэнэр иигэжэ уйлажа байнаб?» гэжэ асуулгаһаар хүниие эльгээбэ. Тэрэ хүнэй ошожо асуухадань, үнөөхи эхэнэр хэлэбэ: «Би Сорхон-шарын үхинби. Хадаан гэжэ нэрэтэйб. Үбгыемни эндэ сэрэгүүд алаха гэжэ байна. Үбгыемни абаржа үгыш гэжэ Тэмүүжиниие дуудажа байнаб» гэбэ. Тэрэ хүн бусажа ерээд Чингис хаанда тэрэнэй үгыень хэлэхэдэнь, Чингис хаан соносоод, дабхин ошожо моринһоо буугаад, Хадаантай тэбэрилдэбэ. Гэхэ зуура үбгыень манай сэрэгүүд тэрэ хоорондо алажархиһан байба. Тэдэ уладые суглуулаад, Чингис хаан ехэ сэрэгтээ хамта тэндэ буужа хонобо. Хадааниие дуудан ерүүлжэ, хажуудаа һуулгаба. Маргааша үдэрнь Түдэгэгэй харьяатан байһан Сорхон-шар Зэбэ хоёр хүрэжэ ерэбэ. Чингис хаан Сорхон-шарда хэлэбэ:

«Хүзүүндэмни угляһан

§ 149. (Суута богдо Чингис хаан заха нютагта нютаглажа ябаха сагтаа нэгэ үдэр дүтынгөө юнэн сайдые абажа мур мүшхэжэ, юумэнэй бараа хаража ябаад иимэ зарлиг буулгаба: «Алишье зүгнөө ямаршые дайсан ерэжэ магадгүй, юнэн сайдни гурбан хэнэг болоод ябагты» гэбэ. Эзэнэй зарлигы дагажа Зэлмэ, Чуу мэргэн, Шигихутуг гурбуулаа нэгэ хэнэг болобо. Боорчи, Борохул, Мухулай гурбуулаа нэгэ хэнэг болобо. Сүндүснэй Сорхон-шар, бэсүдэй Зэбэ, ойродой Хар хирүгэ гурбан нэгэ хэнэг боложо гэртээ үлдэбэ. Эзэн бусад зургаан сайдаа абажа, мур мүшхэжэ, юумэнэй бараа хаража Чахарай ханын ара тээгүүр, Жалман ханын үбэрөөр гаража ябатарнь эзэнэй дороноо

Халтар тэхэ
Харайн гэхэдэнь, эзэн
Толбото боро морёороо
Добтолон хүсэжэ,
Агсаанан номоёо
Ангайлган татажа,
Алтан нуршаяа
Алдалан дэлижэ,
Алаг тэхые
Атиртарнь харбажа,
Алан гэхэдэнь,
Арадахи сайдынь
Амадан буужа
Абажа ганзагалхые забдахадань,

Эзэн зарлиг буулгаба: «Энээниие таанар үтэр үбшэжэ шарагты. Би тэрэ Шара тэбсэг дээрэ гаража, юумэнэй бараа харахамни» гээд ошобо. Тэндэ эзэнэй нойр хүрэжэ, толбото боро моринойнгоо дэлхэн дээрэ ташуураа тулажа унтаад, нэгэ зүүдэ хараба. Чингис хаан нэреэд, зургаан сайдтаа ерэжэ айладхаба:

«Би нэгэ зүүдэ зүүдэлбэб.
Боро зүрхэмни
Булгилба.
Богони хабиргамни
Шэмшэрбэ.
Болошогүй дайсан
Ерэхэнь бололтой.
Үндэр уулын саадахи
Үргэн шара талада
Гурбан хара тугтай
Гурбан зуун дайсан байна.
Гурбан зуун дайсанай
Хушууша баатарынь
Зээрдэ морёо унажа,
Зэбэтэ нуршаяа дэлижэ,
Бата хуягаа үмдэжэ,
Бараан нахалаа эльбэжэ,
Баруун тээшээ шэртэжэ,
Зүүн тээшээ ажаглажа
Зүү мэтэ жэрбэлзэжэ,
Утаа мэтэ улалзажа ябана.

Энэ зүүдэмни хэрбээ үнэн наа, зургаан сайдуудни, таанар яахабта?» гэжэ асууба. Шигихутуг хэлэбэ:

Холо ойрые харагша
Хоёр хурса нюдөөрөө
Монгол аймагы

Мохотор,
Мэргид аймагы
Мэгдэтэр,
Тайчууд аймагы
Далдиртар,
нарын газары наравшалан хаража,
Жэлэй газары
Жэрбылгэн үзэжэ,
Хара нюдэнэй сэсэгыгээр
Хаан шамдаа туһалая.
Эрьехэ наранай харасаар
Эзэн шамдаа туһалая» гэбэ.

Зэлмэ хэлэбэ:

«Үхэхэ амья
Хайрлангүй,
Үгырхэ малаа
Харамнангүй,
Үзэгдэхэ дайсаниие
нүрэшэтэрнь нударжа,
Харагдаха дайсаниие
Халтиртарнь дайража,
Замдаа дайралдаһы
Зада сохижо,
Мүртөө дайралдаһы
Мүлтэ сохижо,
Хара тугынь
Хаман абажа,
Бариһан хүниинь
Байлдан алажа,
Хиидэхэ тугынь
Гэшхэн дэбнэжэ,
Уринхай тугынь
Уладаа гэшхэжэ,
Дайсанай нүры
Даран нүнөөжэ,
Дахин бодохо
Шадалынь мүхөөе» гэбэ.

Чуу мэргэн хэлэбэ:

«Добтолон орохо шадалгүй болобошье,
Тогтоһыень батадхаха шадалтайлби.
Эршэлэн дайраха шадалгүй болобошье,
Эбдэрһынь нэльбэхэ шадалтайлби.
Уулагар зантай
Чуу мэргэн би
Уурлан орохо сагай болоходо
Ухарин зугадажа магадгүйгөө
Уридшалан хаандаа хэлэе.
Улас ороноо тогтооһон хойно
Ушартай үгөөрөө туһалжа шадахаб.
Хариин дайсаниие добтолхо сагта
Хаан эзэн Чингис шамда
Хашар минии болгоомжото үгэ
Хаа яашье наа туһа болохо» гэбэ.

Боорчи хэлэбэ:

«Үнөөрхэн ерэхэ дайсанай
Үмэнэхи замыень бүглэжэ,
Халдан ерэхэ дайсанай
Харайха замыень хаажа,
Ашата эзэн шинии
Ами бэеые хамгаалжа,
Алтан жолооеышни
Алдалгүй дагажа,
Хандаһан зүгтэшни
Хахасангүй ябахаб» гэбэ.

Борохул хэлэбэ:

«Харбаха һомоной
Халхабша боложо,
Ханхинаха зэбын
Бамбай боложо,
Этигэлтэ эзэн шинии
Эдитэ бээдэ
Эритэ мэсые
Бү хүргэе» гэбэ.

Мухулай хэлэбэ:

«Дайсаниие даража
Олзые оруулжа,
Ерэхэ дайсанай
Эрииень мохоожо,
Бусаха дайсаниие
Бултыень хюдажа,
Хүлэг моринойнгоо
нүүл дээгүүр
Хүхэ мана татуулжа,
Унаһан моринойнгоо
Дэльһэн дээгүүр
Ургаха һайхан наранай
Улаан гэрэл сасаруулжа,
Байлдаан бүхэндэ илаһан
Баяртай һайхан мэдээ
Баатар шамдаа хүргэе» гэбэ.

Чингис хаан:

Шэлэмэл зургаан сайдай
Шиидэбэритэй үгые соносожо,
Шараһан тэхын мяханһаа
Шамдагай эдижэ дууһаад,
Шаргал мориной жолоое
Шигихутугта үгэжэ:
— «Үзэһэн зүүдэнэймни
Үнэн худалые мэдэ»
гэжэ ябуулба.

Шигихутуг улабар шаргал мориен унаад —

Тала газар табилуулжа,
Тайга газар алхалуулжа,
Хүнды газар хатаруулжа,
Хүбшэ газар һажалуулжа,
Шара тэбсэг хүрөөд

номолон татажа, нуняалган дэлижэ, эрхиидэн нойжо, эрьюулэн шэглүүлжэ, дайсанай толгойе таһа харбажа, зээрдэ халзан мориень барижа ерээд эзэндэ үгэбэ. Эзэнэй тэрэ мориене унажа үзэхэдэнь, ниидэхэ шүбүүн, хиидэхэ налхин мэтэ байба. Тиигээд зүршэнэн дайсаниие сүхэрүүлэн даража, хадхалдаһан дайсаниие хахад болгожо байтар, Борохулын толгойдо номон тудабa. Тэрэ доошоо унажа, номоёо тэмтэржэ абаад налбалзан түшэжэ, бамбайгаа алдангүй зогсоно. Боорчи урагшаа хадхалдажа ябаха зуураа, хойшоо хаража тэрээндэ хэлэбэ: «Эрэ хүн ганса номондо унадаг юм аал? Эбэрээ сохюулһан эшэгэн мэтэ, юундэ эрьелдэн налаганабаш?» гэбэ. Борохул моринойнгоо буруу таланаа харайжа мордоод, халхабшаа барижа, хайхарангүй байлдажа оробо. Тиигээд халдажа ерэнэн дайсан алуулһан хүнэйнгөө бэеые абажа зугадаба. Эзэн зарлиг буулгаба:

«Буруу хандаһан дайсаниие яаха бэлэй?» гэхэдэнь, Боорчи хэлэбэ;

«Бурхан болоһон хүниие
Буянаар үдэшэдэг.
Буруу хандаһан дайсаниие
Зэр ээбээр үдэшэдэг.

Нэхэе» гэхэдэнь, тэрэ үгыень эзэн зүбшөөбэ. Цайтын сагаан талада дайсаниие хүсөөд, олон хониндо ороһон шоно мэтэ сабшажа, нэгэ зуун хүниие алаба. Хоёр зуун хүн зугадаба. Энэ байлдаанда зуун мори, табин хуяг олзолжо абаба.

Тэрэ сагта Чингис хаан «тэнгэри эсэгэдээ мүргэе» гэжэ доболиг үндэр дээрэ гаража, тохомоо дэлгэжэ табяад, бүһээ хүзүүндэ үлгэжэ зальбаран айладхаба:

«Эрэ бэрхээрээ
Эзэн болоо бэшэлби.
Эрхэтэ тэнгэри
Эсэгын хайраар
Эзэн болоолби.
Эсэгэ тэнгэрийн ашаар
Эсэргүү дайсанаа дараалби.
Хамаатан найтайһаа
Хаан болоо бэшэлби.
Хаан тэнгэри эсэгын
Хайраар эзэн болоолби.
Хаан тэнгэри эсэгын үршөөлөөр
Хариин дайсаниие дараалби».

Иигэжэ мүргэбэ. Тэндэһээ мордожо ябахадаа, эзэн зургаан сайдаа магтажа дуулаба.

Эхилээд Шигихүтугые магтаһаниинь:

«Мэргидые мэгдээжэ,
Монголые мохоожо,
Тайчуудые танижа,
Дайсадые даралсаһан
Татаарай Шигихутугни» гэжэ магтаба.

Зэлмые магтаһаниинь:

«Орёо гүрөөһые
Ошожо баридаг,
(Ан гүрөөһые
Алдангүй мэдэдэг)
Омог дайсанай
Зүрхые шэшэрүүлһэн,
Унаха моригүй болоходом,
Унаа асаржа үгэһэн,
Ундархан сангаха үедэм
Ууха унда үгэһэн,
нэргэг бага нойртой,

нүбэлгэн мэргэн ухаантай,
Улас түрын түлөө
Урда сагнаа зүдхэнэн
Урианханай найн Зэлмэмни» гэжэ магтаба.

Чуу мэргэниие магтаганиинь:

«Зарлигыемни алдалгүй дагажа,
Зааныем эндүүгүй гүйсэдхэжэ,
Дайсанай толгойе
Таа харбажа,
Унаан зээрдэ мориен
Угзаран буляжа,
Хадхалдаха дайсаниие
Хаха сохижо,
Зүршэлдэхэ дайсаание,
Сүмэ сохион
Зүрчидэй Чуу мэргэмни» гэжэ магтаба.

Борохулые магтаганиинь:

«Харбаха номондо
Халхабша болоон,
Сууряата номондо нарабша болоон,
Толгойгоо шархатахадаа
Тохомоо алдаагүй
Кушанай найн Борохулни» гэжэ магтаба.

Мухулайе магтаганиинь:

«Дайсаниие даралсажа,
Олзые оруулалсажа
Ерэхэ дайсанай
Эриие мохоожо,
Бусаха дайсанай
Борьбые хянгардажа,
Хүлэг моринойнгоо нүүл дээгүүр
Хүхэ мана татуулжа,
Унаан моринойнгоо дэлхэн дээгүүр
Ургаха нарые гиигүүлжэ,
Дайсанай хүрэнгэнөө
Таархай утанашье орхингүй,
Хухархай зүүшье гээнгүй,
Хуряан абажа ерэнэн
Жалайрай найн Мухулаймни» гэжэ магтаба.

Боорчиинь магтаганиинь:

«Наан залуу ябаха сагтам,
Найман шаргаяа бэдэрхэ үедэм,
Наранай ургаха хирэдэ
Намтай уулзаанһаа хойшо
Наандаа үнэнөөр зүдхэнэн
Наху баянай хүбүүн
Найртай хүлэг Боорчимни!
Айлз зуура ябахада
Алаг буруу мэтэ номгон байбашье,
Алалсаха дайсантай уулзахадаа
Арсалан барас мэтэ дошхоржо,
Аюулта дайсаниие дарахын түлөө
Ами бээе хайралдаггүй

Харайлдан дүүлин ябая.
Хадхалдаха дайнда
Халуун амиа
Бү хайрлая.
Ангир шубуун мэтэ
Амараг үрээ бү хорлоё.
Алалдаха дайсанда
Амиа бү хайрлая.
Эльгэн садан дотороо
Эб найрамдал бү алдая.
Эзэрхэг дайсантай тулалдахадаа,
Энэ бээ бү хайрлая.

Хүлэг Боорчин дууланан үгэн энэ бэлэй. Суута богдо Чингис хаан үдэ болотор ябажа, гурбан зуун тайчууды даража, элүүр мэндэ гэртээ ерэжэ, энхэ амгалан нууба. «Алтан тобшоо». (Нюсэгэн бааринай Ширээт үбгэн хүбүүд Алаг Наяа хоёртоёо хамнажа, тайчуудай ноён Таргудай-Хирилтугы ойдо хоргодожо байхадань оложо бариба. Тэрэн мори унажа шадахагүй тарган тула тэргэдэ нуулгажа (Тэмүүжиндэ хүргэхөөр) абажа ябахадань, Таргудай-Хирилтугай хүбүүд, дүүнэр дахажа буляан абахаар ерэбэ. Тэдэнэй ерэхэтэй адли Ширээт үбгэн хүдэлжэ шадахагүй Таргудайе хүльбэрүүлэн унагааж, гэдэргэн харуулан хэбтүүлжэ, гэдэнэн дээрэн нандайлжа нуугаад, хутагаа нугалжа хэлэбэ: «Хүбүүд, дүүнэршни шамайе буляжа абахаар ерэбэ. Хаан шамайе одоо би алаашьегүй наа, шамда нэгэтэ халданан хадамни намайе алаха болоно. Шамайе алаашье наа, нэгэн адли алуулха болоноб. Иимэ хадань шамаар дэрэ хэжэ үхэе» гэжэ хутагын эриие Таргудайн хоолойдо тулгаба. Таргудай-Хирилтуг дүүнэр, хүбүүдтээ ехэ шангаар уйлан хэлэбэ: «Ширээт намайе алаха гэжэ байна. Намайе мүнөө алабалын, минии хүүрээр таанар юу хэхэбта? Намайе алаагүй байхадань, дары бусагты. Тэмүүжин намайе алахагүй. Тэмүүжиние эзэгүй нютагта орхигдоод байхадань, нүдэндөө галтай, нюуртаа гэрэлтэй, нэргэлэн абьяастай хүбүүн гэжэ би оложо асараад, эмниг үрээ даага нургадаг мэтээр нургажа хүмүүжүүлжэ ябаа бэлэйб. Тиихэ сагта тэрэниие хилбараар үхүүлжэ шадахашье байгаа наа, үршөөжэ үдхэнэн байгааб. Одоо Тэмүүжин тэрэниие ухаандаа ойлгожо, сздыхэлдээ нэргээжэ байгаа бээ. Тэмүүжин намайе алахагүй. Таанар, хүбүүд, дүүнэрни, түргөөр харигты. Ширээт намайе алахаяа байна» гэжэ ехэ ехэ шангаар уйлан бархирхадань, хүбүүд, дүүнэрын соносожо хэлсэбэ. «Эсэгынгээ амиие абарая гэжэ ерээ бэлэйбди. Гэтэр эсэгыемнай энэ Ширээт үбгэнэй алабал, хоонон амигүй бэээр бидэ юу хэхэбиди? Одоо алаагүйдэнэ бусая» гээд харибад. Тэдэнэй далда орохотой зэргэ тайчууднаа зугадажа ерэнэн Ширээт үбгэнэй хүбүүд Алаг Наяа хоёр эсэгэдээ бусажа ошобо. Ширээт үбгэн хүбүүдтээ хамта ниилээд, Таргудайе абаад хүдэлжэ Хутухул-Нуга гэдэг газар хүрэбэ. Тэндэ Наяа хэлэбэ: «Бидэнэй энэ Таргудайе барижа ошоболнай, Чингис хаан бидэниие хаан эзэнээ барижа ерэнэн этигэмжэгүй хүнүүд гэжэ бидэнтэй нүхэсэхэгүй, харин хаан эзэндээ халданан хара зон гэжэ барижа алаха бээ. Одоо Таргудайе эндэнээ табижа бусаагаад, бидэ Чингис хаанда бэээрээ ошожо иигэжэ хэлэе: «Бидэ, Чингис хаан, шамда хүсээ үгэхөөр ерээбди. Бидэ Таргудайе баряад ерэжэ ябатараа, хаан эзэнээ хараанаар байжа, хариин хүндэ яажа барижа үгэхэб гэжэ түбэгшөөн нанаата болоходоо, замдаа табижа бусаагаад, өөнэдөө танда нүгэдэн дагахаар ерэбэбди» гэжэ хэлэе гэлсэбэ. Наяагай үгы эсэгэ, хүбүүд зүбшөөжэ, Таргудай-Хирилтугы Хутухул-Нугаана табижа ябуулаад, Ширээт үбгэн Алаг Наяа хоёр хүбүүдтээ Чингис хаанда хүрэжэ ерэбэ. Тэдэнэй ерэнэн ушары асуухадань, Ширээт үбгэн Чингис хаанда хэлэбэ: «Бидэ Таргудай-Хирилтугы асаржа ябанан аад, замдаа эзэнээ хараанаар байжа, хариин хүндэ яажа барижа үгэхэб гээд табижа бусаагаад, бидэ өөнэдөө Чингис хаанда хүсээ үгэхөөр ерэбэбди» гэбэ. Чингис хаан хэлэбэ:

«Хаан эзэн Таргудайе
Халдажа абажа ерээ наа,
Хаандаа халданан

Хара зондо
Этигэжэ болохогүй тула
Харин таанарые
Хамаатан садантайтнай
Хамта алаха байгаа.
Хаан эзэнээ хайралһан
Халуун сэдхэлшни
Харин зүб» гээд Наяае
Хайрлан үршеөбэ.

§ 151. Тэрэнэй нүүлээр Чингис хаанай Дэрсүд гэдэг газар байхада, Хэрэйдэй Жаха хамбу нүхэсэхөөр ерэбэ. Тиихэ сагта мэргид хадхалдахаар ерэхэдэнь, Чингис хаан Жаха хамбу хоёр хадхалдан урданаань байлдажа бусааба. Тэндэ Түмэн түбэгэн, олон тунгайд, Хэрэйдэй бутарһан иргэд, Чингис хаанда һайн дураараа ниилэн ерэбэ. Хэрэйдэй Ван хаан урдань Есүхэй баатартай һайхан ханилжа, анда бололсоо бэлэй. Анда бололсоһон ушарынь гэбэл, Ван хаан Хурчахус буйруг хаан эсэгын дүүнэрые алаад, абга Гүр хаантай эбээ таһаран тэмсэлдэжэ, Хараун хавцал гэдэг газар шурган хоргодожо, тэндэнь зуун хүнтэй арайхан зугадажа, Есүхэй хаанда ерэбэ. Есүхэй хаан тэрэниие дэмжэн тэдхэжэ, өөрөө сэрэг абажа мордоод, Гүр хааниие Хашин орондо зугадхаажэ, албата зониинь, зд малыень Ван хаанда абажа үгэнэн тула тэдэ анда амараг бололсоо бэлэй.

§ 152. Тэрэнэй хойно Ван хаанай дүү Эрхэ хара аха Ван хаандаа алуулханаа айжа зугадаад, Найманай Инанча хаанда ошобо. Инанча хаанай сэрэгээ абаад ерэхэдэнь, Ван хаан зайлажа, гурбан хото дамжан тэнэжэ, хара Хитадай Гүр хаанда ошобо. Тэрэ хаантай бана эбээ таһараад, уйгурай хото, Тангадай балгаһаар айл хэсэн ябажа, табан ямаа шүргэлэн һаажэ, тэмээнэй шуһа ханажа эдинээр арай гэжэ Гүсээр нуурта хүрэжэ ерэбэ. Урдань Есүхэй баатартай анда нүхэд байһаниинь Чингис хаан сэдхэжэ, Дахай баатар Сүхэхай жэун хоёрые элшэ болгон угтуулжа, бана дараань Хэрлэнэй эхиньээ Чингис хаан өөрөө тодожо абаад, үлэдэжэ туража ерэбэ гэжэ Ван хаанда (харьяата зонһоо) губшуур татажа үгөөд, өөрынгөө хүрээндэ абаашажа тэжээбэ. Тэрэ үбэл хамта нүүжэ, Хубахаяада үбэлжэбэ.

§ 153. Тэрэ үедэ Ван хаанай дүү ноёдой хэлсэһэниинь:

«Энэ хаан ахамнай
Үрэ садан бидэниие
Үнэнөөр хиидхэжэ болохо,
Үмхэй һанаа үбэртэлһэн
Үхэлүүд муу хүн байна.
Хайран аха дүүнэрээ
Хаман алажа бараба.
Хара Хитадта бана
Хамгаалга гуйжа шургаба.
Хамаг улсаа хайрлангүй
Хархис муухайгаар зобообо.

Энээниие яадаг бэлэй? Урдань долоон наһатай байхадаа, мэргидэйхидтэ баригдажа, хара алаг эшэгэн даха үмдэжэ, Сэлэнгын Буур хээртэ ошоод, мэргидэй газар будаа нүдэжэ эдижэ амидаржа ябаа бэлэй. Хурчахус буйруг хан эсэгэнь мэргид иргэниие байлдан дайлажа, хүбүүгээ абаржа ерэһэн юм. Гэтэр энэ Тофрил бана Татаарай Ажай хаанда арбан гурбан наһатай байхадаа эхэтээ хамта баригдажа ошоод, тэрэнэй тэмээ харюулжа ябаба. Тэндэнь Ажай хаанай хонишонтой хамта оргожо, гэртээ ерэбэ. Тэрэнэй хойно найманһаа айн зугадажа, Сартаул газарай Чуй мүрэнөөр хара

Хитадай Гүр хаанда ошобо. Тэндэ нэгэ жэл болоод бана зайлажа, уйгур нютагаар тэнэжэ, Тангад газараар зайжа, табан ямаа шүргэлэн (ямаанай дэлэн халхалан уяжа гү, али эшэгэнэй хушуунда шүргэ хээд) наажа, тэмээнэй шуна ханажа эдиһээр ганса нохор халюун моритой, Тэмүүжиндэ яданаар ерэхэдэнь, Тэмүүжин хүбүүн гүбшуур татажа тэрэниие тэжээбэ. Гэтэр «одоо тэрэ иигэжэ ябаһанаа мартаад үмхэй эльгэ үбэртэлжэ ябана» гэжэ хэлсэбэ. Энэ хэлсэһэн үгыень Ван хаанда Алтан ашуг уламжалан айладхаба. Алтан ашугай хэлэһэниинь: «Би энэ зүбшэн хэлсэһэн ярянда оролсоо бэлэйб. Гэтэр хаан шамайе тэбшэжэ шадахагүй тула хамаг соносоһоноо айладхабаб» гээ нэн. Тэрэ үгые хэлсэһэн Элхудар, Хулбари, Арин тайжа зэргын дүү ноёдые Ван хаан барюулба. Ван хаанай дүү Жаха хамбу амжан зугадажа, Найманда ошобо. Барижа абаһан дүүнэрээ Ван хаан нэгэ гэртэ оруулжа хэлэбэ: «Уйгур нютагаар, тангад газараар яажа ябаа гэжэ таанар хэлээбта? Таанар муу найшуул юун гэхэ болообта?» гээд нюуртань нөлбожо, гэртэ байһан хүнүүдые бултыень бодхон нөлбуулжа, тэдэнэй хүльгыень тайлуулба.

§ 154. Тэрэ үбэл үбэлжэжэ, нохой жэлэй (1202 оной) намар Чингис хаан сагаан татаар, алчи татаар, татауд татаар, алутай татаарнуудтай Далан нэмүргэ гэдэг газар байлдаһынгаа урда хуули тогтоожо зарлаһаниинь: «Дайсаниие дараха сагта олзодо бү наатагты. Дайсан нэгэнтэ дарагдабал, тэдэнэй юумэн хээээшье бидэнэй олзо болохо тула хубаалдажа амжахат. Хэрбээ бидэ сухариха болоо наа, анха добтолһон байрадаа дары эрьежэ ерэбэл зохино. Энэ байрадаа эрьежэ ерээгүй хүниие алагты» гэжэ иимэ хуули тогтоожо зарлаба. Далан нэмүргэ гэдэг газар татаартай байлдажа, тэдэниие тэрьедүүлбэ. Тэдэниие намнан байлдажа, Улхуй шилүгэлжид гэдэг газар эзэлэн дахуулба. Сагаан татаар, алчи татаар, тутуд татаар, алухай татаарнуудай дээдэ изагууртаниие даража, харьяатаниинь эзэлхэ сагта тогтоһон хуулиие Алтан Хучар Даридай гурбуулан зүришэжэ, олводо шунан, байлдаһанаа наатаба. Хэлэһэн үгэдөө хүрэнгүй, тогтоһон хуулиие дагаагүй гэжэ Зэбэ Хубилай хоёрые ябуулжа, тэдэнэй олзолһон адуу, эд зөөриие бултыень хурьяан абхуулба. Татаарые хүнөөжэ, бүгэдыень эзэлһэн хойноо улад иргэниинь яаха тухай Чингис хаан алтан урагаа суглуулжа, нэгэ гэртэ оруулаад ехэ зүблөө хэбэ. Тэдэнэй зүблэһэниинь:

«Эртэ саһаа нааша
Эсэгэ үбгэдыемни хорлоһон
Энэ муухай татаарнуудые
Эбсэнгүй дууһахын тула
Тэргын булаар хэмжэжэ,
Үгы хэжэ усадхая.
Үлдэһэн эхэнэр, хүүгэдыень
Үүдэн бүридэ хубаажа
Үүрдын богоол болгое» гэжэ зүблэжэ тогтоогоод,

гэрһээ гарахадань, татаарай Их-Чэрэн Бэлгүтэйһээ асууба. «Таанар юун тухай зүблэлдэбэбта?» Тиэхэдэнь Бэлгүтэй хэлэбэ: «Та бүгэдые тэргын тэнхлэгээр хэмжэжэ, тэрээнһээ үндэр нюруутаниие бултыень хюдаха гэжэ тогтоогообди» гэбэ. Бэлгүтэйн энэ үгые соносоод, Их-Чэрэн олон татаарнуудта зар тунхаг тараажа, хорёо бүхэлэлтэдөө суглуулба. Тэдэнэй бүхэлэлтые эбдэхын тула манай сэрэгүүд ехээр зобобо. Бүхэлэлтэдэ сугларһан татаарнуудые арай гэжэ эзэлэн абажа, тэнхлэгтэй сасуулан хюдахада, татаарай хүн бүхэн «дэрэ абажа үхэе» гэжэ хутага хамсылжа ябаһан тула тэдээнһээ манай сэрэгүүд ехээр хохидобо. Тэдэ татаарнуудые тэнхлэгтэй сасуулан хюдажа дууһаад, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Бидэнэй урагаараа ехэ зүблөө хэһыемнай Бэлгүтэй гаргажа хэлээд, манай сэрэгүүдтэ маша ехэ хохидол ушаруулба. Энээнһээ хойшо ехэ зүблөөндэ Бэлгүтэе бү оруулагты. Зүблөөнэй боложо байхада, Бэлгүтэй газаагуурхи хэрэг захиржа,

хэрүүл, хулгай, худалай заргыг шийдхэжэ байг. Зүблөөнэй түгэсэжэ, нархаг ууһанай хойно Бэлгүтэй Даридай хоёр одоо орожо болоно» гэжэ зарлиг буулгаба.

- § 155. Тэрэ сагта татаарай Их-Чэрэнгэй үхин Есүгэниие Чингис хаан өөрын хатан болгожо абаба. Есүгэн хатан Чингис хаанай үршөөлдэ орожо хэлэбэ: «Хаан зүбшөөбэл, намайе хүндэ бодожо аршална бээ. Минии эгэшэ намһаа дээрэ, хаан хүндэ үлүү таараха байха. Гансал һаяын хөмороондо хайшаашье ошоньень мэдэнэгүйб» гэхэдэнь, Чингис хаан хэлэбэ: «Эгэшэшни шамһаа үнэхөөр найхан һаань, тэрэниие бэдэрүүлэе. Эгэшингээ ерээ һаа, ши зайлажа, һуурияа үгэхэ гүш?» гэбэ. Есүгэн хатан харюусаба: «Хаан зүбшөөжэ, эгэшыем асаржа уулзуулаа һаань, би эгэшэдээ зайлажа үгэхэб» гэбэ. Энэ үгэдэнь Чингис хаан тунхаг зарлажа бэдэрүүлбэ. Есүй хатан өөрынгөө хүрьгэнтэй хамта ойгоор зугадажа ябаһыень манай сэрэгүүд хаража, Есүй хатаниие барижа асарба. Эрэнь зугадаһаан юм. Есүгэн хатан эгэшээ харахадаа, хэлэһэн үгэдөө хүрэхэ бодоод, һууһан һууридаа һуулгажа, өөрөө доодо таладань һууба. Есүгэн хатанай хэлээшээр Есүй хатан үнэхөөр найхан тула Чингис хаан анхаран үршөөжэ, хатадай зэргэдэ һуулгаба.
- § 156. Татаарнуудые довтолон дууһажа, нэгэ үдэр Чингис хаан гэрэйнгээ газар Есүй хатан Есүгэн хатан хоёрой дунда һуугаад, унда уужа байба. Есүй хатан ехээр һанаа алдаба. Тэрэндэнь Чингис хаан һэжэг түрэхэ, Боорчи Мухулай хоёр ноёдые урижа ерүүлээд хэлэбэ: «Та хоёр эндэ сугларһан бүхы арадые аймаг аймагаарнь илгагты. Буса аймагай хүниие өөрынгөө аймагта бү үлдээгты» гэнэн зарлиг буулгаба. Тиигээд бүхы арадые аймаг аймагаарнь илгахада, нэгэ залуу найн эрэ аймаггүй үлэшэбэ. «Ши юун хүмши?» гэжэ асуухада, тэрэ хүн хэлэбэ: «Татаарай Их-Чэрэнгэй үхин Есүйе абаһан хүрьгэн бэлэйб. Дайсанда намнуулхадаа айжа, зугадан ябаһан зомди. Одоо дайн амар тайбан болобо гэжэ сэдхэхэ ерээд, олоной дунда танигдахагүйб гэжэ һанаад ябааб» гэбэ. Энэ үгыень Чингис хаанда дуулгахадань, хаан айладхаба: «Тэрэ хүн хорото сэдхэл үбэртэлжэ гансаараа тэнэһээр одоо эндэ ерэнэн байгаа. Тэрэ мэтэ этэгээдые тэнхлэгтэй сасуулжа хюдаа бэшэ аалди? Юундэ сухарихабибди? Нюдэһөө далда болгогты» гэхэдэнь, тэрэниие дары алаба.
- § 157. Мүн нохой жэл (1202 он) Чингис хаанай татаартай байлдажа байха сагта Ван хан мэргидые довтолхоор мордожо, Тогтоабэхиие Баргужин түхүмэй зүг руу үлдэн ябуулжа, Тогтоагай ехэ хүбүүн Түгс бэхиие алажа, Тогтоагай Хутугтай Чаалун хоёр үхидые ба хатадые олзолон абажа, Хуту Чулун хоёр хүбүүдыень харьяата иргэдтэйнэ эзэлэн абаһаншые һаа, энэ олзоһоо Чингис хаанда юушые үгэбэгүй.
- § 158. Тэрэнэй хойно Чингис хаан Ван хаан хоёр найманай Хүчүгүдэй Буйруг хаантай байлдахаар морилжо, Улуг тагай Сохог үс гэдэг газарта хүрэхэ, Буйруг хаан байлдажа ядаад Алтай дабан хүдэлбэ. Чингис хаан Ван хаан хоёр Сохог усанһаа Буйруг хааниие намнажа, Алтай дабуулан Хумшингирэй Үрүнгү гол руу түрижэ ябаба. Гэтэр тэдэнэй Еди-тоблуг нэрэтэй ноён харуул хаража ябаад, бидэнэй харуулай сэрэгтэй дайралдажа, уула өөдэ тэрьелхэдэнь, оломынь таһаржа баригдаба. Буйруг хааниие Үрүнгү гол руу намнан оруулжа, Кишилбаши нуурта хүсэжэ, тэндэнь һүнөөбэ.
- § 159. Тэндэһээ Чингис хаан Ван хаан хоёрой бусажа ерэхэдэнь, найманай Хүгсэү сабраг баатар Байдраг голой бэлшэртэ сэрэгээ зэнэжэ, байлдахаар тодожо байһан юм. Чингис хаан Ван хаан хоёр мүн байлдахаар сэрэгээ зэнээд ерэхэдэнь, орой үдэшэ болоһон тула маргааша байлдая гэжэ, бэлэдхэл хэжэ хонобо. Гэнтэ һүни Ван хаан бууһан газартаа гал түлижэ орхёод, Хара һүүл голые үгсэн хүдэлбэ.

§ 160. Тэрэ хүни Жамууха Ван хаантай хамта ябаад, Ван хаанда хэлэбэ: «Тэмүүжин анда хэзээнхээ хойшо наймантай харилсаатай байһан бэлэй. Одоо бидэнтэй хамта ниилэн хүдэлбэгүй.

Хаан! Хаан! Би бол
Хамаагүй холо ниидэхэгүй
Хайргана шубуун мэтэ
Хамта нэгэ газар байнаб.
Харин минии анда Тэмүүжин
Харижа ниидэхэ шубуун мэтэ
Хайшаашье наа урбан ошоно.
Хаан шамһаа одоо налажа,
Хари найманда ошохо гэжэ
Хараһаар зорюута хосорбо.

Энэ Жамуухын үгые соносожо, Убчигдайн Хүрэн баатар хэлэбэ: «Ши юун дэмы билдагуушалжа, шударга аха дүүгээ хобложо, газаашалжа байнаш» гэбэ.

§ 161. Чингис хаан тэрэ хүни тэндээ хоноод, маргааша үглөөнь байлдаха гэжэ бодоходонь, Ван хаанай бууһан газар хоб хооһон болоһон тула: «Харин ши бидэниие мэхэлжэ, буусада хаяһан байнаш» гээд Чингис хаан хүдэлжэ, Эдэр Алтайн бэлшэрээр гаталжа нааталгүй ябаһаар, Саарь хээртэ ошожо бууба. Тэндэһээ Чингис хаан Хасар хоёр наймануудай ямар түбэг ушаруулһы мэдэһэншье наа нэгэшье хүндэ хэлэбэгүй.

§ 162. Найманай Хүгсэү сабраг баатар Ван хаанай хойноһоо нэхэжэ, Сэнгүмэй эхэнэр, хүбүүд ба эд хүрэнгэ, албатан арадыень бултыень буляан абаба. Баһа Ван хааниие Тэлэгэтү амсар гэдэг газар байхадань нэхэн байлдажа, зарим албатан иргэниие, адуу малыень буляан абаад бусаба. Ван хааниие дахажа ябаһан мэргидэй Тогтоагай Хуту Чулуун хоёр хүбүүд тэрэ заб сүлөө намбаашалжа, албатан иргэнээ абажа, Сэлэнгэ шэглэн хүдэлөөд, эсэгэдээ ниилэн ошобо.

§ 163. Ван хаан найманай Хүгсэү сабраг баатарта диилдээд, Чингис хаанда элшэ ябуулжа хэлүүдһэниинь: «Найманда эд хүрэнгэ, эхэнэр, хүбүүдээ буляалгабаб. Хүбүүн, шамһаа дүрбэн хүлэг баатарһаа ерүүлхые гуйналби. Минии албатан иргэниие, эд хүрэнгыемни абаржа үгэхэ гүт?» гэбэ. Чингис хаан сэрэг зэһэжэ, Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дүрбэн хүлэг баатарһаа сэрэгтэй хамта эльгээбэ. Эдэ дүрбэн хүлэг баатарай ерэхын урда Улаан хос гэдэг газар Сэнгүм байлдаа хэжэ байгаад, моринойнгоо гуяые шархатуулжа баригдаха аюулда оробо. Чингисэй дүрбэн хүлэг баатарнууд ошожо, тэдэниие абараад, албатан, хүрэнгэ, эхэнэр, хүбүүдыень бултын бусажа үгэбэ. Тэрэ үедэ Ван хаан хэдэбэ: «Урдань Тэмүүжинэй найн эсэгэ Есүхэй баатар минии бутарһан уласые абаржа, суглуулжа үгөө бэлэй. Одоо тэрэнэй хүбүүн Тэмүүжин баһа дүрбэн хүлэг баатарһаа ябуулжа, минии алдагданан уласые абаржа үгэбэ. Ашыень харюулхыемни тэнгэри, газарай хайра тэдхэмжэ мэдэг лэ» гэбэ.

§ 164. Баһа Ван хаан хэлэбэ:

«Анда Есүхэй баатарни
Алдагдан дууһанан уласыемни
Абаржа суглуулжа үгөө бэлэй.
Түүнэй ууган хүбүүн
Тэмүүжин Чингис хаан
Тээнэжэ бутарһан уласыемни
Тэдхэжэ хуряажа үгэбэ.
Энэ эсэгэ хүбүүн хоёр

Эл уласыемни тэдхэжэ,
Хэнэй түлөө зүдхэжэ,
Юунэй түлөө зобожо байгаа?
Үтэлхэн үбгэн би
Үндэр уулые түшэжэ,
Үбнэ хагда дэрлэжэ,
Өөдөө боложо ошобол,
Үнэр олон уласыемни
Үвлэжэ хэн эзэлхэб?
Хан Тоорил би
Ханата гэрнээ налажа,
Хадата гэртэ ошобол,
Хамаг хуряанан уласыемни
Хаража хамгаалжа байха хүн
Хаана хэн байха бэлэй?
Эзэн Тоорил би
Эшэгы гэрнээ холодожо,
Энгэр гэртэ ороболни,
Энхэржэ хуряанан уласыемни
Эзэлжэ хэн захирха бэлэй?
Түрэнэн дүүнэр байбашье,
Түрэ барижа шадахагүй.
Түбшэн найн абаригүй
Түбэг ехэтэй хүн би.

Ганса хүбүүн Сэнгүм байбашье, тэрээндэ хани болохо хүнгүй тула Тэмүүжиниие Сэнгүмэй аха болгожо, хоёр хүбүүдтэй болоод, сэдхэл амар нууя» гэбэ. Тиигээд Чингис хаан Ван хаан хоёр Туула голой Хара шугыда ниилэжэ, эсэгэ, хүбүүн боложо ёһолбо. Эртэ урдань Есүхэй баатартай Ван хаан анда бололсоһон тула Ван хааниие эсэгэ мэтэ үзэжэ, иигэжэ эсэгэ, хүбүүн бололсоо бэлэй. Энээн тухай хэлэлсэһэн үгэнь:

«Хариин дайсантай тулалдахадаа,
Хамта ниилэжэ байлдая.
Хадын гүрөөнэ абалхадаа,
Хабсаржа ,ниилэжэ ябая» гэбэ.

Баһа Чингис хаан Ван хаан хоёр хэлэбэ:

«Хорото могойн хэлэн
Хоорондомнай хүндэлдэжэ,
Хоб жэб оруулбалынь,
Холодожо налангүй, харин
Хоёр нюураар ушаржа
Хоро шарыень таһалжа байя.
Араата могойн шүдэн
Амарагай хоорондо орожо,
Ая эбынь эбдээ наань,
Атаата сэдхэл түрэнгүй,
Ама хэлээрээ уулзан ярижа,
Алибаа ушарынь оложо байя» гэжэ бата

үгээ хэлсэжэ нүхэсэн ябаба.

§ 165. Тэрэнэй хойно амараг дээрэ дабхар амараг болоё гэжэ Чингис хаан сэдхэжэ, Зүчидэ Сэнгүмэй дүү Чаур бэхиие гуйжа, баһа Сэнгүмэй хүбүүн Тусахада өөрын Хожин бэхиие андалдан үгэе гэжэ гуйба. Сэнгүм бээ дээгүүр сэдхэжэ хэлэбэ: «Минии ураг тэдээнэйдэ ошобол, ходол хаяадань хоймор хаража нууха болоно.

Тэдэнэй ураг манайда ерэбэл, хойморто нуужа хаяаень хараха болоно» гэжэ ехэрхэн, бидэниие доромжолон хэлэжэ, Чаур бэхи дүүгээ үгэхые зүбшөөрбэгүй. Энээндэнь Чингис хаан зосоогоо Ван хаан Нялха-Сэнгүм хоёрто дурагүй болобо.

§ 166. Тиигэжэ дурагүй бололсоныень Жамууха мэдэжэ, гахай жэлэй (1203 оной) хабар Жамууха, Алтан, Хучар, хара Хитадай Үбэгжин ноёхон, Сүбээдэй-Тоорил, Хачиун бэхинэр эблэрэн ниилэжэ нүүгээд, Жэжээр үндэрэй хярын Бэрхэ-Элэтэдэ ошожо Нялха-Сэнгүмтэй уулзаад, Жамууха хоблон хэлэбэ: «Минии анда Тэмүүжин найманай Даян ханда элшэ эльгээжэ, үргэлжэ харилсаатай байдаг болобо. Тэрэ

Ама хэлэндээ
Аба, хүбүүн гэдэгшые наа,
Абари нанаань
Аргагүй ондоо бэшэ гү.

Тэрээндэ этигэжэ байна гүт? Хожомдобол таанар юунэй болохые мэдэжэ байна гүт? Таанарай Тэмүүжинтэй байлдахаар мордобол, би хажуунаатнай оролсохоб» гэбэ.

Алтан Хучар хоёр хэлэбэ: «Бидэ

Оэлүн эхын үншэн хүбүүдэй
Ахынь алажа,
Дүүень дүүжэлжэ үгэе» гэбэ.

Хара Хитадай Үбэгжин ноёхон хэлэбэ:

«Гарынь барижа,
Хулынь хулижэ үгэе» гэбэ.

Тоорил хэлэбэ: «Арга ухаан бэдэржэ, Тэмүүжинэй уласые буляжа абая. Уласаа абтабал, тэрэ яахашье аргагүй болохо» гэбэ. Хачиун бэхи хэлэбэ: «Нялха-Сэнгүм хүбүүн шамайе сэдхэжэ, шинии түлөө уртын үзүүртэ, гүнэй оёорто хүрэхэнеө айхагүй» гэбэ.

§ 167. Энэ үгыё Нялха-Сэнгүм эсэгэ Ван хаандаа Сайхан-Тодэ гэдэг хүнөөр хэлэжэ эльгээбэ. Энэ үгыёнь Ван хаан соносоод хэлэбэ: «Тэмүүжин хүбүүндэ тиимэ муу сэдхэжэ яажа болохоб? Бидэ Тэмүүжин хүбүүнээр тулгуур болгожо байһан аад, тэрээндэ муу нанабалнай, тэнгэри бидэниие найшаахагүй. Жамууха хэзээ заяанһаа тэнэглиг салшаа хүн бэлэй. Тэрэ дэмы зүб буруу үгэ хэлэжэ байна» гэжэ зүбшөөнгүй бусааба. Баһа Сэнгүмэй хэлүүлһэниинь: «Амиды хүнэй ама хэлээрээ хэлэжэ байхадань, аба та яагаад этигэдэггүй хүмта?» гэжэ дахин хүниие ябуулжа хэлэжэ ядаад, эсэстэнь өөрөө бэээрээ ерэжэ, эсэгэдэ хэлэбэ: «Одоо шинии амиды байхада, бидэниие тэрэ доромжолхогүй байна. Хэрбээ хаан эсэгэ шинии сагаан эдээндэ сасажа, хара мяханда хахабал, Хурчахус-Буйруг хаан эсэгын зобохо хуряһан улас, зүдэржэ байгуулһан түрыешни бидэндэ мэдүүлхэгүй болгуужан» гэбэ. Ван хаан хэлэбэ: «Үри хүүгэдтээ яажа хоро хүргэхэб? Үнэхөөр тулгуур боложо байгаа тэрээндэ муу сэдхэбэл, тэнгэри бидэниие найшаахагүй» гэхэдэнь, хүбүүн Нялха-Сэнгүм уурлажа, үүдэ хаян гараба. нүүлдэнь Ван хаан хүбүүн Сэнгүмээ хайрлан урижа ерүүлээд хэлэбэ: «Тэнгэридэ найшаагдахагүйһөө айжа, хүбүүндэ яажа хоро хүргэхэб гээ бэлэй. Таанар шадаха наа, юу хэхээс өөнэдөө мэдээрэйгты» гэбэ.

§ 168. Тэндэнь Сэнгүм хэлэбэ: «наяхан тэдэ манай Чаур бэхиё гуйжа байһан бэлэй. Одоо «бахалзуур эди» гэжэ үдэр болзор гаргажа ерүүлээд, тэрэниие барижа абая» гэбэ. («Бахалзуур эдихэ» гэхэдээ, хониной бахалзуур мяхыё эди гэнэн үгэ бээ. Залуу эрэ эмэ хоёр гэрлэнэн үдэрһөө эхилэн, гурбан хоног соо хониной хүзүү, бахалзуурыё хубаажа эдихэ заншал Монгол нутагта мүнөө хүрэтэр байна. Хүзүү, бахалзуурай яһан ехэ бүхөөр холбоотой байдаг тула энээгээр гэр бүлын бата холбоо улам бэхижэнэ. Иимэ ушарһаа «бахалзуур эди» гэхэдээ, үбгэ һамган болохо хурим хэе гэнэн үгэ бололтой). Тиигэжэ хэлсэжэ тогтоод, «Чаур бэхиё үгэе. Бахалзуур эдихээс ерэгты» гэжэ Чингистэ хүниё эльгээбэ. Тэрэ ёһоор Чингис хаян арбан хүниё дахуулжа, Ван

хаанда ошожи ябаха замдаа Мэнлиг эсэгийн гэртэ хоноходонь, Мэнлиг эсэгэ хэлэбэ: «наяхан бидэнэй Чаур бэхиие гуйхадамнай, бидэниие доромжолжо, үгөөгүй бэлэй. Одоо «бахалзуур эди» гэжэ гэнтэ урихань жэгтэй. наяхан ехэрхэжэ бидэниие тоонгүй байһан хүнүүд гэнтэ яагаад Чаур бэхиие үгэхэ болобоб. Энээндэ нэжэгтэй ябадал бии. Хүбүүн, ши болгоомжолхо хэрэгтэйш. Одоо хабар болобо. Адуунайнгаа таргаламсаар ошоё гэжэ шалтаглажа, энэ хэрэгий хойшо татабал ямар бэ?» гэхэдэнь, Чингис хаан тэрэнэй үгэ дуулажа, өөрөө ошобогүй. Бүхутай Хиратай хоёрые «бахалзуур эди» гэжэ ябуулаад, Чингис хаан Мэнлиг эсэгийн гэрнээ бусаба. Бүхутай Хиратай хоёрой орохотой зэргэ сэнгүмэйхид «Бидэнэй хэрэг мэдэгдэбэ, маргааша эртэ ниитээрээ дайража, тэрэниие бария» гэлсэбэ.

§ 169. Тиыхэ зуура бариха гэжэ үгээ ойлголсоһон тогтооһоноо Алтанай Их-Чэрэн гэртээ ерээд хэлэбэ: «Маргааша үглөө Тэмүүжиние барихаар шиидэбэ. Энэ үгыг хүргэһэн хүндэ Тэмүүжин юугээшье хайрлангүй үгэхэ бээ» гэхэдэнь, тэрэнэй эхэнэр Алахчит хэлэбэ: «Шинии энэ хии хоһон үгэ, алда ута хэлэшни юун болгогшо ааб? Хүн дуулаад үнэмшэхэ аал?» гэбэ. Энэ үгыень нү хүргэхөөр ерэнэн тэдэнэй адуушан Бадай соносожо бусаба. Бадай харижа ерээд, нүхэр адуушан Хишилигтэ Чэрэнгэй үгыг дуулгахадань, Хишилиг хэлэбэ: «Би бана ошожи ушарыень мэдэе» гэжэ Чэрэнгэй гэртэ оробо. Чэрэнгэй хүбүүн Нарийн-Гэгээн газаагаа нуугаад, нуршайа зүлгэжэ байба. Нарийн-Гэгээн хэлэбэ: «Манайхин на я юун гэжэ ярилдаа нэм? Хэлээ татажа, амаа барижа ябаг лэ» гэбэ. Тиигээд Нарийн-Гэгээн бана адуушан Хишилигтэ хэлэбэ: «Мэргидэй сагаан ама сагаан хээрэ хоёр мориин барижа асара. Уяжа хоноод үглөө эртэ мордохоб» гэбэ. Хишилиг ерэжэ Бадайда хэлэбэ: «Тугаар на хэлэһэншни үнэн болобо. Одоо бидэ хоёр Тэмүүжиндэ дуулгая» гэжэ хэлээд, мэргидэй сагаан ама сагаан хээрэ хоёр мориин барижа, ехэ гэрэй газаа уяад, үдэшэ хониндоо орожо нэгэ хурьга алаад, модон орониие түлижэ шанаад, мэргидэй сагаан ама сагаан хээрэ хоёр бэлэн морины унажа, тэрэ нүниндөө Чингис хаанда дабхижа ерэбэ. Бадай Хишилиг хоёр Чингисэй гэрэй арада байгаад Их-Чэрэнгэй хэлэһэн үгэ ба тэрэнэй хүбүүн Нарийн-Гэгээнэй нуршайа зүлгэжэ бэлдэжэ байһые, «мэргидэй сагаан ама сагаан хээрэ хоёр морины барижа уя» гзһэн бүхы үгыень Чингис хаанда хэлэжэ үгэбэ. Бана Бадай Хишилиг хоёр хэлэбэ: «Чингис хаан зүбшөөрбэл, бидэнэй үгэдэ татагалзаха ёһогүй. Хамтаран ерэжэ таниие бария гэжэ хэлсэжэ тогтооһониинь маргалтагүй үнэн» гэбэ.

VI. Хэрэйд уласай мүхэһэниинь

§ 170. Тэрэниие соносоод, Чингис хаан Бадай Хишилиг хоёрой үгэдэ этигэжэ, энэ нүни ойро шадар байһан этигэлтэй нүхэдтөө дуулгажа, юумэ хүүмээ орхёод хүнгэншэгөөр мордобо. Мау үндэрэй хярада гаража ябахадаа, хойноо урианханай Зэлмые нэргылхэ харуул болгон табиба. Тиигэжэ ябанаар маргааша үдэрынь нара хэлбыхэдэ Хархалзан элээт хүрэжэ үдэлэн бууба. Тэндэ үдэлжэ байтарынь, Алчидайн агташа Чихитэй Ядир хоёр найхан бэлшээридэ агтаяа адуулжа ябаад, Мау үндэрэй үбэрөөр Улаан бурхадые дайран ерэжэ ябанан дайсанай тооные үзэжэ, агтаяа яаран намнажа ерэхэдэнь ажаглан харахада, үнэхөөр Мау үндэрэй үбэрөөр Улаан бурхад гэдэг газарта тооһон гаража байба. Чингис хаан тэрэ тооные хаража, Ван хаан нэхэжэ яаран ерэбэ гэжэ агта морины барюулжа ашаалан хүдэлбэ. Хэрбээ тэрэ тооные урид үрьдэжэ хараагүй наа, гэнэдэжэ болохо бэлэй. Тэрэ үедэ Ван хаантай Жамууха ерэжэ ябанан байгаа. Ван хаан Жамуухаа асууба: «Тэмүүжин хүбүүндэ бидэнтэй байлдажа шадамаар ямар хүнүүд байнаб?» гэхэдэнь, Жамууха хэлэбэ: «Урууд, мангуднар тэрэниие дагажа ябаа. Бодоходо, тэдэнэр байлдаха бээ.

Тойрожо ерээд

Добтолон буудаг,
Ташаалдижа ерээд
Даран ородог,
Бараан алаг тугые
Барижа ябадаг
Башатай тэдэ иргэд
Бага наһанһаа эхилэн
Байлдажа мэргэжэнэн тула
Ван хаан та
Баахан болгоомжолбол зүйтэй» гэбэ.

Тэрэ үгыень соносоод, Ван хаан хэлэбэ: «Тиимэ хадань бидэ түрүүшээр Хадагяар толгойлуулан, Жүрхинэй баатарнуудые оруулая. Тэрэнэй хойноһоо Түмэн түбэгэнэй Ачиг-Ширүнгые оруулая. Тэрэнэй хойноһоо Олан дунгайдай баатарнуудые оруулая. Тэрэнэй хойноһоо Ван хаанай мянган торгон сэрэгыг ударидан Хоришилэмүн тайжа добтолог лэ. Тэрэнэй хойноһоо бидэнэй ехэ гол хүсэн орохо» гэбэ. Баһа Ван хаан хэлэбэ: «Жамууха дүү, ши бидэнэй бүхы сэрэгыг захира» гэхэдэнь, Жамууха олонһоо хажуу тээшээ ошоод, нүхэдтөө хэлэбэ: «Ван хаан бүхы сэрэгээ намайе захира гэжэ байна. Би Тэмүүжин андатай байлдахаяа тэбшэжэ ядажа байхадамни, намайе харин сэрэгээ захира гэнэ. Тиихэдээ Ван хаан намһаа нэгэшые дээрэ бэшэ, дорой, саг зуура нүхэсэхэ хүн байна. Тэмүүжин андада дуулгая. Анда зоригжог лэ» гэжэ, Жамууха Чингис хаанда хүниие далдаар ябуулжа хэлүүлһэниинь: «Ван хаан намһаа асууба: «Тэмүүжин хүбүүндэ бидэнтэй байлдаха ямар хүн бииб?» гэжэ асуухадань, би: «Урууд, Мангуд түрүүтэй бараг баатарнууд бии» гэжэ хэлэбэб. Тиихэдэм Ван хаан Жүрхинэй баатарнуудые манлай болгожо томилбо. Тэрэнэй хойноһоо Түмэн түбэгэнэй Ачиг-Ширүниие томилбо. Тэрэнэй хойноһоо Олан дунгайдые томилбо. Тэрэнэй хойноһоо Ван хаанай мянган торгон сэрэгэй ноён Хоришилэмүн тайжые томилбо. Тэрэнэй хойноһоо Ван хаан ехэ гол сэрэгээ абажа орохо гэнэ. Баһа Ван хаанай хэлһэниинь: «Жамууха дүү, эдэ бүхы сэрэгыг захира» гэжэ намда этигэжэ хэлэнэ. Энээнһээ харахада, энэ Ван хаан хилбархан нүхэр хаш. Сэрэгүүдээ өөрөө захиржа шадахагүй. Би Тэмүүжин андатай урдань байлдахаяа тэбшэжэ ядажа ябадаг бэлэйб. Гэтэр Ван хаан намһаа дорой хүн байна. Иимэнһээ, анда, ши бү ай. Зоригжо» гэжэ эльгээбэ.

Энэ мэдээ соносоод, Чингис хаан хэлэбэ: «Уруудай Жорчидай абга ши юун гэжэ бодонбши? Шамайе манлай болгожо ябуулая» гэхэдэнь, Жорчидайн харюу хэлэхын урда Мангудай Хуилдар сэсэн хэлэбэ: «Чингис хаанай үмэнһөө бидэ урууд, мангуднар манлайлан хадхалдая» гэбэ. Тиигээд Жорчидай Хуилдар хоёр урууд, мангуд сэрэгээ жагсаажа, Чингис хаанһаа урид мордохые бэлэдхэбэ. Тиигэжэ байтарнь Жүрхинээр толгойлуулһан дайсан хүрэхэ ерэбэ. Тэдэнэй ерэхэтэй адли урууд, мангуднар угтан байлдажа, Жүрхиниие дараба. Гэтэр Түмэн түбэгэнэй Ачиг-Ширүн добтолжо ерэбэ. Ачиг-Ширүн Хуилдарые шархатуулжа, хадын хабшалда моринһоонь унагааба. Тэрэниие хараад мангуднар бусажа, Хуилдарые хамгаалба. Жорчидай урууд сэрэгээ ударидан байлдажа, Түмэн түбэгэниие дараад саашаа намнахадань, Олан дунгайд эсэргүүсэн добтолбо. Жорчидай баһа дунгайдые дараба. Саашаа намнахадань, Хоришилэмүн тайжа мянган торгуудаа ударидан угтажа байлдаба. Баһа Жорчидай Хоришилэмүнтайжые мохоожо дарахадань, Сэнгүм Ван хан эсэгэнһээ зүбшөөрэл абангүй эсэргүүсэн байлдажа, нюур хасараа шархатажа унаба. Сэнгүмэй шархатажа унахада, хэрэйдүүд бүгэдээрээ тэрээн дээрэ суглажа ошобо. Тэдэниие иигэжэ даража, шэнгэхэ наранай уула ташажа байхада, манай сэрэг эрьежэ, шархатанан Хуилдарые унаһан газарһаань абаад харижа ерэбэ. Мүн үдэшэ Чингис хаан Ван хантай байлданан газарһаа хүдэлэн зайлажа хонобо.

Тэндэ хоноод маргааша үүр сайхатай зэргэ хүнүүдээ бүридхэхэдэнь, Үгэдэй, Борохул, Боорчи гурбан үгы байба. Чингис хаан хэлэбэ: «Үгэдэйтэй этигэлтэ нүхэд

Боорчи Борохул хоёр үгы байна. Амиды ябаашье, үхөөшье наа тэдэ хоёр түүнээ налагагүй» гэбэ. Манай сэрэгүүд нуни моридоо барижа хонобо. Чингис хаан: «Хэрбээ дайсанай халдажа ерэбэл байлдая» гэжэ сэрэгээ бэлэн байлгаба. Үдэр гэгээн болоходо, хойноһоо нэгэ хүн хүрэжэ ерэбэ. Харахадань Боорчи байба. Чингис хаан үбсүүгээ сохижо: «Мүнхэ тэнгэри мэдэг лэ» гээд Боорчиие дуудажэ асуухадань, тэрэ хэлэбэ: «Байлдаанда минии мори шархатажа унаһан тула ябаган гүйжэ ябатарни, хэрэйдүүд Сэнгүмэй дээрэ суглажа байха намбаандань ашаагаа нанжууһан мори оложо баряад, ашааень отолон хаяжа янгирцаг дээрэнь унаад, би өөрынгөө сэрэгэй мүрые мүшхэн ябаһаар хүрэжэ ерэбэб» гэбэ.

Баһа ойр зуура болоод нэгэ моритой хүн яаража ябахань харагдаба. Нэгэ хүн гэжэ нанаһаншни, харан гэнээ доронь хүнэй хүл шэнги юумэн унжалзана хэбэртэй. Хүрэжэ ерэхэдэнь обёорходо, Үгэдэйн хойно Борохул нундалдажа (Үгэдэе Борохул эмээл дээрээ дүүрэжэ) ерэбэ. Борохулай аманай жабжаһаа шуһан набиран байба. Ушарын Үгэдэйн хүзүү һомондо дайрууһан тула Борохул тэрэнэй адхарһан шуһы амаараа шэмэжэ, зангиһан нужыень жабжаараа набирууһаар ерэбэ. Чингис хаан хараад, сэдхэлээ зобожо, нүдэньөө нулимса дуһалуулжа, дары гал түлүүлээд шархыень хайража, Үгэдэйдэ унда үгэжэ уулгаад, дайсанай ерэбэл байлдая гэжэ хүлээжэ байба, Борохул хэлэбэ: «Мау үндэрэй үбэрөөр Улаан бурхадай зүг шэглэн саашаа дайсанай тооһон нуунагтажа далда оробо» гэбэ. Борохулай тэрэ угыень соносоод: «Дайсанай хэрбээ халдажа ерэбэл, бидэ хадхалдан байлдаха бэлэйбди. Харин дайсанай тиигэжэ зугадаа хадань бидэ сэрэгээ зэһэжэ намная» гэбэ. Тэндэһээ хүдэлөөд Улхуй шилүгэлжид гэдэг голые шэглэн ябажа, Далан нэмүргэ хүрэбэ.

Тэндэ хойноһоо Хадаан-Далдурхан эхэнэр, хүбүүднээ налажа, хахад боложо ерэбэ. Хадаан-Далдурхан ерээд Ван ханай үгэ гэжэ хэлэбэ: «Ван хан хүбүүн Сэнгүмэйнгээ нюур хасараа һомондо шархатажа унахада, дээрэнь ерэжэ хэлэһэниинь:

«Хүндэлэнэй хүниие

Хүнөөхэ гээд,

Хөөрхэй бээ

Хусэрдүүлбэлши.

Хажуугай хүндэ

Халдаха гээд,

Хасар нюураа

Хадхуулбалши.

Хайрата хүбүүнэй

Хадхагдаһанай түлөө

Хариин дайсаниие

Халдан добтолоё».

Тиэхэдэнь Ачиг-Ширүн хэлэбэ:

«Эзэн хамни,

Эрхэбэшэ болгоомжолон айлада.

(Эзэн хан түрүүлэн

Энгын хүнүүд бүгэдөөрөө)

Энэ хүбүүнэйтнай түлөө

Энхэрэн, гасалан зальбаржа,

Энгэрээ нулимсаар будажа,

Элдэб арга хүүлээл.

Энэ зальбарал бүтэжэ

Эхэһээ түрэн заяаһан

Эрхим хүбүүн

Сэнгүмыетнай

Энхэрэн, хайралан харая.

МонголоЙ олонхид Жамууха, Алтан, Хучарнарые дагажа эндэ бидэ ерээлди. Тэмүүжиниие дагажа гараһан монголшууд хаана холодохо нэм? Морин унаатан, модон нэмэргэтэн болобо тэд» (хүн бүхэниинь оройдоол ганса моритой ба гэргүй ушарһаа модоной нэмэргэдэ хоргодожо байна). Тэдэнэй дахажа ерээгүй һаань бидэ оложо, мориной тонтоогоол мэтээр хормойлоод абажа ерээ» гэбэ. Ачиг-Ширүнэй энэ үгэдэ Ван хан хэлэбэ: «За, тиимэ һаань, хүбүүн, эндээ үлөөрэй. Хүбүүем найнаар хаража бай» гээд байлдаанай газарһаа бусажа харибаб» гэбэ.

Чингис хаан тэрэ Далан нэмүргэнээ Халха гол руу хүдэлжэ ябаха зуураа, сэрэгээ бүридхэжэ үзэхэдэнь, хоёр мянга зургаан зуун хүн байба. Энээнһээ нэгэ мянга гурбан зуун хүниинь Чингис хаан абажа, Халха голой баруун эрьеэр нүүбэ. Нүгөө нэгэ мянга гурбан зуун сэрэгын, урууд мангудтай хамта Халха голой зүүн эрьеэр нүүбэ. Тиигэжэ нүүжэ ябаха замдаа хүнэнэ олохын тула аба хайдагаар агнуури хэхэдэнь, Хуйлдар шархынгаа эдэгээгүй байтар Чингис хаанай хоринон үгые дуулангүйгөөр гүрөөнэндэ добтолжо ябаад, шархань, үгдэржэ наһанһаа нүгшэбэ. Тэрэнэй яһые Халха голой Ор Нугын хэлгэты хада гэдэг газар хүдөө табиба.

Халха голой Буйр нуурта шудхадаг уулзуур газарта тэргэн эмээлтэй (оро малтай «Алтан тобшоһоо»), тэнүүл хонгирад нютаглажа байдаг гэжэ дуулаад, Чингис хаан хэлэбэ: «Энэ хонгирад угсаатанай эртэнһээ эхилэн, мүнөө хүрэтэр зээгэй зүнөөр, үхинэй үнгөөр ябана гэжэ дууладагыень дурдан һануулаад, дуратай һаа бидэнтэй ниилэн дагана бээ» гэбэ. «Хэрбээ эсэргүүсээ һаань байлдажа эзэлэгты» гэжэ Жарчидайгаар толгойлуулан уруу иргэниие эльгээхэдэнь, хонгираднар тэдээндэ ниилэн оробо. Тиигэжэ ороһон хонгираднарые Чингис хаан хүндэбэгүй.

§ 177. Чингис хаан хонгирадые оруулаад, тэндэнээ нүүжэ, Түнхэлэг горхоной зүүн бээдэ хүрэжэ буугаад, Архай Хасар Сүхэхай Жэун хоёрые элшэ болгон томилжо (Ван ханда) хэлүүлэһэниинь: «Бидэ Түнхэлэг горхоной зүүн бээдэ буубабди. Эндэ үбһэн һайн урганхай. Агта моридни тамиржажа байна. Хан эсэгэмни юундэ иигэтэрээ уур хилэндэ абтажа, намайе яатараа айлгабабта? Муу хүбүүд, муу бэринэр бидэниие амар унтуулхагүй, юундэ айлгажа байнаб?

һандайлжа нууха орыемни
һалагануулан түлхижэ,
һабажа гараха утааемни
һалхяар хиидхэжэ,
һанамсаргүй муу хүбүүгээ юундэ
һадаруулан хорлобобши?
Хан эсэгэмни,
Хажуугай хобшо хүнэй
Харата муу үгэдэ
Хадууран юундэ оробош? Хүбүүнэймни тухай
Хүндэлэнгэй муу хүн
Хөөргэнэн үгэ хэлэжэ
Хүнөөн һалгажа байна.

Хан эсэгэмни, бидэ хоёр юун гэжэ хэлсээ бэлэйбди? Зоргал ханай Улаан болдог гэдэг газар бидэ хоёр юун гэжэ хэлсээ бэлэйбди?

Хорото могойн хэлэн
Хоорондомнай хүндэлдэжэ,
Хоб жэб ороболын,
Холодожо һалангүй, харин
Хоёр нюураар ушаржа
Хоро шарыень таһалжа байа,—

гэжэ хэлсээгүй нэн гүбди? Одоо хан эсэгэмни, ши хоёр нюураараа уулзажа хэлсэнгүй юундэ хоролхожо зхилээбши?

байлдая гэжэ хоноходомнай, хан эсэгэмни, ши бууһан газартаа олон гал түлижэ орхёод тэрэ һүни Хар сүүл голые үгсэн хүдэлөөлши.

Бидэнэй маргааша үглөөнь харахада, ши бууһан газартаа үгы болоһон тула «Бидэниие энэ орхиһон гал мэтээр хаяба» гэжэ бидэ хүдэлжэ Эдэр Алтайн бэлшэрээр дабажа, Саарь хээр гэдэг газар буубабди. Тэрэ шамайе Хүгсэү сабраг баатар нэхэжэ ошоод Сэнгүмэй эхэнэр, хүбүүд ба эд хүрэнгэ, албатан арадыень бултыень буляан абажа, хан эсэгэ шамайе Тэлээтү амсар гэдэг газар байха үедэшни нэхэн байлдажа, зарим албатан иргэниешни, адуу малыешни буляан абаба. Шамайе дахажа ябаһан мэргидэй Тогтоагай хүбүүд Худу Чулуун хоёр тэрэ забһарые тохёолдуулжа, албатан иргэнээ абажа зсэгэтээ ниилэхээр Баргужин түхүмэй зүг руу шэглэн хүдэлбэ. Тэрэ сагта ши: «Найманай Хүгсэү сабрагта эд хүрэнгэ, албата иргэдээ буляалгабаб. Хүбүүмни, дүрбэн хүлэг баатараа ябуулжа туһалыш даа» гэжэ гуйхадашни, би шам шэнги элдэб юмэ һанангүй, дары Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дүрбэн хүлэг баатараа сэрэгтэй хамта эльгээгээ бэлэйб. Минии дүрбэн хүлэг баатарай ошохын урда Улаан хос гэдэг газар Сэнгүм байлдажа байгаад моринойнгоо гуяые шархатуулжа баригдахаяа байтарнь, минии дүрбэн хүлэг баатар хүрэлсэн ошожо Сэнгүмые абараад, албатад, хүрэнгэ зөөри, эхэнэр, хүбүүдыень абаржа үгэбэ. Тэрэ сагта хан эсэгэ ши бэшэржэ хэлээлши: «Хүбүүн Тэмүүжин, дүрбэн хүлэг баатараа ябуулжа, минии алдагдаха дүтэлһэн уласые абаржа үгэбэ» гээ бэлэйлши.

Одоо хан эсэгэмни, би ямар хэрэгээр буруутажа, шинии уурые хүргээбиб? Иигэжэ буруушаан сүхалдаһан ушараа Хубарихури Итүргэн хоёр элшые томилон ерүүлжэ хэлыт даа. Эдэ хоёрые ябуулаагүй һаа ондоо хүниешье болоно» гэжэ эльгээбэ.

§ 178. Ван хан энэ үгыень соносоод хэлэбэ: «Ай халаг,
 һайн хүбүүнһээ һалажа,
 һайхан түрэээ гутаабаб.
 Эрхим хүбүүнһээ хахасажа,
 Эбдэрхэ үйлэ хэбэб».

гэжэ гэмшэжэ хэлэбэ: «Одоо хүбүүн Тэмүүжиндээ муу сэдхэхэбэл, энэ мэтээр шуһаа урадхая» гэжэ тангариглажа, шэгшии хурганайнгаа үндэгые хутагаар хадхажа, шуһыень һабируулжа, багахан һабада хэжэ, «Хүбүүндэмни үгэ» гэжэ эльгээбэ.

§ 179. Баһа Чингис хаанай Жамууха андада хэлүүлһэниинь: «Харатай муу сэдхэхэлээр хан эсэгэһээмни хахасуулбалши. Бидэ хоёрой хэн эртэ бодоһомнай хан эсэгын хүхэ хундагаар айраг уудаг бэлэй. Имагта би урда бодожо уудаг байһан тула ши атаархаһан бээш. Одоо ши хан эсэгын хүхэ хундагаар шадаха соогоо уугаарай. Ши хэды шэнээн хороохобши» гэжэ эльгээбэ. (Чингис бага һаһандаа Ван ханай гэртэ байһанаа дурдажа байгаа бололтой). Баһа Чингис хаан Алтан Хучар хоёрто хэлүүлһэниинь: «Та хоёр намайе тэбшэжэ шууд урбаха гэбэ гүт? Мэхэлэн урбаха гэбэ гүт? Хучар шамайе Нэгүн тайжын хүбүүн хадашни, «Ши хан боло» гэжэ бидэнэй хэлэхэдэ ши болоогүйш: Алтан шинии эсэгэ Хутула хан бидэ бүхэниие захиржа ябахадань, ши мэдэлсэжэ байһан тула Алтан шамайе хан боло гэнэмнай, ши баһа зүбшөөрөөгүйш. Бардан баатарай хүбүүдһээ ахамад үеын хүнүүд болохо тула Сача Тайчу хоёрые хан бологты гэжэ би ядабаб. (Тэдэ хоёр баһа зүбшөөрөөгүй). Таанарай алинайтнайшые хан болохогүй тула би таанарта үргэмжэлэгдөөд захиржа ябабаб. Танай хан болоо һаа би

Үрсэхэ дайнай болоходо
 Үмэнэнь түрүүлжэ ябаад
 Үндэр хүхэ тэнгэрийн
 Үршөөл хайрада хүртэжэ

Үнөөтэ дайсание дарабал,
Үнгэтэй найхан үхидыень асаржа,
Өөдэтэй найн мориныень олзолжо
Үндэр эзэн тандаа бариха бэлэйб.
Ойн гүрөөны абалха сагта
Ойртуулжа шахажа үгэхэ бэлэйб.
Хадын гүрөөны абалха сагта
Хавьтуулжа шахажа үгэхэ бэлэйб.
Гуунай гүрөөны абалха сагта
Гүяын ниилэтэр шахажа үгэхэ бэлэйб.
Хээрын гүрөөны абалха сагта
Хээлины ниилэтэр шахажа үгэхэ бэлэйб.

Одоо таанар хан эсэгэдэмни үнэншөөр нүхэсэжэ ябагты. Таанарые бусажа магад гэдэг бэлэйб. Бэтэгэй дахин урбажа ошогты. Таанар Чаутхуриин (Чингистэ Алтан уласай Вангин чансангай үгээн соло. Энээн тухай 134-дугаар зүйлдэ үзэ) түрэлсэдан бэшэ гүт. Гурбан мүрэнэй эхиндэ бусадые бү нютаглуулагты» тэжэ эльгээбэ.

§ 180. Баа Чингис хаан Тоорил дүүдээ хэлэ гэжэ хэлүүлбз: «Шамайе дүү гэнэнэйм ушарынь: урда нэгэн сагта Тумбиной Чархай лянхуа хоёр байлдаанда ябаад Огда гэдэг богоолые барижа ерэнэн бэлэй. Огда богоолой хүбүүн Сүбэхэй богоол нэн. Сүбэхэй богоолой хүбүүн Хүхэчү-хирсаан, Хүхэчү-хирсаанай хүбүүн Ехэй-хонтагар. Ехэй-хонтагарай хүбүүн Тоорил ши, хэнэй уласые эзэлхэ нанаатай тиигэжэ билдагуушалан ябанаш? Минии уласые Алтан Хучар хоёр хэндэшые мэдүүлхэгүйнэ лабтай бээ. Иимэ тула шамайе дүү гэжэ нэрлэнэб.

Элинсэгэй үеын
Эшэтэй богоол шамда
Эрхимлэжэ хэлэхэ үгэмни
Энэ байна.
Хулинсагай үеын
Хубитай богоол шамда
Хуурмаггүй хэлэхэ үгэмни
Энэ байна» гэжэ эльгээбэ.

§ 181. Баа Чингис хаан Сэнгүм андада хэлэ гэжэ хэлүүлбэ: «Би эсэгын дэгэлтэй түрэнэн хүбүүн нэм. Ши нюсэгэн түрэнэн хүбүүнши. Хан эсэгэ бидэ хоёрые нэгэн адли харадаг аад, Сэнгүм, ши атаархан хүндырүүлжэ, намайе үлдүүлээш. Одоо ши хан эсэгын эльгые эмгэнүүлхэгүй, зүрхыень зүдэрөөхэгүй, үглөө үдэшэ орожо гаража, нанааень баясаажэ, сэдхэлыень нэргээжэ яба. Ши эртэнэй нанаанаа табингүй, хан эсэгын амиды байтар хан болохо гэжэ эсэгын сэдхэлые бэтэгэй зобоо. Сэнгүм анда, ши Билгээ бэхи Тодойн хоёрые элшэ болгожо намда эльгээ» гэжэ ябуулба. Баа хэлэбэ: «Намда хан эсэгэ, Сэнгүм анда, Жамууха анда, Алтан, Хучар, Ачиг-Ширүн, Хачиун тус бүрээ хоёр хүниие элшэ болгожо ерүүлэ» гэжэ Архай Хасар, Сүхэхай жэүн хоёрто энэ үгыень сээжэлдүүлжэ эльгээбэ. Энэ үгые соносоод, Сэнгүм хэлэбэ: «наяхан минии эсэгые хюдагша үбгэн гэжэ хараажэ байһан аад, одоо найн зантай эсэгэ гэжэ дуудаха болобо. Баа намайе Тогтоа бөөгэй сартуул хониной нүүлые дахажа ябаһан гэжэ муудхан хэлэжэ байһан аад, одоо намайе найн зантай анда гэхэ зэргээр магтаха болобо. Энэ үгын удхые би мэдэбэб. Байлдая гэнэн үгэ байна. Энээндэ ямаршые татагалзаха зүйлгүй. Билгээ бэхи Тодойн хоёр агтаа таргалуулжа, байлдаанай тугые бодхогты» гэбэ. Тэндэнээ Архай Хасар бусажа хариһан ба Сүхэхай жэүнэй эхэнэр, хүбүүд Ван ханай хүрээндэ байһан тула бусаханаа зүрхэ алдажа тэндээ үлэбэ. Архай хүрэжэ ерээд, тэдэнэй үгые Чингис хаанда дуулгаба.

§ 182. Тэндэньээ Чингис хаан нүүжэ, Балжун нуурта ошожо бууба. Тэндэ бууһанайнь дараа горлосой Цоос-сагаан ерэжэ уулзаад, горлосууд дахажа оробо. Баһа Онгудай Алахур-дигидхуринаа мянган эрье хони абаад, далимда Эргүнэ мүрэнэй оршондо нютагладаг араднаа булга, хэрмэ худалдан абажа ябаа сартаулай (Туркестанай) Хасан гэдэг хүн сагаан тэмээ унажа хонидоо туужа ерээд, Балжун нуурта уналжа байхадань, Чингис хаан тэрээнтэй уулзаба.

§ 183. Чингис хаанай Балжун нуурта буугаад байхада, Хасар өөрын эхэнэр ба Егү, Есүнхэй, Туху гурбан хүбүүдээ Ван ханай тэндэ орхижо, өөрөө хэдэн нүхэдтэй гаража, аха Чингисые бэдэржэ, Хараун жидунай нюруугаар хэсэжэ, оложо шадангүй, арһа шүрбэнь эдижэ ябаад, һая Чингис хаанда ерэжэ ниилэбэ.

Хасарай ерэхэтэй зэргэ Чингис хаан баясажа, Ван ханда дахин элшэ ябуулая гэжэ зүблөө хэжэ, Жауридайн Халиудар, Урианханай Чахурхан хоёрые томилжо Ван хан эсэгэдэ Хасарай үгэ гэжэ хэлэхыень даалгаба:

«Хасар би танһаа һалажа
Хан ахаяа һанажа
Хайн бэдэрбэшье,
Харагдаха бараагүй,
Хайлан уйлабашье
Соностохо шэмээгүй,
Хаана ошоһыень мэдэхэгүй,
Ододые харан хоножо,
Орбон дэрлэн унтажа
(Гэргүй хоножо,
Дэрэгүй унтажа) байнаб.

Минии эхэнэр, хүбүүд, хан эсэгэ шинии тэндэ бии. Хэрбээ этигэмжэтэй хүниие эльгээбэлтнай, би хан эсэгэдээ ошохо бэлэйб» гэжэ хэлэг лэ гээд, баһа Халиудар, Чахурхан хоёрто хэлэбэ: «Таанарай ябахатай зэргэ бидэ хүдэлжэ, Хэрлэнэй Аргал хохидо ошожо буухабди. Таанар тэрээ руу бусажа ерэгты» гэжэ болзолдожо, Халиудар Чахурхан хоёрые ябуулаад, баһа Жорчидай Архай хоёрые түрүүшын тагнуул болгон эльгээжэ, дараань Чингис хаан өөнэдынхидөөрөө нүүжэ, Хэрлэнэй Аргал хохидо ерэжэ бууба.

§ 184. Халиудар Чахурхан хоёр Ван ханда хүрэжэ, Хасарай үгэ гэжэ дээрэхи үгые хэлэбэ. Тэрэ үедэ Ван хан алтан асар бодхоод хуримлажа байба. Халиудар Чахурхан хоёрой үгые соносоод, Ван хан хэлэбэ: «Тиимэ һаа Хасар ерэг. Этигэмжэтэ хүндэ Итүргэниие эльгээе» гэжэ ябуулба. Тэрэ Итүргэн Халиудар Чахурхан хоёртой хамта анхан болзоһон Аргал хохи гэдэг газар хүрэжэ ерээд, олон хүн малыень хаража Итүргэн элшэ һэжэглээд, һөөргөө зугадаба. Халиударай моринь хурдан тула дары гүйлгэжэ хүсөөшье һаа барижа шадангүй, урда хойнонь орожо ябана. Чахурханай моринь хашан тула хойноһоонь арай гэжэ һомоной хүрэхөөр газарта ерэжэ, Итүргэнэй алтан эмээлтэй хара моринойнь гуяын мяхые хойшоо танартар харбаба. Тиигээд Итүргэниие Халиудар Чахурхан хоёр барижа, Чингис хаанда асарба. Чингис хаан Итүргэньээ юушье гэжэ асуубагүй. «Хасарта абаашагты» гэбэ. Хасарта абажа ошоходонь, Хасар Итүргэнтэй үгэшье хэлсэнгүй, доронь сабшажархиба.

§ 185. Халиудар Чахурхан хоёр Чингис хаанда хэлэбэ: «Ван хан һаана амар ажигшьегүй алтан тэрэм бодхоод, хуримлажа байба, Одоо яаража мордоод, һүниндөө бүшэжэ добтолоё» гэхэдэнь Чингис хаан энэ үгые зүбшөөжэ, Жорчидай Архай хоёрые тагнуул болгон түрүүн ябуулаад, удаадань бүгэдөөрөө һүниндөө шууд ябажа, Жэжээр үндэрэй Жэр хабшалай аманда Ван ханай байхада бүһэлэн абаба.

Гурбан хүни, гурбан үдэрэй туршада байлдаад, тэдэнэр буужа үгэбэ. Тиихэдэ Ван хан Сэнгүм хоёр үгы болошоһон байба. хүни оргожо ошоһыень манайхид мэдээгүй. Иигэжэ байлдагшань Жүрхинэй Хадаг баатар байгаа бэлэй.

Хадаг баатар хүрэжэ ерээд хэлэбэ: «Өөрын хан баригдажа алуулхань гэжэ тэбшэжэ ядан, тэрэнэй амиие аршалхын тула гурбан үдэр, гурбан хүни байлдабабди. Одоо тэрэнни нэгэнтэ оргуулан гаргаһан тула бидэ буужа үгэбэбди. Намайе үхүүлхэдэтнай хамаагүй. (Чингис хаанай хайрлан амиды үлдээгээ наа, тэрээндэ хүсээ үгэхэб» гэбэ. Чингис хаан Хадаг баатарай үгы зүбшөөжэ, зарлиг буулгаба: «Өөрын хан хүнөө орхихогүй, тэрэнэй амиие абархын түлөө байлдаһан эрые хэн буруушаахаб? Нүхэсэжэ болохо хүн байна гээд амиды үлдээжэ, Хадаг баатар ба Жүрхин обогой зуун хүниие Хуилдарай үхэнэнэй түлөө Хуилдарай эхэнэр, хүбүүдтэнь зарса болгожо үгэбэ.

Тэдээнһээ хүбүүн үрэ түрэлһын, Хуилдарай ураг садан хүрэтэр дахажа хүсээ үгэг. Үхин үрэ түрэлһын, эсэгэ, эхэн өөрынгөө дураар худалдажа (хадамда үгэжэ) болохогүй. Тэдэнэй хүбүүд, үхид Хуилдарай эхэнэр, хүбүүдэй урда хойно зарагдажа ябаг» гэжэ зарлиг буулгаба. Хуилдар сэсэн хамаһаа урид ама нээжэ шударга үгээ хэлэнэн тулань Чингис хаан: «Хуилдарай зүдхэнэнэй түлөө тэрэнэй үрэ саданай дундаһаа үншэрэгшэдые тэдхэжэ, хэшэгһээ хүртээжэ ябая» гэжэ зарлиг буулгаба.

VII. Ван ханай хүнөөгдэһэниинь

§ 186. Хэрэйд эрхэтэниие доройтуулан, хэдэн тээшэнь хубаажэ байба. нүлдэтэй обогой Тахай баатарай зарса болгожо нэгэ зуун жүрхиниие үгэбэ. Баһа Ван ханай дүү Жаха-хамбын хоёр үхинтэй байһаниинь эгэшэ Ибагыень Чингис хаан өөрөө абажа, Сорхагтаниинь хүбүүн Толуйдаа үгэбэ. Иимэ тула Жаха-хамбын үмсын иргэдые абаагүй. Харин Жаха-хамбые тэргын нүгөө арал мэтэ намда туһа хэжэ яба гэжэ хайралан үршөөбэ.

§ 187. Баһа Чингис хаан Ван ханай нуудаг алтан асар, хэрэглэдэг алтан забьяа, аяга ба харгалзажа хаража ябаһан уладыень, тэрэнэй хажуудаа абажа ябадаг хэрэйд сүмье Бадай Хишилиг хоёрто олгожо:

«Хубидаа заража
Хундагаа барюулжа,
Хормоонгоо зүүлгэжэ
Ураг удамдаа хүрэтэр
Урта удаан жаргагты.
Алалдаха дайнда ябажа
Абаһан олзоёо бултыень
Аминдаа ашаглажа байгты.
Ан абада ябажа
Алаһан гүрөөһээ бултыень
Хубидаа хэрэглэжэ байгты»,— гээд

Чингис хаан баһа зарлиг буулгаба: «Бадай Хишилиг хоёр минии амиие абаржа туһа хүргэнэнэнь ашаар мүнхэ тэнгэридэ үршөөгдэжэ, хэрэйд уласые доройтуулжа, үндэр нуурида хүрэлбэб. Мүнөөшье, ерээдүйдэшье ураг садан хүрэтэрөө минии нууриие залгамжалагшад энэ хоёрой хүргэнэн туһые хэзээшье һанажа ябаг лэ» гэжэ зарлиг буулгаба.

Хэрэйд уласые эзэлжэ
Хэндэшье дутаангүй
Хэнэглэжэ хубаажэ абаба.
Түмэн түбэгэниие номгодхожо
Түүниие бүрин таһашажа

Түгээн хубааж орхибо.
Олон дунгайдые даража
Орой болохын үмэнэ
Отолон хубааж абаба.
Шуна урасхаха дуратай
Суута жүрхин обогые
Сугаарнь хубааж эзэлбэ.

Хэрэйд иргэниие нүнөөжэ, тэрэ үбэл Абжиа хүдгэр гэдэг газар үбэлжэбэ.

§ 188. Ван хан Сэнгүм хоёр зугадажа гараад Дидиг сахалын Нэхүн үс гэдэг газар Ван хан ангажа уһан дээрэ ошоод, найманай харуулай Хорисүбэчи гэжэ хүнтэй тохёолдобо. Хорисүбэчидэ «Би Ван хан гээшэб» гэжэ хэлэхэдэнь тэрэ таняшьегүй, үнэмшөөшьегүй, Ван ханиие барижа абаад алаба. Сэнгүм Дидиг сахалын Нэхүн уһан дээрэ ошонгүй, тойроод гараба. Сүл газарта уһа бэдэржэ ябатараа, хэдэн хуланай илаанархан зогсожо байһые хараад, Сэнгүм моринһоо буужа, мориёо агташа Хүхэчүдэ барюулаад, хуланиие маряжа ошобо. Сэнгүм, агташа Хүхэчү, Хүхэчүгэй эхэнэр гурбан ябаһан байгаа. Гэтэр агташа Хүхэчү Сэнгүмэй мориие хүтэлөөд бусан хатархадань, тэрэнэй һамган хэлэбэ:

«Алтатайе үмдэхэдөө,
Амтатайе эдихэдээ
Амараг Хүхэчүмни гэжэ хайрлажа,
Аһан шадалаараа ябаалби.
Харин одоо ши
Хан Сэнгүмые орхижо
Хаяжа зугадаба гүш?— гэжэ

гээгдэхээ забдахадань, Хүхэчү хэлэбэ: «Ши Сэнгүмэй эхэнэр болохо гээ гүш?» гэбэ. Тиэхэдэнь һамганиинь хэлэбэ: «Ши намайе нохой шэнги эшэгүүригүй амитан гэхэшни гү? Ши алтан хундагыень орхиш. Ядахадаа уһа ууха һабатай үлдэг лэ» гэбэ. Хүхэчү алтан хундагыень хойшонь хаяад хатарган ошобо. Агташа Хүхэчү бусажа ерээд, Чингис хаанда ошожо: «Сэнгүмые тиигэжэ хооһон талада ябаган хаяад ерэбэб» гэжэ тэрэ ярилсаһан үгээ бүрин айладхахадань, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Гансахан эхэнэрэйн амиие үршөөе. Нүгөө агташа Хүхэчү хан эзэнэ хаяжа ерээ, арайшье этигэжэ болохогүй хүн» гэжэ сабшажа алаба, (Сэнгүм Ашиг балгааны дайража, Түбэд орондо хүрээд нуужа байһан болобошье, нютагай арадта хабшагдаад, зугадажа гараад Кашгарта ерэбэ. Тэндэхиин ноён Келж Сэнгүмые барижа алаһан ба эхэнэр, хүүгэдыень Чингис хаанда хургэжэ үгэбэ гэдэг үгэ байдаг. Рашид Эд-дин).

§ 189. Найманай Таян ханай эхэ Гүрбэсү хэлэбэ: «Ван хан эртэнэй ехэ хан бэлэй. Толгойень асарагты. Хэрбээ мүн байгаа һаань, бидэ тахихабди» гэжэ Хорисүбэчидэ элшэ эльгээн, Ван ханай толгойе отолжо асаруулаад, сохом мүн байхадань сагаан олбог дээрэ оршуулжа, эдээ шүүнэ үргэн, бэрээдээр хүндэлүүлжэ, хуур хуурдуулжа, хундага үргүүлжэ тахиба. Тиигэжэ тахижа байтарнь, тэрэ толгой хүнүүдэй энеэхэдэ энеэбэ гэжэ Таян хан эбүүрхэжэ, хэмхэлэн гэшхүүлбэ. Иихэдэнь Хүгсэү сабраг хэлэбэ: «Үхэнэн ханай толгойе отолжо асараад, хэмхэлжэ хаяжа яажа болохоб? Манайхинай нохой муухайгаар улин хусаха болобо. Урда Инанча Билгээ ханай хэлэһэниинь:

«Эрэ минии үтэлһэн хойно
Эхэнэрэймни залуу байхада,
Эрхэ тэнгэрийн ашаар
Энэ Таян түрөө бэлэй.
Торогор сэхэ бэетэй
Тормогор боро хүбүүмни

Ара Найман улас
 Агуу ехэ нютагтай,
 Арад иргэн олонтой,
 Адуу мал баялигтай гэжэ
 Ехэ нүр бадаруулан
 Иимэ үгэ хэлэжэ байна.
 Харин энэ далимда
 Халдажа бидэ ошобол,
 Нютаг уныень эзэлжэ,
 Номо номыень буляахада,
 Бэрхэ бэшэ:
 Одоо бидэнэй добтолон оробол,
 Олон адуугаа хуряжа амжахагүй,
 Орхёод зугадажа магад бэшэ гү?
 Ордон гэрээ ашажа шадахагүй,
 Хаяад зайлахань лабтай бэшэ гү?
 Олон харьяата арадын
 Ой тайгада шургажа
 Оьолтон намуурха бээ.
 Одоо иимэ үгыё соносоноор байжа
 Огто миин үнгэрүүлжэ болохогүй,
 Олон ниитээрээ байлдахаар мордоё» гэбэ.

§ 191. Бэлгүтэй ноёной энэ үгыё Чингис хаан зүбшөөжэ, абаанаа бусаад Абжиа Хүдгэрнээ нүүжэ, Халха голой Ор Нугын хэлтэгы хада гэдэг газар буугаад, сэрэг арадаа бүридхэн тоолобо. Чингис хаан сэрэгээ хубаарилжа, мянганай ноён, зуунай ноён, арбанай ноён ба (түрүүлэн захирха ехэ) чэрбинэрыё томилбо. Додай чэрби, Доголхү чэрби, Оэлэн чэрби, Толун чэрби, Бучаран чэрби, Сүйхэтү чэрби, эдэ зургаан чэрби түшэмэлыё тэндэ томилбо. Сэрэгүүдээ арбан, зуун, мянган болгон хубаарилжа, баһа наян хэбтүүл (нүниинь манааша), далан торгууд (торгон сэрэг), хишигтэниие (ээлжын харгалзагша) тусхайлан томилжо, энээндэ мянганай ноёд, зуунай ноёдой хүбүүд дүүнэр сооһоо ба сүлөөтэ иргэнэй хүбүүд доторноо эрдэм шадалтай, бэе тэнхээ найтайень илгажа оруулба. Чингис хаан тэндэ Архай Хасарыё үршөөн тодорхойлжо: «Мянган найн баатарыё шэлэжэ абаг! Байлдаха үдэр урдамни ябажа байг! Юрын үдэр намда дүтэ хишигтэн боложо ябаг!» гэжэ зарлиг буулгаба. Баһа «Далан торгуудыё Оэлэн чэрби ахалжа ябаг! Худас-халчантай зүблэжэ ябаг!» гэбэ.

§ 192. Баһа Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Хорчин (номо, номо агсагшад), торгууд, хишигтэн, буурч (тогоошо), хаалгаша, агташанар үдэр бүри ээлжэлэн нэргылхэ, хамгаалха ажалыё гүйсэдхэжэ байгаад, энэ үүргээ нара шэнгэхын урда хэбтүүлэй хүнүүдтэ шэлжүүлжэ, өөһэдөө агтада гаража хоног! Хэбтүүлэй хүнүүд нүни ээлжээр үүдэндэ зогсожо, гэрыё тойрожо манажа байг! Хорчин, торгууд бидэниие үглөөнэй хоол эдихэтэй зэргэ ерэжэ хэбтүүлэй хүнүүднээ үүргыень хүлээн абажа, урдын ёһоор нууряа эзэлжэ харгалзажа сахижа ябаг! Гурбан үдэр, гурбан нүни жасаалан ябажа дууһаад, гурбан нүни (амаржа) хоног! Хорчингууд хэбтүүлэй үүргыё гүйсэдхэжэ нолижо ябаг!» гэжэ зарлиг буулгаба. Тийгээд сэрэгүүдээ мянга мянгаар хубаарилжа дууһаад, чэрби ноёдыё томилжо, наян хэбтүүл, далан торгууд, хишигтэниие томилжо, Архай Хасарыё шэлэмэл баатарнуудай дарга болгожо, Халха голой Ор Нугын хэлтэгы хада гэдэг газарһаа Найман уластай байлдахаар мордобо. (Тэрэ үедэ мэргидэй Тогтоа, хэрэйд аймагай ноёдой нэгэн, зугадажа ерэнэн Алан тайжа, Хутуг бэхээр толгойдуульһан ойрод аймаг, жажардай обогой

Жамууха, дүрбэн татаар, хатахин, салжиуд аймагууд бултадаа Наймантай нэгэдэнэн байба. Рашид Эд-дин).

§ 193. Хулгана жэлэй (1204 он) зунай түрүүшын нарын арбан зургаанай улаан тэргэд үдэр тугаа тахижа мордоод, Зэбэ Хубилай хоёрые Хэрлэн өөдэ тагнуул болгожо ябуулба. Тэрэ хоёр ябажа, Саарь хээртэ хүрэжэ, Ханхарханай (Хангай-ханай) эхин дээрэ байһан найманай харуултай ушарба. Тэдэ харилсан тулалдажа байгаад, найманай харуулда манай харуул, эмээлтэй эсэнхэй наарал мориёо абтаба. Найманай харуул тэрэ мориёе барижа абаад, «Монголой агта туранхай байна» гэлдэбэ. Манай ехэ сэрэг Саарь хээртэ хүрэжэ буугаад, «Одоо яахаб?» гэжэ хэлсээн болоходо, Додай чэрби Чингис хаанда дурадхан айладханыинь: «Бидэнэй сэрэг үсөөн муртөө замдаа шалажа ядарба. Иимэнэ эндээ баахан наатажа, агтаяа садхaya. Саарь хээрээр таран буужа, амиды хүн бүхэн табан анги гал түлижэ, галаар нүр бадаруулая. Найманайхид олон гэжэ хараха болоно. Гэбэшье тэдэнэй ханиинь гэрнээ гаража үзөөгүй эрхэ хүн гэнэ. Бидэнэй галаар нүрдүүлэн тэдэниие төөрүүлжэ байха забһарта бидэнэй агта садаха бээ. Агтынгаа амаржа садахатай адли найманай харуулые дайража гол хүсэндэнь хүрэтэр түрижэ оруулаад, тэдэнэй тулгардан тэбдэхэ намбаандань байлдажа оробол болохо гү?» гэжэ дурадхахадань, энэ үгые зүбшөөжэ Чингис хаан зарлиг буулгаба. «Тиимэ нэн хойнонь гал олоор түлигты» гэжэ сэрэгүүдтээ захиралта үгэбэ. Сэрэгүүд Саарь хээртэ таража буугаад амиды хүн бүри табан түүдэг гал түлибэ. Найманай харуул Ханхарханай оройһоо нүни олон гал хаража: «Монгол үсөөн гэнэн бэшэ аалди? Одо мүшэдһөө олон гал носожо байна» гэжэ Таян ханда үнөөхи бариһан муу эмээлтэй наарал мориёе хүргүүлбэ. Баһа Таян ханда мэдээ дуулганыинь: «Монголой сэрэгүүд Саарь хээрёе дүүрэтэр буугаа. Үдэр бүри үерэй уһан шэнги нэмэн ерэжэ байһан шэнги. Одо мүшэдһөө олон гал носожо байна. (Үдэртөө үндэр уулада гаража байдаг болобо гү? нүниндөө талада одо мүшэд мэтэ олон гал носоожо байна») гэжэ эльгээбэ.

§ 194. Харуулай энэ мэдээ ерэхэдэ, Таян хан Хангайн Хачир усанда байба. Таян хан энэ мэдээ абаад Хүчүлүг хан хүбүүндэ захяа хэлэжэ эльгээбэ. «Монголой агта туранхай ха юм. Одо мүшэдһөө олон гал носожо байна гэнэ. Монгол олон байгаа. Одоо бидэ:

Хара муу найн Монголтой
Хадхалдажа нэгэтэ эхилбэл,
Хахасахада бэрхэ болоно.
Хасарынь хадхажа байбашье,
Хараһан нюдөө сабшадаггүй,
Хара шуһаа урадхажа байбашье,
Харижа огто бусадаггүй
Хатуужал ехэтэй монголтой
Хамаагүй байлдажа болохогүй.

Одоо Монголой агта туранхай байна. Бидэ уласаа Алтай дабуулан абаашажа, сэрэгээ занасагаажа, монголшуудые дуудан даллажа, Алтайн үлгы хүрэтэр дахуулан шэрэгдүүлжэ абаашаа наа, бидэнэй агта тарган тула тамиртай садхалан үлдэнэ. Монголой агта улам туража ядарха болоно. Тэрэ үедэ бидэ урдаһаань добтолон ороё» гэжэ эльгээбэ. Тэрэ үгые соносоод Хүчүлүг хан хэлэбэ: «Таян хан баһа муу найн эхэнэр мэтэ зүрхэ алдажа, иимэ үгэ хэлээл даа. Монголшууд хаанаһаа олон байха юм? Монголой олониинь Жамуухые дахажа эндэ бидэнтэй байна.

Жэрмэнэн эмын шээхэ газарһаа
Холо ябаагүй, :
Жэжэ тугалай бэлшэхэ газарһаа
Гаража үзөөгүй

Эмэ Таян зүрхэ алдажа
Энэ үгэ хэлээ» гэжэ
Эсэгэ Таян ханиие
Элдэбээр дайран доромжолжо
Элшэ хүнөө зльгээбэ.

«Эмэ» гэхэ зэргын доромжолон хараанан үгыень соносоод, Таян хан хэлэбэ:

«Хүчүлүг хүбүүн шинии
Хүсэрхэхэ бардамнаха ехэ болобошье,
Хүрэлсэн алалсаха сагта
Хүнөө урда шантарха байхаш.
Тэрэ ехэ омогоо
Тэрс дайсанда гарганайш
Тэмсэжэ нэгэнтэ эхилбэл
Миил ылаха аргагүй» гэбэ.

Тэрэ үгыень соносоод, Таян ханай удаадахи ехэ ноён Хорису-бэчи хэлэбэ:

«Инанча Билгээ хан эсэгэшни
Адли зэргын дайсанда
Араа үзүүлжэ ябаагүй,
Алалдаха тулалдаха үдэртэ
Агтаа сухарюулжа үзөөгүй

бэлэй. Мүнөө ши юундэ маргаашын түлөө зүрхэ алданах. Шинии иигэжэ зүрхөө шантархые мэдээ наа, шинии хатан эхэ Гүрбэсые асаржа сэрэг захируулхамнай бэшэ аал! Хөөрхэй Хүгсэү сабраг баатар үтэлөөд сэрэгэй цааз нуларба. Монголоой ээлжэ болохонь бээ. Бидэ диилдэхэ хабди. Ай, торлог Таян, ши бирагүй хүн байнах» гээд хормоонгоо дэлдэжэ, нүгөө тээшээ хатаруулан ошобо.

§ 195. Тэрээндэнь Таян хан ехээр уурлажа хэлэбэ: «Үхэхэ амин, зобохо бэе булта нэгэн адли бээ. Тиимэ хадань хадхалдая» гэжэ Хачир усаннаа хүдэлжэ, Тамир руу ябаад, Орхониёе гаталжа, Наху гүнэй зүүн хормойе дайран, Цахир могод гэдэг газар хүрэхэ ерэхэ. Тиихэдэнь Чингис хаанай харуул хаража, «Найман хүрэхэ ерэхэ» гэнэн мэдээ хүргэбэ. Тэрэниёе соносоод, Чингис Хаан зарлиг буулгаба: «Олонһоо олон гарза гарана. Үсөөнһөө үсөөн гарза гарана» гээд урдаһаань морилжо, тэдэнэй харуулые намнаад сэрэгээ занажа:

«Харганын дундуур
Хадхалдан байлдажа,
Нуурай хүбөөгөөр
Нюдаралдажа сүмэрэн ороё» гэбэ.

Тиигээд Чингис хаан өөрөө түрүүлэн ябажа, Хасарта гол хүсээ захируулба. Отчигин ноёноор бэлэн байлгаха агтые захируулба. Найманууд Цахир могодһоо бусажа, Наху гүнэй үбэр уулын хормой хушан байба. Тиигээд найманай харуулые бидэнэй харуул үлдэжэ, Наху гүнэй үбэртэ байгаа гол хүсэндэнь хүрэхэ ошобо. Энээнйёе Таян хан хаража, наймантай хамта байлдахаар ерэнэн Жамуухаһаа асууба: «Тэрэ нүрэг хониндо орожо, хотондонь хүрэтэр намнажа ябаа шоно мэтэ добтологшо ямар хүнүүд бэ?» Урдаһаань Жамууха хэлэбэ: «Тэмүүжин андамни дүрбэн нохойе хүнэй мяхаар тэжээжэ, гэнжэдэ уяад байдаг бэлэй. Одоо манай харуулые түрижэ ерэгшэд тэрэ дүрбэн нохой бээ.

Шэрэм түмэр магнайтай,
Шивээ хурса хэлэтэй,
Ган түмэр зүрхэтэй,
Гадаһа нүүшэн хушуутай
Галзуу дүрбэн нохой,
Түмэн амитаниёе хюдахаар
Түмэр гэнжэһээ мултаржа,

Шууд барижа эдихээр
Шунахай шүлэньөө набируулан ерэбэ.
Шүүдэрээр унда хэжэ,
Шүлһөөр хоол хэжэ,
налхяар унаа хэжэ,
наадагаар нүхэр хэжэ ябадаг
Зэбэ, Хубилай түрүүтэй,
Зэлмэ, Сүбээдэй дахуултай
Тэмүүжин андын тэжээнэн
Тэрэ дүрбэн ноход
Тэмүүлэн хүрэжэ ерэбэ» гэбэ.

Таян хан хэлэбэ: «Тиимэ наань тэрэ муу найн амитадһаа холо байя» гээд хойшоо сухарижа, уула өөдэ үгсэбэ. Баһа тэдэнэй хойноһоо харайлган дүүлин ябаа хүнүүдые хаража, Таян хан Жамуухаһаа асууба:

«Эртэ табиһан унаганай
Эхын нүү хүхэжэ
Эрхэлэн дабхин наадаха мэтэ,
Эршэлэн хүрэжэ ябаа
Энэ хэдэн хүниие
Эрхим Жамууха мэдэхэ гүт?» гэхэдэнь,

Жамууха хэлэбэ:

«Зэбсэгтэ эрые айлгажа
Зэбэ тоногыень буляадаг,
Илдэтэ эрые нисаажэ,
Үлүү дутууе буляадаг
Эдитэ урууд, мангуднар бээ.
Баатар зоригто тэдэ
Байлдаан болохо ойротоһондо
Баярлан харайжа ябана» гэбэ.

Тэндэньэ Таян хан хэлэбэ: «Тиимэ наань тэдэ муу найнһаа холо байя» гэжэ баһа сухарин уула өөдэ абирба. «Баһа тэдэнэй хойноһоо үлэдэһэн шубуу мэтэ үрбэлзэн нүрбэлзэн ерэгшэд хэд бэ?» гэжэ Таян ханай асуухада, Жамууха иимэ харюу үгэбэ:

«Тэрэ хойноһоо ерэгшэнь
Тэмүүжин анда мүн байна.
Хан Тэмүүжин тэрэ
Хамаг бээдээ баран
Шүбэгэ хадхаха зайгүй
Шүргэ түмэр үмдэжэ,
Зүү шэбэхэ забһаргүй
Зүймэл хуяг үмдэжэ,
Үлэдэһэн шубуун мэтэ
Үрбэлзэн нүрбэлзэн ябана.
Уурлаһан араатан мэтэ
Урагшаа дүүлин яарана.

Найман аймаг таанар Монголые үзэн сасуу эшэгэнэй годошые үлээнгүй иишэ тиишэнь хубаажэ эзэлнэ гэдэг байһан бэшэ гүт? Одоо таанар үзэгты» гэбэ. Энэ үгые соносоод Таян хан хэлэбэ: «Ай, тиимэ юм наань, энэ уулын аман өөдэ баһа абирая» гэжэ уула үгсэжэ нилээд ябаад, Таян хан Жамуухаһаа асууба: «Баһа тэрэ хойноһоонь ерэжэ ябаа нүнэр амитан хэн бэ? гэхэдэнь, Жамууха хэлэбэ:

«Хүндэтэ Оэлүн хатанай
Хүнэй мяхаар тэжээнэн
Хүсэтэ Хасар гэдэг

Хүбүүнийн тэрэ мүн.
 Гурбан бухаар зүдхүүлбэшье
 Гунхахагүй хүсэтэй,
 Гунжан үнеэе эдибэшье
 Садахагүй ходоодотой,
 Хэдэн алда бээдээ
 Хэлхээ хуяг үмдэнэн
 Хэрзэги дошхон Хасар
 Хэн бүхэниие эдихээр зүдхэнэ!
 Хормоонго наадагтай хүниие
 Хобхо татаад залгихадань,
 Хомхой тэрэ Хасарай
 Хоолойдонь тородоггүй гэнэ.
 Амиды хүниие бүхэлээр
 Абажа шүүрээд залгихадань,
 Аюулта тэрэ гайхалай
 Амандань тээглэхэгүй гэнэ.
 Уурын ехээр хүрэжэ
 Урдахи номоёо шүүрэжэ,
 Ухасхийн харбахадань,
 Уулын саадахи хүнүүдшье
 Тэрэ номондонь оногдожо,
 Тэсэхэ аргагүй үхэдэг.
 Хилэнгын ехээр хүрэжэ
 Хиидэдэг номоёо шүүрэжэ
 Хии тала руу харбахадань,
 Хярын саадахи хүнүүдшье
 Хиргаха тэрэ номондонь
 Хюдагдажа олоороо үхэнэ.
 Ехээр дэлижэ харбабал
 Юнэн зуун алда газар харбадаг.
 Татуу дэлижэ харбабал
 Табан зуун алда газар харбадаг.
 Хүнтэй адли хүн бэшэ,
 Хүниие эдихэ мангас.
 Хүсэтэ Хасар тэрэ
 Хүрэжэ ерэжэ ябана»

гэхэдэн, Таян хан хэлэбэ: «Тиимэ наань үндэр уулада хоргодоё, дээшээ аная» гэжэ уула өөдэ улам абирба. Баа Таян хан Жамуухаа асууба: «Тэрэнэй хойно ерэжэ ябааша хэн бэ?» гэхэдэн,
 Жамууха хэлэбэ:

«Оэлүн эхын одхон хүбүүн
 Үнөөхи Отчигин тэрэ мүн.
 Эрхэдээ шатаан ушарһаа
 Эртэ унтадаг болобошье,
 Эрэлхэг зоригтой хүн.
 Одхон хүбүүн ушарһаа
 Орой бододог болобошье,
 Омог шадалтай эрэ.
 Байлдаан үймөөн болоходо
 Байрадаа хосордоггүй
 Баатар Отчигин тэрэ ябана» гэхэдэн,

«Тиимэ наань уулын орьёл дээрэ гарая» гэжэ Таян хан хэлэбэ.

§ 196. Жамууха Таян ханда иимэ үгэ хэлээд, найманһаа хахасан Һалажа, Чингис хаанда хүниие ябуулжа хэлүүлһэниинь:

«Таян хан шамһаа айжа
Тайга руу шургажа оробо.
Ухаа алдатараа айгаад тэрэ
Уулада хоргодон абиржа байна.
Тэмүүжин, ши хатуужажа хэшээ.
Тэдэ Һандаран зугадажа байна.
Эдээнэй шарайе ажаглан харахада,
Эсэргүүсэхэ шадалгүй болонхой.

Би нүхэдтээ хамта найманһаа хахасабаб» гэжэ эльгээбэ. Чингис хаан наранай орой болохо хирэдэ Наху гүнэй уулые бүһэлжэ абаад хонобо. Тэрэ һүни найманууд буруулан зугадаха гээд, Наху гүнэй уула дээрһэнэ халтиран унажа, бутаран нураһан түлээн мэтэ бэе бээ даралсажа яһаа хэмхэрэн үхэбэ. Маргаашань Таян ханиие муудхаажа бариба. (Таян хан хүндөөр шархатаһан тула дары үхэбэ. Рашид Эд-дин). Хүчүлүг хан амяараа байһан тула үсөөн хүнтэй хамта зугадажа, Тамир гол хүрэжэ, нэхэнэн сэрэгтэ хүсэгдөөд, хүрээ бүхэлэлтэ барижа байлдаһан болобошье, баһа тэсэжэ шадангүй, саашаа зугадажа (Буйруг хан абгадаа) ошобо. Найманай улас иргэниие Алтайн үлгүдэ хүсэжэ бултыень эрхэдээ оруулжа абаба. (Жамууха баруун зүг руу тэрьедэбэ). Жамуухые дахажа ябаһан жадаран, хатахин, салжиуд, дүрбэн, тайчууд, хонгирад түрүүтэй аймагууд тэндэ Чингис хаанда ниилэжэ оробо. Таянай эхэ Гүрбэсү хатаниие Чингис хаан асаруулжа хэлэбэ: «Ши монгол хүниие муухай үнэртэй гэдэг бэлэй гүш? Ши одоо юундэ ерээбши?» гэжэ тэрэниие Чингис хаан өөрөө абаа һэн. (Таянай аймагай нэгэ хүн зугадаба. Хасарай тэрэниие амидыгаар бари гэнэн хадань, Бат хүсэжэ амидыгаар баряад ерэбэ, Үзэ-хэлөөрнь үбэртэнь нэгэ тамга байба. Хасар хэлэбэ: «Танай олон аймаг сэрэг бүгэдээрээ маниие дахажа байхадань, ши энэ юумые үбэртэлжэ хайшаа ошохо гээбши?» гэхэдэнь, тэрэ хүн хэлэбэ: «Би албан тушаалайнгаа газарые үхэтэрөө сахихаб. Энэ тамгые хуушан эзэндээ хүргэжэ үгэхэ гээ һэм. Аза буруулжа баригдабаб». Хасар хэлэбэ: «Ши али обогой хүмши, ямар тушаалтай байгаабши?» Тэрэ хүн хэлэбэ: «Би уг изагуураараа уйгур газарай хүнби. Нэрэмни Тататунга. Минии эзэн энэ тамгые намда тушаажа, эд эдишые гаргаха, оруулха ябадалые намда даалгаа бэлэй». Хасар баһа асууба: «Энэ тамгые ямар ушарта хэрэглэнэбта?» Тататунга хэлэбэ: «Һайн хүниие оложо зарлиг бэшэг ябуулха зэргын үйлэдэ хэрэглэхэбди» гэбэ. Энэниинь Хасар һайшаажа, шударгы болохотой хүн гэжэ Тэмүүжиндэ мэдүүлжэ, ямаршые һаа бэшэг ябуулхада хэрэглэхээр тэрэ тамгые үнөөхи Тататунгада тушааба. Хасар Тататунгые багшаар барижа, бэшэг хуули, сэрэгэй бодолго түрүүтэй олон зүйлэй бэшэгэй удхые заалгажа удангүй нураба. (Мэргэн гэгээнэй «Алтан тобшын» 23-дахи бүлэгтэ бии).

§ 197. Мүн хулгана жэлэй намар Хара талын үзүүр гэдэг газар мэргидэй Тогтоа бэхитэй Чингис хаан байлдажа, Тогтоае диилээд намнажа, Саарь хээр гэдэг газар мэргидэй аймаг олониие дахуулан абаба. Тогтоа Худу Чулуун хоёр хүбүүдээ, үшөө үсөөн хүниие абаад зугадан ошобо. (Худу, Чулуунай эхэнэрые Чингис хаан хүбүүн Үгэдэйдээ үгэбэ). Мэргид иргэнэй эзэлэгдэхэдэ увас мэргидэй ахалагша Дайр-Үсүн гэгшэ хүн (байлдаха һаналгүйгөө мэдүүлжэ) өөрын үхин Хуланиие Чингис хаанда үзүүлхээ абаашаха гэжэ шиидэбэ, Замдань тохёолдоһон монгол сэрэг һаатуулха тула Бааридайн Наяа ноёндэ Дайр-Үсүн уулзажа хэлэбэ: «Би энэ үхинөө Чингис хаанда үзүүлхээ ошожо ябанаб» гэхэдэнь, Наяа ноён хэлэбэ: «Үхиниешни бидэ хамта абаашажа үзүүлэе. Шинии гансаараа ошобол, иимэ үймөөтэй түбэгтэй сагта тохёолдоһон сэрэгүүд шамайе хорлохо, үхиниешни забхайруулха тула хоюулаа хамта ошоё. Ши намайе гурбан хоног хүлээ» гэжэ дурадхажа хүлээлгэбэ. Тэндэһээ

Наяа ноён, Дайр-Үсүн хоёр Хуланиие абажа Чингис хаанда хүргэбэ. Чингис хаан Хуланиие Наяа ноён гэртээ гурбан хоног хүлээлгээ гэжэ дуулаад, маша ехээр уурлажа: «Ши энэ Хуланиие ямар ушартай гэртээ хүлээлгэжэ байгаабы?» гэжэ шангаар тулган асуужа, гэмнэхээ байба. Тиигэжэ байтарнь Хулан хэлэбэ: «Намда Наяа ноён иигэжэ хэлээ нэн: «Би Чингис хаанай ехэ ноён гээшэб. Бидэ хамта хаанда бараалхажа ошоё. Замдаа зуурамнай сэрэгүүд элдэбээр аашалжа болохо» гэжэ идхаба. Хэрбээ Наяа ноёной ушаржа туһалаагүй наа, бидэ забһарай сэрэгтэ баригдажа, тэдэнэй гарта орохо байгаа бэшэ гүбди. Энэ Наяатай ушарһамни найн болоо. Одоо энэ Наяа ноёноо асуухын орондо хаан зүбшөөрэл үгэбэл, тэнгэринээ заяаһан, эсэгэ эхэнээ түрүүлһэн махабадыемни шалгажа үзэгты» гэбэ. Баһа Наяа ноён хэлэбэ:

«Хамаг олоной эзэн
Хаан Чингис шамайе
Хайралжа хүндэлхэнөө бэшэ
Хара һанал намда үгы.
Хари уласһаа олзолһон
Хасар найхан хатадые,
Хатартай найн моридые
Хаан шинии юм гэжэ
Халдангүй хаража,
Хабирангүй сахидаг бэлэйб.
Үүнһээ ондоо сэдхэлые
Үнэхөөр һанаһан гү, али
Үйлэдэһэн зүйл байгаа һаань,
Үхэхэдэ намда гомдолгүй» гэбэ.

Чингис хаан Хулан хатанай үгые зүбшөөжэ, энэл үдэрөө тэрэ дары шалгажа үзэхэдэнь, Хулан хатанай айладхаһан үгынь үнэн байһан тула Чингис хаан Хулан хатаниие хайралан таалаба. Наяа ноёной үгэ баһа үнэн болоһон тула «Үнэн үгэтэй шударга хүн байна. Ехэ үйлэ хэрэгые даалгая» гэжэ үршөөн айладхаба.

VIII. Хүчүлүгэй зугадаһан ба Жамуухын дарагдаһаниинь

§ 198. Мэргид иргэниие эзэлжэ, Тогтоа бэхиин ехэ хүбүүн Худугайн Тухай Дүргэнэ хоёр хатанай Дүргэныень Үгэдэй хаанда үгэбэ. Мэргидэй зарим уладууд дайжажа, Тайхал шивээндэ ошоод хорёолон бүхэлбэ. Тэндэ Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Сорхон-шарын хүбүүн Чимбай зүүн гарай сэрэгые абаад, хорёолон бэхилһэн мэргидые бүхэлэ» гэжэ эльгээбэ.

Тогтоа хүбүүд Худу, Чулуунтаяа хамта үсөөн хүнтэй зугадажа гараһыень Чингис хаан нэхэжэ, Алтайн үбэртэ үбэлжэжэ, үхэр жэлэй (1205) хабар Арайн дабаагаар дабажа ошоходонь, найманай Хүчүлүг хан уласаа алдаад, үсөөн хүнтэй зугадажа ябаһа мэргидэй Тогтоотай уулзажа, Эрчис мүрэнэй Бүхдэрмэ гэдэг газар хамтаран сэрэгэе занажа байба. Чингис хаанай хүрэжэ байлдахада, Тогтоа тэндэ зэрлиг һомондо оногдожо үхэбэ. Хүбүүдын тэрэнэй хүүрые хүдөөлүүлжэ үрьдэхгүй болоод, толгойень отолон абажа ошобо. Тэндэһээ найман, мэргидүүд хамтаран баилдажа шадахагүй болоод буруулан зугадажа, Эрчис мүрэниие гаталхадаа олонхи хүниинь уһанда орожо үхэбэ. Найман, мэргидэй үсөөн хүн Эрчисые гаталаад, хахасан һалаба. Найманай Хүчүлүг хан уйгурай Харлугые дайран, сартаулай газарта Чуй мүрэндэ байгаа Хара Хитадай Гүр ханда ниилэн ошобо. Мэргидэй Тогтоотай хүбүүд Худу, Гал, Чулуун түрүүтэй мэргидүүд ханлинай хипчагуудые дайран ошобо.

Тэндэньээ Чингис хаан харижа, Арайн дабаагаар дабажа, анханайнгаа ордондо бууба. Чимбай тэрэ Тайхалда хоргодоһон мэргидые эзэлбэ. Чингис хаан зарлиг буулгажа, мэргидүүдһээ хюдахыень хюдажа, үлэгшэдыень сэрэгүүдээрээ дээрмэдүүлбэ. Баа урда дахажа ороһон мэргидые Аураг (арын гү, али анханай) ордонһоо урбан буһалгаалхадань, ордоной газар байһан зарсанар тэдэниие дараба. Тэндэ Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Тэдэнийе хамта байлгая гээ нэм. Гэтэр тэдэ урбаа ха юм» гээд мэргидые зүг бүринь дууһан хубаарилба.

§ 199. Мүн үхэр жэл Чингис хаан захиралта гаргажа, Сүбээдэйдэ түмэр тэргэ хүүлэжэ үгөөд, Тогтоагай хүбүүд Худу, Гал, Чулуун түрүүтэниие нэхүүлхээр эльгээхэдээ, Сүбээдэйдэ зарлиг буулгаһаниинь:

«Уршагта Тогтоагай
Урбаһан хүбүүд
Ургатай хулан шэнги
Ухаагаа алдажа,
Шархатай буга шэнги
Шантаран муудажа
Бусажа харбалдахаар
Буруулан зугадаба.
Хүсэрхэнэн Худу, Чулууннар
Хөөрэхэ жэгүүртэй боложо
Хүхэ тэнгэридэ ниидэбэлынь,
Хүлэг баатар ши
Хүсэхэ шонхор боложо
Хүсөөр тэдэниие баряарай!
Муу Тогтоагай хүбүүд
Мунхаг тарбаган боложо
Мухар нүхэндэ шургабалынь,
Түгэс баатар Сүбээдэй
Түмэр салир боложо
Түнхижэ малтажа гаргаарай!
Үһөөтэ мэргидэй үринэр
Үргэстэй загаһан боложо
Үргэн далайда ороболынь,
Үрлэг Сүбээдэй ши
Өөш гүбшүүр боложо
Үлгэжэ гоходожо баряарай!
Үрлэг баатар шамайе
Үндэр дабаа дабуулжа,
Үргэн мүрэниие гаталуулжа
Үһөөтэ мэргидые даруулхаар
Үдэр болзолжо эльгээбэб.
Уһанай уртые гаталжа
Газарай холые хүрэхэдөө,
Унаха моридоо гамнажа,
Унда хүнэһөө хэмнэжэ
Урдаһаа болгоомжотой яба!
Агта моридоо муудуулбал
Амаа барибашье хожомдохо.
Алибаа хүнэһеэ барабал
Арьбалан хэмнэбэшые оройтохо.
Аласай тэрэ замда
Абалха гүрөөһэд олон бии.

Ан абада гараһаар
 Аласай замые бү марта.
 Хүнэнэнэй нэмэри болгожо
 Хүрэхэ хэмжээгээр абала.
 Эрхилэн абалхаяа боли,
 Энгын ябаха замдаа
 Эрэ сэрэгэй мориной
 Эмээлэй хударгые мулталжа,
 Агтын хазаарые амагайгшалжа
 Аяарнь зөөлэн яба.
 Шанга энэ журамые
 Шармайн сахижа ябабал,
 Аянай хүн дураараа
 Абалан дабхихаа болихо.
 Сээрлэхэ журамые зүршээн
 Сэрэгэй хүнүүдые нанша.
 Таниха минии хүнэй
 Таалал зарлигые зүршэбэл,
 Таанар намда ябуулагты.
 Танихагүй хүнэй зүршэбэл,
 Таанар мэдэжэ шиидхэгты.
 Уула хадые аладлабашье
 Уг һаналаа нэгэдхэжэ,
 Мурэн голые гаталбашье
 Мүн һаналаа нэгэдхэжэ,
 Мүнхэ тэнгэрийн хүсэндэ
 Мүрэйнгөө хүсэ нэмээжэ
 Гайта Тогтоагай хүбүүдые
 Гартаа оруулжа барибал,
 Тэдэниие асарха хэрэггүй,
 Тэндэнь аргын ологты!»
 гэнэн зарлиг буулгаба.
 Шэн зоригто Сүбээдэйдэ
 Чингис баһа хэлэбэ:
 «Ши одоо ябаад
 Шэбэлтэ мэргидые хүнөө.
 Балшар сагтамни тэдэ
 Байн байн добтолжо
 Бурхан халдунда бидэниие
 Бултуулаа һандаргажа байгаа.
 Үнөөтэ тэрэ мэргидүүд
 Үнөө баһа тангариглаад
 Нүгөө зүг руу зугадаба.
 Уртын үзүүртэ хүрэжэ,
 Гүнэй оёорто орожо
 Түлөөнэ үнөөгөө аба!» гэжэ
 Түмэр тэргэ хэрэглүүлэн
 Үнэн этигэлтэй Сүбээдэйдэ
 Үхэр жэл эльгээбэ.
 «Далда оробошье
 Эли мэтээр һанажа,
 Холо ошобошье
 Ойро мэтээр бодожо,

Бидэндээ этигэлтэй ябабал
Дээдэ тэнгэри үршөөжэ
Дэмжэхэ болоно» гэжэ
Баатар Сүбээдэйн мордоходо
Баа зарлиг буулгаба.

§ 200. Наиманай мэргидые эзэлжэ дууһанан хойно Наймантай хамта байһан Жамууха улсаа алдажа, табан нүхэдтээ тэнэжэ ябаад Тагна (Танлу) уулада гаража нэгэ угалза алаад, шаража эдижэ байтараа, Жамууха нүхэдтөө хэлэбэ: «Хэнэй хүбүүд энэ үдэр угалза алажа, иигэжэ эдижэ байнаб?» Тэрэ угалзын мяха эдижэ байха забһартань табан нүхэдынь Жамуухые барижа, Чингис хаанда абажа ерэбэ. Жамууха нүхэдтөө баригдажа ерээд, Чингис хаанда хэлүүлһэниинь:

«Хара хирээ
Халтар нугаһые
Бариха болобо.
Харса богоол
Хан эзэндээ
Халдаха болобо.
Хаан андамни
Хайрлажа үршөө.
Боро элеэ
Борогор нугаһые
Бариха болобо.
Богоол зарса
Бодото эзэндээ
Бодожо халдаба.
Богдо андамни
Бодожо үзэ» гэбэ.

Жамуухын тэрэ үгэдэ Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Хаан эзэндээ халдаһан хүниие яажа орхихоб? Тиимэ хүн хэнтэй нүхэсэхэб? Хан эзэндээ халдаһан харса арадые уг унгидань хүрэтэр усадха» гэжэ зарлиг буулгаба. Тиигээд Жамуухын хараһаар байтар тэрээндэ халдаһан хүнүүдые алаба. Чингис хаан Жамуухада хэлэ гэжэ зарлиг буулгаһаниинь:

«Одоо бидэ хоюулаа
Ойртожо баа нүхэсэе.
Үнөө болоходо ши
Үрөөһэн арал болоод
Өөрэ һанаа барихагүй бэээш.
Хамта хоюулаа ниилэжэ,
Харилсан найрамдажа
Умартаһанаа һануулжа,
Унтаһанаа һэрюулжэ ябая.
Өөрэ замаар
Ябаһан болобоһье,
Үлзытэ һайн нүхэрни
Мүн бэлэйлши.
Үһөөлдэн байлдаха
Үдэр болоходо,
Үри зүрхөө
Үбдэдэг бэлэйлши.
Ондоо замаар
Ябаһан болобоһье,
Анда һайн нүхэрни

Мүн бэлэйлши.
Урагшалан байлдаха
Үдэрэй болоходо,
Уушха зүрхөө
Үбдэдэг бэлэйлши.
Хэдэн жэшээ хэлэбэл:
Хэрэйд уластай бидэ
Хархалзан элээтэдэ
Хадхалдаха саг болоходо,
Тоорил ханай ханаае
Тодоруулжа бидэндэ хэлээд,
Тон ехээр туһалааш.
Баһа Найман уласые
Үгөөрөө үхэтэр хүрдүүлжэ,
Амаараа айтар хандаргажа
Алибаа байдалые мэдүүлжэ
Аша туһа хүргэнэн бэлэйш».

§ 201. Жамууха хэлэбэ:

«Эртэ үнгэрһэн сагта
Энхэргэн бага наһандаа
Хорхонаг Жубурай хүндыдэ
Хоюулаа ехэ нүхэсэжэ
Хан анда шамтай
Хайрата найза боложо,
Шэнгэхгүй эдээ эдижэ,
Мартахагүй үгэ хэлсэжэ,
Нэгэ хүнжэлэ нэмэржэ,
Нэгэ ханаа ханажа ябаалди.
Хүндэлэнэй хүндэ хөөдэгдэжэ,
Хүнөөхэ үгэдэнь абтажа,
Хажуугай хүндэ хадхагдажа,
Харатай үгэдэнь абтажа,
Хаан анда шамһаа
Хахасан халаад би
Хара нюурайнгаа арһые
Халсаржа хуураһантай адли,
Хаан анда шинии
Халуун шарайе хараханаа
Халтиран, зобожо ябааб.
Умардашагүй хэлсэһэн
Урдын үгые ханажа
Улаан нюурайнгаа арһые
Урбуулжа убшүүлһэнтэй адли,
Уужам сэдхэлтэ андынгаа
Ухаанта шарайе хараханаа
Ухарин зобожо ябааб.
Хаан анда намайе
Хайрлан үршөөжэ,
Хамтаран нүхэсэе гэбэ.
Нүхэсэхэ сагта
Нүхэсөөгүйлби.
Тэмүүжин, ши

Түмэн уласые
 Түбшэн болгожо,
 Хари уласые
 Хамтадхан захиржа,
 Хамагые эзэлһэн
 Хаан болоод,
 Дэлхэй дахинай
 Бэлэн байхада,
 Дэмы надаар
 Юу хэхэб даа?
 Харанхы хүнийн
 Зүүдэн боложо,
 Гэгээн үдэрэй
 Гэмтэн боложо,
 Хаан андые
 Зобоохо болонолби.
 Энгэрэйшни бөөһэн,
 Эгэмэйшни үргэһэн
 Болохо бээб би.
 Атаата эмын үгөөр
 Андаһаа һалаад
 Аргагүйгөөр зобоболби.
 Энэ наһан соомнай
 Эрхим анда бидэнэй
 Энхэргэн нэрэ алдаршажа,
 Ургаха наранһаа абаад
 Шэнгэхэ наран хүрэтэр
 Уласаар дүүрэн алдаршаба.
 Һэргэлэн баатар шамайе
 Сэсэн эхэ заяагаа.
 Эрэлхэг баатар андада
 Эрдэмтэн дүүнэр түрэбэ.
 Далан гурбан хүлэгтэй,
 Дархан үрлэг нүхэдтэй
 Далай Чингис шамдаа
 Дарагдажа мүхэбэб бишни.
 Өөрын эсэгэ эхэһээ
 Үншэн бэеэрээ хосороод,
 Этигэхэ һайн нүхэргүй,
 Эдитэй һайн дүүгүй,
 Үлүү дутуу үгэтэй
 Үнгэрүү домогшо эхэнэртэй —
 Тиимэ байһан ушарһаа
 Тэнгэри эсэгэһээ заяатай
 Тэмүүжин шамда диилдэбэб.
 Анда нүхэрни хайрлажа
 Амиемни үтэр таһалбал,
 Арюун зүрхэшни амаржа
 Амгалан жаргаха болоно.
 Анда ши соёрхожо,
 Адхарха шуһием гаргангүй
 Алуулжа үршөө намайе!
 Үхэжэ хэбтэхэ яһамни

Үрэжэлтэ эхэ дэлхэйдэ
Эгүүридэ оршожо байгаад,
Этигэлтэ андым урагыг
Ивээхэ тэдхэхэ болтогой гэжэ
Иимэ юрөөлыг табия.
Өөрэ түрэлэй би
Үндэр түрэлтэ андын
Үмэг хүлдэдэнь дарагдабаб.
Хэлэнэн үгыемни
Мартангүй
Хэзээ бүхэндэ
Дурдажа ябаарай!

Одоо намайе «тонилгогты» гэжэ хэлэхэдэнь, эдэ үгыень соносоод, Чингис хаан хэлэбэ:

«Анда нүхэр Жамууха
Анги таһархай ябабашье,
Атаа хоро һанажа
Амийа хорлохо үгыг
Арай хэлээгүй бэлэй.
Заһаржа шадаха болобошье,
Залархыг хэшээхгүй байна.
Үзэхэ түлэгөөр тухайлбал,
Үхэхэ сагынь болоогүй мэтэ.
Дээдэ изагууртай хүниг
Дэмы хорложо болохогүй.
Хүнэй амийа хорлоходо
Хүндэтэ шалтагаан хэрэгтэй.

Энэ тухайн шалтагааниг хэлэбэл, урдань жочи Дармала Тайчар хоёрой адуугаа дээрмэдэлсэхэ үедэ, Жамууха анда, ши буруу зан, булхай ябадал гаргажа, Далан балжууд гэдэг газар байлдажа, намайе Зээрэнэй хабшалда һандаруулан айлгаһанаа һанажа байна гүш? Одоо һаа нүхэрлэе гэхэдэ зүбшөөрхгүй байнаш. Амийешни хайрлахашье гээ һаа, аргагүй болобоб гэжэ хэлэгты. Одоо шиний үгөөр шуһа гаргангүй нүгшөөжэ, хүүрыешни эли хаянгүй, хүндэтэ ёһоор хүдөө табия» гэжэ зарлиг буулгаба. Тэндэ Жамуухыг үхүүлжэ, хүүрыень оршуулба.

§ 202. Тиигээд эшэги туургатан улас энхэ шударга боложо, барас жэл (1206 он) Онон мүрэнэй эхиндэ хуралдажа, юэн хүлтэй сагаан тугаа мандуулаад, Тэмүүжиндэ Чингис хаан (Далай хаан) солые үргэбэ. Мухулайда го ван (улсай ван) солые тэндэ үгэбэ. Найманай Хүчүлүг ханиг нэхүүлхээр Зэбье мордуулба. Монгол угсаатан уласыг нэгэдхэн барижа, Чингис хаан зарлиг буулгаба.

«Улас түрыг байгуулалсаһан урдын габьяата нүхэдөө угсаатан ноёд болгожо, сухаришагүй зүдхэн миний хайрата нүхэдыг мянганай ноёд болгон үргэмжэлжэ, соёрхолгой үгыг хэлэе» гэжэ зарлиг буулгаба. Мянганай ноёдыг томилжо баталһаниинь: 1. Мэнлиг эсэгэ, 2. Боорчи, 3. Мухулай го ван, 4. Хорчи, 5. Илугай, 6. Жорчидай, 7. Хунан, 8. Хубилай, 9. Зэлмэ, 10. Түгэ, 11. Дэгэй, 12. Толун, 13. Үнгүр, 14. Чүлгэдэй, 15. Борохул, 16. Шигихутуг, 17. Хучу, 18. Хүхэчү, 19. Хоргасун, 20. Усун, 21. Хуйлдар, 22. Шилүгэй, 23. Жидай, 24. Тахай, 25. Цагаан гуа, 26. Алаг, 27. Сорхон-шар, 28. Булуган, 29. Харачар, 30. Хүхэчос, 31. Сүйхэтү, 32. Наяа, 33. Жүнсо, 34. Хүчхүр, 35. Бала, 36. Оронартай, 37. Дайр, 38. Мүгэ, 39. Бужир, 40. Мүнгүүр, 41. Долоодай, 42. Бүгэн, 43. Худус, 44. Марал, 45. Жибгэ, 46. Юрүхан, 47. Хүхэ, 48. Зэбэ, 49. Удугтай, 50. Бала-чэрби, 51. Хэтэ, 52. Сүбээдэй, 53. Мүнх, 54. Халжа, 55. Хурчахус, 56. Гэүги, 57. Бадай, 58. Хишилиг, 59. Хэтэй, 60.

Чаурхай, 61. Хонгиран, 62. Тогоонтүмэр, 63. Мэгэтү, 64. Хадаан, 65. Мороха, 66. Дорибүхэ, 67. Идухадай, 68. Ширахул, 69. Даун, 70. Дамачи, 71. Хауран, 72. Алчи, 73. Тобсаха, 74. Тунхуйдай, 75. Тобуха, 76. Ажинай, 77. Түйдхэр, 78. Сачуур, 79. Жидэр, 80. Олар хүрьгэн, 81. Хингиадай, 82. Буха хүрьгэн, 83. Хурил, 84. Ашиг хүрьгэн, 85. Хадай хүрьгэн, 86. Чигу хүрьгэн, 87. 88. Алчи хүрьгэн, гурбан мянган хонгирад, 89. 90. Буту хүрьгэн, 2 мянган Ихирэс, 91. 92. 93. 94. 95. Онгуудай Алхушдигид хури хүрьгэн, табан мянган онгууд, ойн иргэднээ гадна, Монгол уласай мянгатын ноёдые Чингис хаанай томилхоноор мянгатын ноёд ерэн табан хүн болобо.

§ 203. Баа Чингис хаан хүрьгэдээ оруулалсаад эдэ ерэн табан мянганай ноёдые томилжо, тэрэ дотор зарлиг буулгаба: «Түшэг тулгуури болохо туһатай нүхэдтөө онсо соёрхол хүргэнэб. Боорчи, Мухулай түрүүтэй бусад ноёдые ерүүлэгты» гэжэ гэр дотор байһан Шигихутугые «Тэдэниие урижа асара» гэхэдэнь, Шигихутуг хэлэбэ:

«Боорчи, Мухулайнар
Булта бидэннээ
Ехээр туһалжа,
Үлүү зүдхээ юм гү?
Тэмдэглэн соёрхоходо,
Тэдэннээ би
Дутуугаар туһалжа
Ядуугаар зүдхээ юм гүб?
Үлгүтэй саһаа би
Үндэр богоһыешни түшэжэ,
Эды ехэ һахалтай
Үбгэн буурал болотороо,
Өөрэ юумэ һанангүй
Үршөөлдэшни багтаһаар ерэбэб.
Алмай бага һананһаа би
Алтан богоһыешни түшэжэ,
Амаа тойруулаад һахалтай
Ахамад һанатай болотороо,
Алжаажэ бэрхэшээн зүйлгүй
Аһан шадалаараа зүдхэбэб.
Хүлдөө хэбтүүлжэ
Хүнжэлөөрөө хушажа
Хүбүүндээл адляар
Хүмүүжүүлээш намайе.
Дэргэдээ хэбтүүлжэ
Дэгэлээрээ хушажа
Дүү мэтээр
Дүмэжэ үдхөөш.

Одоо намда ямар соёрхолые хайралхабши?» гэжэ хэлэхэдэнь, Чингис хаан Шигихутугта хандажа хэлэбэ: «Ши минии зургаадахи дүүмни бэшэ гүш? Үргэмэл дүү шамда өөрынгөө дүүнэртэй адляар үмсэ хубиие олгоё. Баа шинии хүргэнэн аша туһые бодожо, юһэн оһолыешни үршөөхэ болгоё» гэжэ зарлиг буулгаба. «Мүнхэ тэнгэрийн тэдхэмжээр улас гүрэниие тогтоожо байхада ши хараха нүдэнь, соносохо шэхэнь боложо яба. Бидэнэй эхэ, дүүнэр, хүбүүдтэ эшэгы туургатанай доторһоо эзэлхэ хубииень олгожо, хабтаһан үүдэтэнэй доторһоо харьяалха арадыень хубаажэ үгэ. Шинии гаргаһан заабари үгы хэншы хубилгаха эрхэгүй» гэжэ зарлиг буулгаба. Баа Шигихутугые «Бүхы уласай дотор хулгай сээрлүүлжэ, худалые элирүүлжэ, үхүүлхэ ёһотойе үхүүлжэ, ялада унагаахыень унагаажэ бай»

гэжэ бүхы уласай дээдэ заргаша (шүүгшэ) болгобо. Баһа «Ниитэ уласай үмсье хубаажэ, заргые шиидхэжэ, тэрээнээ хүхэ дэбтэртэ бэшэжэ оруулагты. Намтай зүблэжэ, Шигихутугай шиидхээд сагаан саарһан дээрэ хүхэ бэшэг бэшэжэ дэбтэртэ оруулһаниие үеын үедэ хэншье бү хубилгаг» гэжэ зарлиг буулгаба. Шигихутуг хэлэбэ: «Нам мэтын үргэмэл дүү хаанай дүүтэй адляар хуби үмсэ яажэ абажа болохоб? Хаанай зүбшөөбэл, байшан гэр, балгаана хотын иргэдһээ абая» гэжэ гуйхадань, «Ши өөрөө энэ хэрэгые бүридхэжэ шиидхэхэ тула өөрөө мэдэжэ гүйсэдхэ» гэбэ. Шигихутуг өөрөө хаанай айладхахые соносожо дүүргээд гаража, Боорчи, Мухулай түрүүтэй ноёдые урижа оруулба.

§ 204. Тэндэһээ Чингис хаан Мэнлиг эсэгэдэ зарлиг буулгаба. «Түрэхын хамта түрэлсэһэн, үдэхын хамта үдэлсэһэн үлзтэй буянтай шинии үршөөл туһа хүргэһэншни яһала ехэ бэлэй. Тэрээн сооһоо тэмдэглэжэ хэлэбэл, Ван хан эсэгэ Сэнгүм анда хоёр намайе мэхэлжэ уриһан юм. Ошохо замдаа Мэнлиг эсэгын гэртэ хоноһомни, шинии намда һайса ойлгуулжа үгөөгүй һаашни хара уһанда шэнгэжэ, халуун галда шатаалгажа үхэхэ байгаалби. Тэрэ туһыешни сэдхэжэ, үеын үедэ хэзээдэшье мартахагүйб. Тэрэ туһыешни һанажа, энэ эрхим һуудалда һуулгажа, он бүри оһолтохогүй, һара бүри һаатахагүй һайшаал шагнал үгэжэ, үриин үридэ хүрэтэр хэзээдэ найрлажа байя» гэжэ айладхаба.

§ 205. Баһа Чингис хаан Боорчидо хэлэбэ: «Наһан бага сагтаа найман шарга морёо алдаад гурбан хоног нэхэжэ ябаха замдаа шамтай уулзаа бэлэйб. Тухашаржа ябаа намда туһалһуу гэжэ ши гэртээ харижа, эсэгэдээшье хэлэнгүйгөөр гүүнэй айрагтай һуулгаяа хээрэ орхижо, минии набтар хонгор мориинэ нэлгэжэ, орог һаарал мори намда унуулаад, өөрөө хурдан ухаа морёо унажа, адуугаа эзэнгүй орхёод, яаража намтай баһа гурбан хоног дээрмэшэдые нэхэлсээ бэлэйш. Бидэ хоёр шарга мориныемни дээрмэдэһэн хүрээндэ хүрөөд, дүхэриглэн табигдаһан олон гэрэй захида байһан шарга моридоо гадагшань туужа зугадан асараабди. Ши Наху баянай ганса хүбүүн аад, юу мэдэжэ намтай нүхэсөө бэлэйш? Ши үнэн һайхан сэдхэлээр нүхэсөөлши. Тэрэнэй хойно шамайе һанаһаар ябажа, би Бэлгүтэ́йе эльгээжэ нүхэсэе гэхэдэмни, ши бүхэтэр хонгороо унажа, боро дабхаса субаяа нэмэржэ, өөрөө хүрэжэ ерээлши. Гурбан мэргид бидэндэ халдажа, Бурхан халдуниие гурбан удаа бүһэлхэдэнь, ши бидэнтэй хамта бүһэлэгдөөлши. Баһа тэрэнэй хойно Далан нүмрэгтэ татаартай тулалдажа хоноходомнай, үдэр нүнигүй үргэлжэ хура үнээрэн оробо. Тэрэ нүни намайе унтуулха гэжэ нэмэргээ намда үгөөд, минии дээрэ борооной уһа дуһахагүйгөөр бүглэжэ, бүхэли нүниндөө зогсоходоо, ши үрөөһэн хүлөө ганса удаа нэлгүүлжэ гэшхээ бэлэйлши. Хүлэг баатарай шэнжэ энэл ха юм даа. Тэрээнһээ ондоо шинии зүдхэл гарганые тооложо яажэ барахаб? Боорчи Мухулай хоёр зүб ябадалыемни зүбшөөрэн тэдхэжэ, буруу ябада-лыемни бусаан зогсоожо энэ ехэ һуурида хүргэбэ. Одоо бүгэдын дээрэ һуулгажа юһэн удаа оһол гаргабашье, ялада өрөхогүй болгоё. Боорчи баруун гарай Алтай оршомой түмэниие мэдэжэ захираг» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 206. Баһа Мухулайда Чингис хаан иигэжэ айладхаба: «Хутула ханай бүжэглэхэ Хорхонаг-жубурай хүндыдэ һаглагар модоной оёрто һаатан бууха сагта Мухулай тэнгэрийн һүлдые заһан үгые тэмдэглэн хэлэһэн тула тэндэ би (Мухулайн эсэгэ) Гүн гуае дурсажа, Мухулайтай анха ушараа бэлэйб. Одоо түүнэй ёһоор би ехэ го ван болгоё» гэжэ энэ нэрэ үгэбэб. «Мухулай го ван, зүүн гарай Харуун-жидүнэй хабиин түмэниие мэдэг» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 207. Чингис хаан Хорчидо хэлэбэ:
«Үшөө балшар саһаа

Үды болоторни
 Үлзытэ нүхэр боложо,
 Нойтондо хамта норожо,
 Хүйтэндэ хамта хүрэжэ
 Хүсээ үгэбэлши.
 Холо урдын сагта,
 Хорчи, ши мэргэлээд,
 Зүгнэжэ хэлээн үгээ
 Зүб болгон асаржа,
 Тэнгэрийн үршөөл хүсөөр
 Тэрэ ёһоор бүтэбэлынь,
 Гушан эхэнэр абая гэжэ
 Гуйһан бэлэйлши.

Одоо шинии хэлээн үгын бүтээн тула эзэлжэ оруулһан улас доторһоо ши найн эхэнэр, найхан хүүхэнүүдые шэлэжэ аба» гэжэ зарлиг буулгаба. Баһа «Гурбан мянган бааринай дээрэ Тахай Ашиг хоёртой хамта Адаргинай чинос, тоолис, тэлэнгүүд аймагы ниилүүлжэ, түмэн иргэн болгоод Хорчи захиржа, Эрчис мүрэниие зубшаад ойн эрхэтэдтэ хүрэтэрхи газары езэмшэн нютаглажа, баһа ойн түмэн иргэды даргалжа мэдэг» гэжэ зарлиг буулгаба. «Хорчийн зүбшөөрэлтэгүйгөөр ойн иргэд иишэ тиишээ нүүжэ болохогүй. Хорчийн үгэдэ зүршэгшэды гзмнэн шиидхэг» гэжэ айладхаба.

§ 208. Баһа Чингис хаан Жорчидайда хэлэбэ: «Шинии хэнэн аша туһы дурдабал, Хэрэйдтэй Хархалзан элээтэдэ хадхалдан байлдаха сагта Хуилдар анда түрүүлэн байлдана гэнэн болобошье, ёһото хэрэгыень ши бүтээгээш. Жорчидай ши довтолжо ороод Жүрхин, Түбэгэн, Дунгайд, Хоришилэмүнэй мянган торгууд, шэлэмэл сэрэг бүгэдыень дараһаар ехэ гол хүсэндэнь хүрэжэ, Сэнгүмэй улаан хасары харбан шархатуулжа, тэнгэридэ илахын үүдэ нээгээш. Сэнгүмы шархатуулаагүй наа, бидэнэй яажашье налахамнай мэдэгдээгүй нэн. Жорчидай, шинии хүргэнэн эрхим аша туһа тэрэ байна. Тэндэнээ зайлажа, Халха гол руу нүүхэдэ, Жорчидай, шамайе би үндэр уулын нэмэри мэтэ түшэг болгон нанажа ябааб. Тэндэнээ бидэ Балжун нуурта ундалхаар буубабди. Баһа Балжун нуурһаа Жорчидае тагнуул болгожо, Хэрэйдтэ ябуулаа бэлэйбди. Тэнгэри, газарай хайраар бидэ хэрэйд иргэниие номгоруулан дахуулаабди. Гол хүсэн Хэрэйд уласы налгажа дараһан ушарһаа дахалдаха найман, мэргидэй зориг шантаржа, байлдаха шадалгүй үрин тарин болобо. Мэргид, найманай бутаран налага забһарта Хэрэйдэй Жаха-хамбу хоёр үхинөө дахаха шалтагаанаар харьяатанаа абажа үлдэбэ. Гэтэр тэрэнэй хоролхожо ошоһон тула Жорчидай нэхэжэ, нэгэнтэ зайлан ошоһон Жаха-хамбы мэхэлжэ баряад тонилгобо. Тэрэ Жаха-хамбын уласы езэлбэбди. Жорчидайн хэнэн баһа нэгэ туһань энэ юм».

Алалдаха үдэр
 Амияа хайрлахагүй,
 Ашые хүргэжэ,
 Байлдаха үдэр
 Байраа алдахагүй
 Баатарлигаар зүдхэнэнэй тула

Чингис хаан Ибага бэхи хатанаа Жорчидайда соёрхон үгөөд, Ибагада хандажа хэлэбэ:

«Абари зангыешни голоһон бэшэб,
 Арюун үзэсхэлэнгыешни шамарлаһан бэшэб,
 (Хүлыешни шэбэртэй гэнэн бэшэб,
 Хүлыешни үнэртэй гэнэн бэшэб» «Алтан тобшоһоо»).

Үбэрөө дулаасуулжа,

Үлдэхэдэ нүүхэгүй
 Үргэлжэ намайе дахажа,
 Хариин дайсантай
 Халуун нюураараа уулзажа
 Харилсадаггүй,
 Үнөөтэ хүндэ
 Үмэг туһа боложо
 Өөрэ зан гаргадаггүй бэлэй.

Хунан Хүхэчос хоёртой зүблэжэ, хамаг үйлэ хэрэгээ хэгты» гэжэ зарлиг буулгаба. «Хүбүүдэймни ахань Жүчи бээ. Хунан Гэнигэс обогтоноо түрүүлэн захиржа, минии хүбүүн Жүчиин доро түмэнэй ноён болог» гэжэ зарлиг буулгаба. «Хунан, Хүхэчос, Дэгэй, Усун үбгэн дүрбүүлээ үзэһэнөө нюухагүй, үнэн үгээ хэлэжэ, мэдэһэнээ мэлзэхэгүй, соносоһон үгээ соносходог» бэлэй.

§ 211. Баһа Чингис хаан Зэлмэдэ хэлэбэ: «Жарчиудай үбгэн үлээдэг хөөргөө үргэлжэ, бишихан хүбүүгээ дахуулжа, Бурхан халдунһаа буужа ерээд, Ононой Дэлюун болдогто минии түрэхэ сагта булган үлгы үгөө юм. Тэрэһэнээ хойшо богоһо хатабшын богоол, үрхэ үүдэнэй үмсэ боложо, эды тэды туһа хүргэбэ. Булган үлгйдэ түрэхэн буянта нүхэрни, хамта түрөөд хани боложо үдэхэн хайрата нүхэр Зэлмэмни, шамайе юһэн удаа оһол гаргахашни ялада оруулхагүйб» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 212. Баһа Чингис хаан Толунда хэлэбэ: «Эсэгэһээ тусагаар мянганиие захиржа байһан бэлэйш. Уласые хуряан тогтооходо, ши еөрынгөө эсэгын үрөөлэ жэгүүр болон зүдхэжэ ябаһанай тула чэрби гэдэг солые абабаш. Одоо еөрынгөө олоһон зөөһэн иргэнээ мянгата болгожо, Турухантай зүбшэжэ захирагты» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 213. Баһа Чингис хаан Үнгүр буурчида хэлэбэ: «Мүнхэт хианай хүбүүн Үнгүр ши гурбан аймаг тохурауд, табан аймаг таргуд ба чаншиуд, баядаа дахуулжа, нэгэн хүрөөн болгожо:

Будан мананда төөрингүй,
 Буляалдаха дайнда һалангүй,
 Нойтондр хамта норожо,
 Хүйтэндэ хамта хүрэжэ ябаалши.

Одоо ямар соёрхол абахабши?» гэхэдэнь, Үнгүр хэлэбэ: «Соёрхолые шэлүүлбэлтнай, хамаг баяд аха дүүнэр хамаагүй бутаран таража байна. Хаан соёрхоболтнай, баяд аха дүүнэрээ суглуулан захирая» гэхэдэнь, «Тиигэ. Баяд аха дүүнэрээ суглуулжа мянганиие захира!» гэжэ айладхаба. Баһа Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Борохул Үнгүр та хоёр буурч, түгээгшэ боложо, баруун, зүүн талаар бариха эдээ түгээжэ, баруун талын хүнүүдтэ байра байраарнь олгуулжа, зүүн талын хүнүүдтэ зүй зүйгээрнь үгэжэ, эдээ хүнэһые хүртээбэл минии хоолой онгойжо, сэдхэл амардаг бэлэй. Үнгүр Борохул хоёр морёор ябажа, олон хүндэ эдээ зуушые түгээгты!» гэжэ зарлиг буулгаба. Ехэ сүнгэй баруун, зүүн талада эдээ элбэгээр бэлдээд, «Та хоёр Толунтай хамта голдонь нуугаад эдээ түгээжэ байгты» гэжэ нуурииень заажа үгэбэ.

§ 214. Баһа Чингис хаан Борохулда хэлэбэ: «Минии эхэ Шигихутуг, Борохул, Хүчү, Хүхүчү та дүрбые зугадаһан иргэдэй нутагһаа:

Хүдөөһнөө оложр
 Хүлдөө бүүбэйлжэ,
 Хүмүүжүүлэн тэжээжэ
 Хүзүүһнээшни татажа

Хүнэй зэргэдэ болгожо,
Эгэмхээшни татажа
Эрын зэргэдэ оруулжа
Хүбүүд бидэнэй нүхэр нүүдэр болгоё гэжэ тэжээбэ. Минии эхын тэжээнэн ашые таанар ехээр харюулан зүдхээт. Борохул намда нүхэр боложо:

Хурдаар аянда мордожо,
Хуратай хүни тохёолдобошье,
Хоол ундагүйгөөр
Хоонон нэгэшье хонуулаагүйш.
Яаралтай дайнда мордожо
Ямаршье бэрхэшээл тохёолдоболынь,
Шүлэ таһалдуулжа,
Үл алдуулжа байгаагүйш.
Үбгэ эсэгыемни хорлонон
Үхэмэд татаарые доройтуулжа
Үнөөгөө абажа,
Хороо гаргажа,
Тэрэ татаар иргэниие
Тэргыц булатай сасуулжа,
Түүнхээ үндэр нюруутаниие
Түүжэ хюдаха сагта

Татаарай Харгил шар гансаараа зугадажа ябаад үлэдэжэ үхэхэ болоходоо, аргагүй ерэжэ манай эхын гэртэ орожо ерээд «Эдихэ юмэ гуйнаб» гэхэдэнь, «Эдихэ юмэ гуйбал тэндэ нуу» гэжэ баруун ороной урда үзүүртэ нуулгаба. Тэрэ сагта табан наһатай байһан хүбүүн Толуй газаанаа орожо ерээд, гэдэргээ гүйжэ гарахатайнь зэргэ Харгил шар бодон харайжа, Толуйе нугадаа хабшуулжа гүйхэтээ хамта хутагаа тэмтэржэ нугалан абахые забдаба. Эхын гэртэ зүүн таладань нуужа байһан Алтани «Хүүгыемни алабал» гэжэ эхын ори бархи табихыень дуулаад гүйн гаража, Харгил шарын хойноһоо хүсэжэ, нэгэ гараараа үнэнһөөн зууран барижа, нүгөө гараараа хутага нугалжа байһан гарыень барижа угзараад, хутагыень алдуулгаба. Тэрэ үедэ гэрэй арада мухагар хара үхэрые алаад үбшэжэ байһан Жидай Зэлмэ хоёр Алтаниин дууе соносоод, нүхээ бариһан зандаа, улаан шунатай хэбээрээ гүйлдэн ерэжэ, татаарай Харгил шарые тэндэнь нүхөөр сохижо, хутагаар хадхажа алаба. Алтани Жидай Зэлмэ гурбан хүбүүнэй амиие абарһан габыяагаа буляалдаба. Жидай Зэлмэ хоёр хэлэбэ: «Бидэнэй дары гүйжэ ерээд тэрэниие алаагүй наамнай, ганса эхэнэр Алтани юу гэжэ шадаха байгаа? Хүбүүнэй амиие хорлонон байха бэлэй. Хүбүүнэй амиие абарһан габыяа бидэнэй болоно» гэбэ. Алтани хэлэбэ: «Минии дууе соносоогүй наа таанар яажа ерэхэ байгаа? Би гүйжэ хүсөөд, тэрэнэй үнэндэнь аһалдажа, хутага нугалһан гарыень татажа хутагыень алдуулгаагүй наамни, Жидай Зэлмэ хоёрой хүрэжэ ерэтэр хүбүүнэй амиие хорложо амжаһан байха бэшэ нэн гү?» гэбэ. Тиигэжэ хэлэхэдэнь, гол габыяань Алтаниин талада болобо. Борохулай намган эрэ нүхэртөө тэргын үрөөнэн арал боложо ябаһан дээрээ Толуйн амиие абаржа туһа хүргэбэ.

Баһа Хэрэйдтэй Хархалзан элээтэдэ хадхалдан байлдаха сагта Үгэдэйн гүрөөнэй нудал шархатажа унахадань, Борохул дээрэнь буужа, тэрэнэй адхарһан шуные амаараа шэмэжэ хонобо. Маргаашань Үгэдэйн мори унажа шадахагүй байхадань, урдаа нундалдан тэбэрижэ, бүрилдэнэн шуныень бүлээн уралаараа шэмэжэ, ама жабжаа улайлгажа, ашата хүбүүн Үгэдэимни амиды мэндэ абажа ерээ бэлэй. Эхымни зобожо тэжээнэн ашые хоёр хүбүүдэйн амиие абаржа харюулба. Борохул намтай нүхэсэжэ, уряалха дуундамни уухайгаа нэмэжэ, урагшалан зүдхэжэ ябаба. Борохулые юһэн удаа оһол гаргабашье, ялада оруулхагүй болгоё» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 215. Баа «урагай эмэгтэйшүүлдэ соёрхол хэшэг үгэе» гэбэ.

§ 216. Баа Чингис хаан Усун үбгэндэ айладхаба: «Усун, Хунан, Хүхүчос, Дэгэй эдэ дүрбүүлээ үзэнэн дуулаһанаа үлдээжэ нюунгүй үргэлжэ хэлэдэг бэлэй. Монголоой түрын ёһондо бэхи ноёдые үргэмжэлхэ заншал бии. Ахмад үеын хүнөө бэхи болгодог заншалтай тула баарин ахын ураг Усун үбгэниие бэхи болгоё. Бэхи болон үргэмжэлэгдөөд, сагаан дэгэл үмдэжэ, сагаан мори унажа, дээдэ нуурида нуужа, он нарые оложо нунгажа байг лэ» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 217. Баа Чингис хаан айладхаба: «Хуилдар анда байлдаха сагта амьяа үрижэ, ама түрүүлэн нээжэ тулалдадаг габыятай байһан хадань тэрэнэй хүбүүд, ашанарта үншэрэгшэдтэ олгохо үршөөл туһаламжые хүртээе» гэбэ.

§ 218. Баа Чингис хаан Цагаан гуагай хүбүүн Наринтоорилдо хэлэбэ: «Шинии эсэгэ Цагаан гуа шэн зоригтойгоор байлданаар Даланбалжудай тулалдаанда Жамуухада алуулһан юм. Одоо эсэгынгээ габыада хүртэжэ, үншэрэгшэдэй туһаламжанаа абажа бай» гэхэдэнь, Тоорил хэлэбэ: «Минии түрэлэй үри садан олон аймагта хубаагдан тараһан байна. Хаан соёрхобол, аха дүү үри саданаа суглуулая» гэхэдэнь, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Тиимэ хадань аха дүү түрэл түтимөө суглуулжа, ши ураг садан хүрэтэрөө захиржа бай» гэжэ айладхаба.

§ 219. Баа Чингис хаан Сорхан-шарда хэлэбэ: «Намае тэрэ сагта, Тайчуудай Таргудай-Хирилтуг аха дүүнэртэйгээ ниилэжэ атаархан бариха сагта Сорхан-шарын хүбүүд Чулуун, Чимбайнар намае аха дүүнэртээ атаархагдажа байна гэжэ нюужа, үхин Хадаанаар харгалзуулжа байгаад табижа эльгээгээ бэшэ гү, Шинии тэрэ ашые би харанхы хүни зүүдэндээ бодожо, гэгээн үдэр сээжэдээ нанаһаар ябаа бэлэйб. нүүлээрнь тайчуудһаа намда багахан удажа ерэбэ. Одоо танда соёрхолые үгэе. Ямар соёрхолые хүсэжэ байнат?» гэхэдэнь, Сорхан-шар ба тэрэнэй хүбүүд Чулуун Чимбай хоёр хэлэбэ: «Бидэ мэргидэй нютаг Сэлэнгэдэ дархан дураар нютаглахые хүсэнэ. Баа ямар соёрхол хэшэг хайралхаяа Чингис хаан мэдэг лэ» гэбэ. Тиихэдэнь Чингис хаан айладхаба: «Нютаг өөнэдее шэлэжэ, мэргидэй газар Сэлэнгээр урагай урагта хүрэтэр байралан эзэмшэжэ, номо номоёо агсажа, хурим найраа хэжэ, хундага сүнгөө түшэлсэжэ ябагты. Юнэн удаа оюолтоходо зэмэлхэгүй болгоё!» гэжэ зарлиг буулгаба. Баа Чингис хаан Чулуун Чимбай хоёрто соёрхожо хэлэһэниинь: «Урдань Чулуун Чимбай ха хоёрой хэлэжэ байһаниие яажа мартахабиб? Чулуун Чимбай та хоёр, нанаһанаа хэлэе гэбэл, дутуугаа гуйя гэбэл, дам хүнөөр бү хэлүүлжэ бай. Өөрынгөө бэээр уулзажа, өөрынгөө амаар нанаһанаа хэлэжэ, дутаһанаа гуйжа бай» гэжэ зарлиг буулгаба.

Баа «Сорхан-шар, Бадай, Хишилиг та гурбан дархан:

Олон дайсанда довтолжо
Олзо юумэ олобол,
Олоһоноо бүрин абагты.
Аян аба хэжэ
Ан гүрөөл алабал,
Алаһанаа бүрин абагты!»

гэжэ зарлиг буулгаба. «Сорхан-шар тайчуудай Түдэгэгэй гэрэй хүн. Бадай Хишилиг хоёр Чэрэнгэй адуушан улад бэлэй. Одоо минии шадар хорчи (номо номо агсагша сэрэг) боложо, хуримда хундага дэбшүүлжэ, дархан эрхэтэйгээр жаргажа ябагты!» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 220. Баа Чингис хаан Наяада айладхаба: «Ширээт үбгэн Алаг Наяа хоёр хүбүүдтэйгээ хамта Таргудай-Хирилтугые барижа асарха замдаа Хутгал нугада

хүрөөд Наяагай хэлэнэнийн: «Бидэ хан эзэнээ яаж тэбшэжэ барижа ошохобибди?» гэжэ сэдхэлдээ түбэгшөөгөөд, Таргудайе нула табин бусааж, Ширээт үбгэн хүбүүд Алаг Наяатаяа хамта ерэжэ, Наяагай хэлэнэнийн: «Бидэ хан Таргудай-Хирилтугые гардан барижа, ерэжэ ябаад гэнтэ тэбшэжэ ядажа табин бусаагаад, Чингис хаанда хүсээ үгэ гэжэ ерэбэбди. Хэрбээ хан хүнөө барижа ерэбэлнай, хан эзэнээ бариһан харса арадта яажэ этигэхэб гэхэ бэлэй. Хандаа халдажа шадаагүй хадаа тэдэниие өөрынгөө ханиие хайралха ёһые мэдэнэн хүнүүд гэжэ үгыень зүбшөөжэ, нэгэ үйлэ хэрэг даалгая гээ бэлэй. Боорчи баруун гарай түмэниие захирха ноён болобо. Мухулай гован боложо, зүүн гарай түмэниие захирха ноён болобо. Одоо Наяа түбэй түмэниие захирха ноён болог» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 221. Баһа Зэбэ Сүбээдэй хоёрые өөрынгөө олоһон зөөһэн иргэдые мянгатан болгожо захирагты гэбэ.

§ 222. Баһа хони харюулагша Дэгэйдэ мянгатые эндэ тэндэнээ суглуулжа үгөөд, мянганай ноён болгобо.

§ 223. Баһа модошо дархан Гүчүгүртэ үгэхэ иргэнэй дутанан тула бусад ноёдой албатанһаа татажа суглуулһан иргэниие Жадаранай Мулхалхуда зүгөөр ниилүүлжэ, Гүчүгүр Мулхалху хоёр нэгэ мянгатые хамтаран зүблэжэ захирагты гэбэ.

§ 224. Уласые байгуулхада зүдхэнэн хүнүүдые түмэнэй ноёд, мянганай ноёд, зуунай ноёд, арбанай ноёд болгожо, соёрхолые үгэхэ хүнүүдтэ соёрголоо үгэжэ, зарлигые буулгаха хүнүүдтэ зарлигаа буулгажа Чингис хаан айладхаба: «Урдань би наян хэбтүүл манаашатай, далан шадар хишигтэнтэй байгаа. Одоо мүнхэ тэнгэрийн үршөөлөөр, тэнгэри газарай хайраар хүсэ ехээр нэмээгдэжэ, ниитэ ехэ уласыё хамтадхажэ, ганса жолоодоо оруулһан тула одоо намда мянган шадар хишигтэниие (ээлжэтэниие) илгажа үгэгты. Хэбтүүл, хорчин, торгуудтай хамта бүгэдэ түмэн хүн болгожо үгэгты!» гэжэ зарлиг буулгаба. Баһа Чингис хаан хишигтэниие илгажа томилхо тухай мянганай ноёдто тунхаг зарлиг буулгаһаниинь: «Минии хишигтэниие томилходо, түмэтэ, мянгата, зуутын ноёдой хүбүүд, нула (сүлөөтэ) хүнэй хүбүүд доторһоо минии хажууда тэнсэхэ бэлиг эрдэмтэй, бэе һайтайень илгажа оруулагты. Минии шадар сэрэгтэ ороходоо мянганай ноёдой хүбүүд арбан нүхэр (сэрэг), нэгэ дүүгээ дахуулжа ерэг. Зуунай ноёдой хүбүүд табан нүхэр, нэгэ дүүгээ дахуулжа ерэг. Арбанай ноёдой хүбүүд ба нула хүнэй хүбүүд гурбан нүхэр, нэгэ дүүгээ дахуулжа ерэг. Ихэдээ тэдэ уг газарһаа унаха морёо бэлдэжэ ерэг.

Минии шадар сэрэгтэ ерэхэ мянганай ноёдой хүбүүд арбан нүхэд, хэрэглэхэ юмээе харьяата мянганайнгаа доторһоо татажа абагты. Эсэрын үгэнэн хуби хэшэг дээрэ өөрын олоһон мори, юмэнэй хэды байбашье, үмсэ хубиһаа ниитэдэ бидэнэй заанан хэмжээгээр абажа ерэг. Зуунай ноёдой хүбүүд табан нүхэдтэй, арбанай ноёд ба сүлөөтэ уладай хүбүүд гурбан нүхэдтэй, мүн үмсэ хубиһаа ниитэдэ хэрэглэхэ мори, юмээе бэлдэжэ ерэг» гэжэ зарлиг буулгаба. «Мянгата, зуута, арбатын ноёд олон хүн бидэнэй энэ зарлигые соносоод зүршэжэ дабабал, шангаар хэнээгдэхэ. Бидэнэй шадар сэрэгтэ орожо зохихо аад мултаржа, бидэнэй дэргэдэ ябахаа бэрхэшээгээ һаань, орондонь ондоо хүниие оруулаад, тэрэниие шийдхэжэ, далда холо газар сүлээ» гэжэ зарлиг буулгаба: «Бидэнэй хажууда нүхэсэн ябажа нуралсая гэжэ ерэхэ арадые бү хориглогты» гэбэ.

§ 225. Чингис хаанай зарлигай ёһоор мянгата, зуута, арбатын ноёдой хүбүүдые илгажа ябуулаад, урдань байһан наян хэбтүүлые найман зуу болгобо. Найман зуу дээрэнэ

нэмээжэ мянга болгогты гэбэ. «Хэбтүүлдэ орохо хүнүүдые баагаар хоригложо болохогүй» гэжэ зарлиг буулгаба.

Хэбтүүлые Их-нэурин захиржа, мянганай ноён блог гэжэ айладхаба. Баа дүрбэн зуун хорчиние томилжо, тэдэниие Зэл-мын хүбүүн Есүнтэй ахалжа, Түгэгэй хүбүүн Бүхэдэйтэй зүблэжэ захираг гэбэ. Торгууд, хишигтэниие дүрбэн ээлжээр манаха болгожо, Есүнтэй нэгэ ээлжээнэй хорчиние захиржа, Бүхэдэй нүгөө ээлжээнэй хорчиние захиржа, Хорхудаг гурбадахи ээлжээнэй хорчиние захиржа, Лаблах дүрбэдэхи ээлжээнэй хорчиние захиржа ябаг. Номо, номо агсаан хорчин торгон сэрэгы мүн тиигэжэ захиржа ябаг. Хорчиние мянга болгожо, Есүнтэй захиржа байг!» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 226. «Урдань Оэлэн чэрбиин захиржа байһан торгууд дээрэ нэмэжэ мянга болгоод, Боорчин урагай Оэлэн чэрбээр захируулая. Баа нэгэ мянган торгуудые Мухулайн ураг Бухаар захируулая. Илугайн ураг Алчидайгаар нэгэ мянган торгуудые захируулая. Нэгэ мянган торгуудые Додай чэрбээр захируулая. Баа нэгэ мянган торгуудые Доголху чэрбээр захируулая. Нэгэ мянган торгуудые Жорчидайн ураг Чанайгаар захируулая. Нэгэ мянган торгуудые Алчийн урагнаа Ахудайгаар захируулая. Нэгэ мянган баатар сэрэгы шэлэжэ, Архай Хасараар захируулаад, юрын үдэр ээлжэлхэ торгон сэрэг болгожо, хадхалдан байлдаха үдэр хамагай түрүүндэ баатарлуулан ябуулая!» гэжэ зарлиг буулгаба. Олон мянгатаһаа илгажа ерүүлһэн хүнүүдые найман мянган торгууд болгобо. Хоёр мянган хэбтүүл, хорчиние хамтадань бүгдэ нэгэ түмэн хишигтэн болгобо. Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Бидэнэй шадар түмэн хишигтэниие бэхижүүлжэ, ехэ голой сэрэг болгоё!» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 227. Баа Чингис хаан айладхажэ, үдэрэй жасаанай (ээлжээнэй) торгуудые дүрбэн ээлжэ болгожо, ээлжээнэй ахалагшанарые томилһониинь: Буха нэгэ ээлжээнэй хишигтэниие захиржа, заажа яба. Алчидай нэгэ ээлжээнэй хишигтэниие захиржа, заажа яба. Додай черби нэгэ ээлжээнэй хишигтэниие захиржа, заажа яба. Доголху чэрби нэгэ ээлжээнэй хишигтэниие захиржа, заажа яба. Эдэ дүрбэн ээлжээнэй хишигтэниие захирха ахалагшадые томилхо тунхаг зарлиг буулгаад, баа ээлжээнэй ахалагшад, харьяата хишигтэнээ жагсааха ээлжэ хишигтэ оруулаад, гурба хоноод нэлгүүлжэ байха. Хишигтэ хүн ээлжээгээ таһалдуулбал, тэрэ хүниие гурба дахин бэрээгээр наншай. Тэрэ дахин ээлжэ таһалдуулбал, долоон бэрээгээр наншай. Баа тэрэ хүн бэе элүүр байгаад, ээлжээнэй ахалагшад зүбшөөрэлгүйгөөр гурба удаа ээлжээгээ таһалдуулаа һаань, гушан долоо дахин бэрээгээр наншаад, бидэндэ хани болохоноо бэрхэшээн этэгээд гэжэ тоолоод, таһархай холо газарта сүлэе гэжэ зарлиг буулгаба. Ээлжээнэй ахалагшад гурбан ээлжээнэй хишигтэндэ тэрэ бүхэндэ энэ зарлигы соносхожо байг. Хэрбээ соносхоогүй һаа, ээлжээнэй ахалагшад буруутан болохо. Зарлигы соносоһон аад, зүршэхэ гү, али зарлигаар тогтооһон ээлжээгээ таһалдуулаа һаань, хишигтэниие буруушаан зэмэлхэ гэжэ зарлиг буулгаба. Ээлжээнэй ахалагшад, гансал ахалагшаб гэнэн шалтагаар хамта намтай албаяа эхилһэн хишигтэниие минии зүбшөөлгүйгөөр бү хэнээгты. Гэмдэ ороһон хүниие хэлэгты. Хэрбээ алаха ёһотой юм һаань, бидэ мухарюулая. Наншаха ёһотойень хэбтүүлжэ наншай. Ахалагшанар ахалагша гэнэн шалтагаар намтай хамта албаяа эхилһэн хишигтэндэмни өөрын гар хүлые хүргэжэ наншаа һаань, бэрээнэй харюуда бэрээдэжэ, нударгын харюуда нударгадажа наншагты гэбэ.

§ 228. Баа Чингис хаан зарлиг буулгаба. «Газаа тээхи мянганай ноёдоо минии хишигтэнэй юрын хүнүүд үлүү, газаа тээхи зуунай ноёд, арбанай ноёдоо минии хишигтэнэй моришон үлүү дээрэ нэн тула газаа тээхи мянганай ноёд минии

хишигтэнтэй тэнсэжэ хэрэлдээ наань, мянганай ноёниие хэнээе!» гэж зарлиг буулгаба.

§ 229. Баа Чингис хаан зарлиг буулгажа, ээлжээнэй хишигтэнэй ноёдто тунхаг гаргананиинь: хорчин, торгууд ээлжээндээ орожо, үдэрэйнгээ албые тус тустаа хэжэ дүүргээд, наранай шэнгэхэнээ урда хэбтүүлнүүдтэ (манаашадта хамгаалха ажалаа дамжуулжа үгөөд) зайлажа, газашаа гаража хоног. Бидэниие хүни хэбтүүлэй сэрэг хамгаалха. Хорчин номо номоёо, тогоошод аяга набаяа хэбтүүлдэ тушаажа үгөөд, гаража хоног. Газашаа гаража хононон хорчин, торгууд, тогоошод бидэнэй шүлэ эдитэр уяанай тэндэ хүлээжэ байгаад, хэбтүүлдэ мэдээ үгэжэ, бидэнэй шүлэ эдинэнэй нүүлээр дотогшоо орожо, хорчин номо номоёо абажа, торгууд нуурияа ээлжэ, тогоошод аяга набаяа абажа ажалаа хэхэ. Ээлжээнэй хишигэй хүнүүд энэ тогтоонон ээлжээнэй хуулиие сахижа ябагты гэжэ зарлиг буулгаба. Наранай шэнгэнэн хойно ордоной хойгуур, урдуур ябаан хүниие хэбтүүл манаашанар барижа хоноод, маргааша үглөөн мүрдэн асуугты. Хэбтүүл халаанайнгаа ерэхэдэ, тэмдэгээ дамжуулжа үгөөд сүлөөлэгдэхэ. Манаагаа тушаанан хэбтүүл гаража ошохо гэбэ. Хэбтүүл хүни ордоной оршондо байжа, үүдыень харалсажа, орохые забданан хүниие мүрыень мүлтэ сохижо, толгойень тоншон сабшажа хаяг лэ. хүни яаралтай мэдээ хүргэжэ хүнэй ерээ наань, уридшалан дуулгаад, гэрэй арада хэбтүүлтэй хамта байжа, хэлэхэ үгсээ газашаа хэлэгты. Хэбтүүлэй нуурида хэншые нуужа болохогүй. Хэбтүүлэй зүбшөөрэлгүйгөөр хэншые орожо болохогүй. Хэбтүүлэй хажуугаар хэншые ябажа болохогүй. Хэбтүүлэй хоорондуур ябажа болохогүй. Хэбтүүлэй тоое асуужа болохогүй. Хэбтүүлэй дэргэдүүр ябаан хүниие баригты. Хэбтүүлэй тоое асууан хүнэй тэрэ үдэрэй унаан эмээлтэй, хазаартай мориин, үмдэнэн бүхы хубсааныень хэбтүүл абагты» гэжэ зарлиг буулгаба. Элжигэдэй этигэлтэй хүн байгаашые наа, хэбтүүлэй хажуугаар үдэшэ ябаад баригданан бэшэ гү?

Х. Уйгур ба ойн иргэдые эзэлхэниинь

§ 230. Чингис хаан айладхаба:

«Үүлэтэй хүни
Үүдэтэй гэрымни
Үргэлжэ нахижа,
Энэ бэеымни
Энхэ унтуулжа
Эрдэниин нуурида
Хүргэнэн эртэнэй
Ээлт хэбтүүлни!
Одотой хүни
Ордон гэрэймни
Оршондо хэбтэжэ,
Үлгы дэбисхэрэймни
Үмэг боложо,
Энээхэн бэеымни
Түшэг боложо,
Үндэр нуурида
Үргэнэн
Үлзытэй буянтай хэбтүүлни!
Халиха уна бороодо,
Хайраха хүйтэн жабарта

Ханатай гэрыемни
Харгалзан байжа,
Халуун амииемни
Хамгаалан манажа,
Хаан нуурида хүргэнэн
Хайра ехэтэ хэбтүүлни!
Үрсэхэ дайсанай мурһөө,
Үшихэ хоротоной гарһаа
Үглөө үдэшэ илгаагүй
Үрхэ гэрыемни хамгаалжа,
Өөрын нюдые сабшангүй
Энэ бэеимни аршалһан
Этигэлтэ үнэн хэбтүүлни!
Холтоһон хормоонгын
Хорд гэхэ шэмээнэ
Хожомдонгүй ерэгшэ
һонор хурса хэбтүүлни!
Шэнэнэн номоной
Шэрд гэхэ шэмээнэ
нэрэмжэлэн ерэгшэ
нэргэг хурса хэбтүүлни!
Үни хэдынэй
Үлзытэ хэбтүүлыемни
Үбгэн хэбтүүл гэгты.
Этигэлтэ Оэлэн чэрбиин
Ивээлт далан торгууды
Ехэ торгууд гэгты.
Архай Хасарай харьяата
Ашата шэлэмэл баатарнууды
Ахмад баатарнууд гэгты.
Есүнтэй, Бүхэдэйн харьяата
Юрөөлтэ хуушан хорчиниие
Юрэнхы хорчин гэгты» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 231. «Эрэн табан мянгатанһаа минии бэеын шадар үмсэ болгожо эльгээнэн түмэн хишигтэниие минии хойно ехэ нуурииемни залгамжалһан хүбүүд урагай урагта хүрэтэр минии гэрһээ дурасхаал мэтэ сэдхэжэ, ямаршые гасаланда хүргүүлэнгүй, һайтар хамгаалагты. Эдэ түмэн хишигтэниие минии эгээн хүндэтэй хишигтэн гэжэ үргэмжэлэнгүй байжа болохо гү» гэбэ.

§ 232. Баа Чингис хаан айладхаба: «Ордоной чэрбиин үхид, гэрэйн хүнүүд, тэмээшэд, үхэршэдые хэбтүүл эрхилэн мэдэжэ, ордоной гэр тэргые баа мэдэг. Туг, хэнгэргэ, дүрөө, жадые хэбтүүл даргалаг. Аяга набые баал хэбтүүл эрхилэг. Бидэнэй унда эдее хэбтүүл даргалаг. Тахилгын мяха, эдээн хэбтүүлэй гарта байг. Унда эдээнэй арби муутай байгаа наань, даргалһан хэбтүүлдэ эрилтэ табия» гэбэ. «Хорчингууд унда эдээ хүртеехэдөө даргалһан хэбтүүлэй зүбшөөрэлгүйгөөр тараан үгэжэ болохогүй. Эдээ тараахадаа, урид хэбтүүлһээ эхэлэгты» гэбэ. Ордон гэртэ орохо гараха юумые хэбтүүл эрхилэн мэдэжэ байг. Гэрэй ойро үүдэндэ хэбтүүлэй хаалгашан байг. Хэбтүүлэй хоёр хүн дотогшоо орожо, ехэ сүн түшэжэ байг. Хэбтүүлнүүд мордохо газар нютагыемнай нуран мэдэжэ, ордон гэрыемнай буулгажа байг» гэбэ. «Бидэнэй шубуу агнахада, хэбтүүл мантай хамта шубуу агналсажа ябаг. Гэр тэргэнэй дэргэдэ зарим хүнүүдые сагай байдалаар үлдээжэ байг» гэбэ.

§ 233. Баа Чингис хаан айладхаба: «Хэрбээ бидэнэй бэеын байлдаанда мордоогүй наа, хэбтүүл манһаа амяараа байлдаанда гаража болохогүй» гэбэ. «Энэ зарлигыг мэдэжэ байгаад атаархан зүришэжэ, хэбтүүлыг байлдаанда эльгээбэл, сэрэгэй хэрэгыг эрхилһэн чэрбииг буруушаан хэнээхэ» гэбэ. «Хэбтүүлэй сэрэгыг байлдаанда юундэ оруулжа болохогүйн шалтагааниг хэлэбэл, хэбтүүл минии алтан амийг сахина. Шубуу, гүрөөнэ агнаха, абалхада хамта ябажа зобоно, зүдэрнэ. Нүүхэ зөөхэдэ ордонийг хамгаалжа, унаа тэргэ харгалзана. Миний бэеыг нахижа хоноходо хүнгэн гү? Гэр тэргэ, гол ордонийг нүүхэдэнь хамгаалха гэшэ хүнгэн гү? Иимэ дабхар налбарийн ажалтай хадань тэдэнийг манһаа амяарайн байлдаанда ябуулхагүй гэнэн ушар иимэ».

§ 234. Баа зарлиг буулгаба: «Шигихутугай элдэб зарга шийдхэхэдэ, хэбтүүл соносожо, оролсожо байг. Хэбтүүлһээ номо, наадаг, хуяг, зэбег хадгалха, тарааха ажалыг эрхилэлсэжэ байг. Агта моридыг асаржа, ашаа юумыг ашалсажа ябаг» гэбэ. «Хэбтүүл чэрбинэртэй хамта эд зөөрийг тараажа байгты. Хорчин, торгууднар нютаг заагаад нүүхэдэ, Есүнтэй, Бүхэдэйнэрэй хорчин, Алчидай, Өэлэн, Ахудайнарай торгуудууд ордоной баруун талада ябаха» гэбэ. «Буха Додай-чэрби, Чанайнарай торгуудууд ордоной зүүн талада ябаха» гэбэ. «Архайн баатарнууд ордоной урда ябаха» гэбэ. «Хэбтүүл ордон гэр, тэргыг хамгаалжа, ордоной хажууда, зүүн таладань ябаха» гэбэ. «Бүхы хишигтэн, торгуудууд ордоной ойро ябаха, ордон гэрэй хүбүүд адуушад, хонишод, тэмээшэд, үхэршэдыг ордоной арада ябаха Додай чэрби захираг» гэжэ даалгаба. «Додай чэрби бүхы ордоной хойноһоо дахажа, хог эдижэ, тонтоогоол түүжэ ябаг» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 235. Хубилай ноёниг харлагуудта мордуулба. Харлагай Арслан хан Хубилайда элсэжэ ниилэхээр ерэхэдэнь, Хубилай ноён Арслан ханиг асаржа, Чингис хаантай уулзуулба. Чингис хаан Арсланиг байлдангүйгөөр дагаба гэжэ найшаан соёрхожо, үхинөө үгэ гэжэ зарлиг буулгаба. (Харлагай Арсланда Алха бэхийг үгэжэ, Чингис хаан иимэ зарлиг буулгаба:

«Харайхадамни хүл боложо,
Хазайхадамни түшэг боложо,
Халтирхадамни таха боложо,
Ханамжа туна хүргэхээ
Хайрата Алхамни мэдээрэй.
Энэ бэе хэбрэг болобошье
Эрхим нэрэ мүнхэ шуу.
наруул ухаанһаа үлүү
найн нүхэр байдаггүй.
Мунхаг хилэнһээ үлүү
Муу дайсан байдаггүй.
Эрхим этигэл олоншье наа,
Энэ бэе бүгэдэнь этигэлтэй.
Хайралха юумэн олон байбашье,
Халуун ами хамаһаа хайратай.
Хатуужажа ябабал хамагта хэрэгтэй.
Арюун ябабал хэзээдэ туһатай»
гэжэ нургаа бэлэй. «Алтан тобшоһоо»).

§ 236. Сүбэдэй баатар түмэр тэргэтэй сэрэгэ абажа ябаад, мэргидэй Тогтоагай Худу, Чулуун зэргын хүбүүдыг нэхэн довтолжо, Чүй мүрэнэй тэндэ хүсэжэ нүнөөгөөд ерэбэ.

§ 237.Зэбэ Найманай Хүчүлүг ханиие нэхэжэ, Сариг гүн гэдэг газарта хүнөөгөөд ерэбэ.

§ 238.Уйгурай Идүүд хан Чингис хаанда Адхираг Дарбай хоёр элшые эльгээжэ хэлүүлхэниинь: «Үүлэн арилжа гэгээн наранай тодорһон мэтэ, мүлхэн хайлажа тунгалаг мүрэнэй урдаһан мэтэ, Чингис хаан соёрхобол, алтан бүһыншни горьёноо барижа, арюун дэгэлэйшни үртэһэнһөө оложо, табадахи хүбүүншни боложо хүсээ үгэе» гэжэ хэлэжэ эльгээбэ. Тэрэ үгыень соносоод Чингис хаан соёрхожо, харюу хэлэжэ эльгээһэниинь: «Үхинөө үгэе. Табадахи хүбүүмни болог лэ. Алта мүнгэ, субад, тана, хоргой, хээтэй оёмол, торго мэтэ зөөри абажа ерэгты» гэжэ эльгээбэ. Идүүд үршөөгдэбэб гэжэ баясажа, алта мүнгэ, субад, тана, торго, хоргой зэргын зөөри абажа ерээд Чингис хаантай уулзаба. Чингис хаан Идүүдые соёрхожо, Алалтун бэхи үхинөө үгэбэ. (Уйгурай Идүүдтэ Алалтун бэхиие үгэхэдөө Чингис хаанай нургаһаниинь: «Хатагтай хүндэ гурбан эрэ бии. Анханай эрэнһ алтан түрэ. Тэрэнэй удаадахи эрэнһ арюун нэрэ. Түүнэй удаадахи эрэнһ абаһан эрэ мүн бэлэй. Алтан түрээ хатуужажа дахабал, арюун нэрэ бэлээр ерэхэ. Арюун нэрээ бэхилбэл, абаһан эрэ холо ошохогүй» гэжэ зарлиг буулгаһан юм. «Алтан тобшоһоо»).

§ 239.Туулай жэл (1207 он) Зүчи баруун гарай сэрэгые абажа, ойн иргэниие эзэлхээр мордоходонь, Буха газаршалжа ябаба, Ойродой (ойн арад) Худуга бэхи түмэн ойродоо абажа, һайн дураараа ниилэн оробо. Худуга бэхи ерээд Зүчиие газаршалан, түмэн ойродой нютагаар ябажа Шигшид (Шишгид) голдо хүрэбэ. Зүчи ойрод, буряад, барга, урсууд, хабханас, ханхас, туба аймагые оруулаад Түмэн-хэргисэй нютаг хүрэбэ. Хэргисэй ноёд Эди, Инал, Алдиэр, Үлэбэг-тигинэр ниилэн орожо, сагаан шонхор, са-гаан мори, хара булга абажа ерээд Зүчитэй уулзаба. Шибир, Хэсдин, Баяд, Тухас, Тэнлиг, Төөлс, Тас Зэргэ Баягидһаа наашахи ойн иргэниие эзэлжэ оруулаад, хэргисэй түмэнэй ноёд, мянганай ноёд ба ойн иргэнэй ноёдые абаад ерэбэ. Тэдэнь Чингис хаанда сагаан шонхорнуудые, сагаан моридые, хара булгануудаа бэлэглэжэ уулзаба.

Ойродой Худуга бэхиие урдаһаамнай угтан, түмэн ойродоо дахуулан ниилэжэ ерэбэ гэжэ соёрхожо, тэрэнэй хүбүүн Иналчи-да Чэчэйхэн үхинөө үгэбэ. Иналчин аха Түрэлчидэ Зүчийн үхин Олуйханиие үгэбэ. Алага-бэхи үхиниие Онгуудада үгэбэ. Чингис хаан Зүчиие соёрхожо айладхаба: «Хүбүүдэймни ахамад, ши гэрһээ анха гараад мур һайтай ябажа, хүрэнэн газартаа хүн, мориие гарзалуулжа зобоогоогүйш, үлзытэ ойн иргэниие оруулжа ерэбэлши. Эдэ эрхэтэниие шамда үгэе» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 240.Баһа Борохул ноёниие хори түмэд (хори буряад) иргэниие эзэлүүлхээр ябуулба. Хори түмэд иргэнэй ноён Дайдухул сохорой үхэнэн хойно тэрэнэй һамган тарган Ботой хори түмэдые захиржа байгаа. Борохул ноён тэндэ ошоод, гурбан хүниие дахуулан, ехэ сэрэгһээ түрүүлэн үдэ оройеньһье ойлгохонь бэрхэ бүтүү ой соо нарин харгыгаар ябажа байба. Хори түмэдэй харуулай хүнүүд тэдэнэй арада гаража замыень хаагаад, Борохул ноёниие барижа алаһан юм. Борохулай хори түмэдтэ алуульһыень дуулаад, Чингис хаан ехээр уурлажа, өөрөө морилхоор забдахадань, Боорчи Мухулай хоюулаа Чингис хааниие идхажа болуулба. Тиигээд Дүрбэдэй Дүрбэй-Догшиндо албадан захюульһаниинь: «Сэрэгээ шангаар захиржа, мүнхэ тэнгэридэ зальбаржа, хори түмэдэй иргэниие эзэлхые оролдогты» гэжэ зарлиг буулгаба. Дүрбэй сэрэгээ абаад урдань ябажа, харуулай һаһиһан зам һүбөөр үсөөн сэрэг ябуулжа, тэмдэг үзүүлжэ мэхэлээд, өөрөө олон сэрэгээ абажа улаан бухын ябаһан мүрөөр урагшаа дабшаба. Сэрэгэй алибаа хүнэй зүрхэ алдабал наншахын тула хүн бүридэ арбан һабаа үргэлүүлжэ, эрэ бүхэниие һүхэ, ооли, хюрөө, һүүшээр зэбсэглүүлээд, улаан бухын ябаһан харгыгаар урагшаа

дабшажа, муртөө дайралдаһан модые отолон сабшуулжа, хюрөөдүүлжэ замаа сэбэрлээд, уула дээрэ гараад, бооридонь найрлажа нуугаа түмэд иргэнэй орой дээрэнээн довтолон оробо.

§ 241. Энээнэй урда Хорчи ноён Худуга бэхи хоёр хори түмэдтэ баригдаад, тарган Ботохойн тэндэ байһан юм. Хорчийн баригдаһан ушарынь иимэ: хори түмэднөө эгээн найхан гушан басагадые шэлэжэ аба гэжэ зарлиг бууһан байгаа. Хорчи ноён хори түмэднөө басагадые абаха гэжэ ошоходонь, урдань суг хамта ябаһан хори түмэдүүд дахин дайсан боложо, Хорчи ноёниие барижа абаа-щаба. Хорчийн түмэдтэ баригдаһан тухай дуулаад, Чингис хаан ойн иргэнэй байдалые мэдэхэ хүн гэжэ Худуга бэхиие эльгээбэ. Худуга бэхи баһа баригдашоо. Хори түмэдые эзэлжэ дүүргээд, Борохулай хүүр яһанай түлөө зүүн түмэдые тэрэнэй гэр бүлэдэ үгэбэ. Хорчидо гушан үхидые үгэбэ. Тарган Ботохой хатаниие Худуга бэхидэ үгэбэ.

§ 242. Чингис хаан зарлиг буулгажа, эхэ, хүбүүд, дүүнэртээ иргэн зониие хубаажа үгэнэниинь: «Уласые нэгэдүүлхэдэ зобожо зүдэрһэн эхэмни бээ. Хүбүүдэймни аха Зүчи бээ. Дүүнэрэймни бага Отчигин (одхон: галай хан, гуламтын эзэн) бээ» гээд, эхэ Отчигин хоёртоо нэгэ түмэн иргэниие (түмэн үрхэ) үгэхэдэнь, эхэ шамарлажа дуугарбагүй. Зүчидэ юэн мянган иргэниие үгэбэ. Цагадайда найман мянган иргэниие үгэбэ. Үгэдэйдэ табан мянган иргэниие үгэбэ. Толуйдо табан мянган иргэниие үгэбэ. Хасарта дүрбэн мянган иргэниие үгэбэ. Алчидайда хоёр мянган иргэниие үгэбэ. Бэлгүтэйдэ нэгэ мянга табан зуун иргэниие үгэбэ. Абга Даридаие Хэрэйдтэй ниилэжэ ябаһан гэжэ нүдэнһөө далда болгоё гэхэдэнь, Боорчи Мухулай Шигихутуг гурбан хэлэбэ: «Өөрынгөө гуламтые нүнөөхэ мэтэ, өөрынгөө гэрые эбдэхэ мэтэ болохо бэшэ гү. Һайн эсэгыншни гэрээд боложо үлдэн ганса абгашни бэшэ гү. Тэрээнээ үгы хэжэ яажа болохоб? Тэрэнээ һайса бодожо ойлгоогүйень хүлисэгты. Һайн эсэгыншни багын нютагта гуламтадаа утаа гаргажа ябаг» гэжэ халуун сэдхэлээр идхажа, хамарһаа утаа гаратар хэлэндэнь, «Заа, тиимэ болог» гэжэ һайн эсэгээ һанажа, Боорчи Мухулай Шигихутуг гурбанай үгэдэ орожо һанаагаа амарба.

§ 243. «Би эхэ Отчигин хоёрто түмэн иргэниие хүртээгээд, Хүчү, Хүхэчү, Жунсо, Аргасун дүрбэн ноёдые тушаажа үгэбэб. Зүчидэ Хунан Мүнхээр Хэтэ гурбые тушаажа үгэбэб. Цагадайда Харачар Мүнхэ Идоходай гурбые тушаажа үгэбэб». Баһа Чингис хаан айладхаба: «Цагадайн хэсүү дошхон абаритай тула Хүхэчос үглөө үдэшэ дэргэдэнь байжа һанаһанаа хэлэжэ, зүблэжэ байг» гэжэ зарлиг буулгаба. Үгэдэйдэ Илугай Дэгэй хоёрые тушаажа үгэбэ. Толуйда Жидай Бала хоёрые тушаажа үгэбэ. Хасарта Жибэгээе тушаажа үгэбэ. Алчидайда Чаурхайе тушаажа үгэбэ.

§ 244. Хонхотоной Мэнлиг эсэгын хүбүүд долоо бэлэй. Долоон хүбүүдэй дундахинь Хүхэчү Тэб-тэнгэр бөө байгаа. Тэрэ хонхотоной долоон хүбүүд Хасарые баряад хамнажа наншаба.

Хасар долоон хонхотондо сохюулбаб гэжэ Чингис хаанда нүгэдэн гомдоходонь, Чингис хаан бусад хэрэгээр ехэ ууртай байһан тула сулалтайгаар Хасарта хэлэбэ: «Амитанда диилдэдэггүй хүн гэдэг бэшэ нэн гүбди шамайе? Яагаад диилдэбэбши?» гэхэдэнь, Хасар нулимса унагаажэ бодоод гараба. Хасар гомдожо, гурбан үдэр ерэбэгүй. Тэрэ үедэ Тэб-тэнгэр Чингис хаанда хэлэбэ: «Мүнхэ тэнгэрийн һахюуһаар нэгэ удаа Тэмүүжин уласай эрхые бариха. Нэгэ удаа Хасар уласай эрхые бариха гэжэ зүн мэдэгдэбэ. Хасарһаа болгоомжолоогүй һаа, юу болохыень мэдэхэгүйб» гэхэдэнь, Чингис хаан тэрэ нүнидөө Хасарые барихаяа ошобо, Хүчү Хүхэчү хоёр «Хасарые барихаяа ошобо» гэжэ Оэлүн эхэдэ дуулгаба. Оэлүн эхэ набтар тэргэдэ

сагаан тэмээ хүллөөд бүхэли нүниндөө ябажа, наранай ургаха үеэр хүрэжэ ерэбэ. Чингис хаан Хасарай хамсые уяжа, малгай, бұныень абаад мүшхэн асуужа байба.

Чингис хаан эхээ хараад түбэгшөөн зайлаба. Оэлүн эхэ уурлажа тэргэнэ буухатайгаа зэргэ Хасарай хамсын хүлигые өөрөө тайлажа табяад, малгай, бұныень Хасарта үгөөд, уур хилэнгээ даран ядажа забиладан нуугаад, хоёр хүхээ гаргажа, хоёр үбдэг дээрээ барижа хэлэбэ; «Энээнии хаража байна гүш? Хүхэнэн хүхэншни энэ байна. Хабиргаа хадаран хазагшад, хүйнээ хүсэрхэн таналагшад! Хасар яагааб? Тэмүүжин энэ нэгэ хүхын нүүе хүхэжэ барадаг бэлэй. Хачиун Отчигин хоюулаа нэгэ хүхын нүүе хүхэжэ барадаггүй бэлэй. Хасар хоёр хүхымни нүүе дуунатар хүхэжэ, сээжыемни уужам болгожо амаруулдаг бэлэй. Тиэхэдээ Тэмүүжин сээжэдээ эрдэмтэй,

Хасар хаба хүшэтэй тула
Хадхалдан зайлагшадые
Харбаха номоной хүсөөр
Хамажа асардаг бэлэй.
Огшожо зугадагшадые
Онохо номоной хүсөөр
Оруулан асардаг бэлэй.

Одоо дайсаниие даража түгэсэбэбди гэжэ Хасарые үзэн ядажа байна гүш?» гэбэ. Эхин уур сүхалые намдуулаад, Чиигис хаан хэлэбэ: «Эхынгээ хилэгнэнэндэ би айхын ехээр айжа, эшэхын ехээр эшэбэб. Бидэ одоо иигэхээ болиё!» гэбэ. Эхэдээ хэлэнгүй, далдаар Хасарай зарим иргэниинь буляан абажа, Хасарта нэгэ мянга дүрбэн зуун иргэниие үлдөөбэ. Энээнии Оэлүн ехэ мэдээд, сэдхэлээ зобооор түргөөр хүгшэрбэ, Хасарта үгэнэн Жалайрай Живэгэ тэндэнэ зайлажа, Баргужин орон руу зугадаба.

§ 245. Тэрэнэй хойно юнэн хэлэтэн (хамаг) улас Тэб-тэнгэртэ хуралдан ошоон ба Чингис хаанай агтын хороонһоошье олон хүн Тэб-тэнгэртэ ошожо мэдэлдэнэ оробо. Баа Отчигин ноён Тэмүгэгэй харьяата иргэд Тэб-тэнгэртэ ошоон юм. Отчигин ноён ошоон иргэнээ асаруулхаар Сохор нэрэтэй элшые эльгээхэдэнэ, Тэб-тэнгэр элшэ Сохорто хэлэбэ: «Отчигин та хоёр яагаа элшэ гэжэ ябажа гүйлдэдэг болобот» гээд элшэ Сохорыень зодожо, эмээлыень үргэлүүлээд, ябаган бусаанан юм. Элшэ Сохорой зодуулжа ябаган ерэнэнэй маргаашань Отчигин ноён өөрөө Тэб-тэнгэриндэ ошожо хэлэбэ: «Элшэ Сохорые эльгээхэмни зодоод ябаган бусаагаат. Одоо би иргэнээ абаашахаяа ерээб» гэхэдэнэ, долоон хонхотон Отчигин ноёной эндэ тэндэнэнь хаажа: «Элшэ Сохорые эльгээдэгшни зүб гү?» гэжэ барижа зодохые забдаба. Отчигин ноён айжа хэлэбэ: «Элшэ эльгээхэмни буруу болоол даа» гэбэ. Хонхотоной долоон хүбүүд хэлэбэ: «Буруугаа мэдээ хадаа наманшалан нүгэдэ!» гэжэ Отчигиные Тэб-тэнгэрэй хойнооо нүгэдүүлхэн юм. Тиигээд Отчигин ноён иргэнээ абажа шадаагүй бусаба, Маргааша үглөөн Чингис хаанай бодоогүй, орондоо байхадань орожо ерээд, уйлан нүгэдэжэ хэлзбэ: «Юнэн хэлэтэн иргэд Тэб-тэнгэртэ зүблөө хэжэ байгаа. Энэ үедэ Тэб-тэнгэрнээ харьяата иргэнээ абахаар элшэ Сохорые эльгээгээб. Элшэ Сохор зодуулжа эмээлээ үргэлөөд ябагаар ерэхэдэнэ, би өөрөө ошоходомни, долоон хонхотон намайе эндэ тэндэнээмни хаажа, бурууем хүлээлгэн наманшалуулба. Тэб-тэнгэрэй хойнооо нүгэдүүлбэ» гээд уйлаба. Чингис хаанай үгэ хэлэхын үмэнэ Бүртэ үжин орон дээрэнээ үндыгөөд хүнжэлынгөө захаар үбсүүгээ хушажа, Отчигинай уйлахые хаража, нулимса унагааж хэлэбэ: «Тэдэ хонхотонгууд яанан нүрхэй хүнүүд гээшэб? Урид Хасарые бүнэлэн наншаа. Одоо баа энэ Отчигиные яагаад хойнооо нүгэдүүлбэб? Энэ ямар ёно гээшэб? (Шинии амиды мэндэ байхада. «Алтан тобшоо»), Ойн нарын мэтэ олон найхан дүүнэриешни иигэжэ дарлажа байна.

Үүнээ хойшо тэдэ

Таанарай иимэ зан гаргахые мэдээ наа, хэды үни Жамууха, Алтан, Хучарнартай адли болгохо бэлэйб» гэжэ Мэнлиг эсэгые буруушаан донгодоод, иигэжэ «Үглөө хэлэнэнэ үдэшэ мэлзэжэ, үдэрэ хэлэнэнэ үглөө мэлзэжэ ябабал эшхэбтэр бэшэ гү. Урда хэлэнэнэ хатуугаар барижа ябабал дээрэ бэшэ гү» гээд баһа зарлиг буулгаба: «Ааша зангаа татажа ябаһан бол Мэнлиг эсэгын урагтай хэн тэнсэхэ бэлэй» гэбэ. Тэб-тэнгэрэй үгы болоһонһоо хойшо хонхотоной хүбүүд номгорбо.

XI. Хитад, Тангад, Турк, Багдад ба Оросые эзэлһэниинь

§ 247. Тэрэнэй хойно Чингис хаан хонин жэл (1211 он) хитад иргэниие эзэлхээр морилбо. Фу-чжоу (Цагаан хэрэмэй ойро байгаа мүнөөнэй Хара балгаана) абажа (Чуулалт хаалганһаа баруун тээшэ байгаа) Үнэгэн дабаагаар дабажа, Сюнь-дэ-фу (Датүн-фу-гэй баруун хойно найнай газар байгаа) абажа, Зэбэ Хуйханаг баатар хоёрые манлай болгожо эльгээбэ. Цавчаал (Цзюйюн-гуан боомт) ошожо Цавчаал дабаанай бэхилэлтэ хүрөөд, Зэбэ хэлэбэ: «Дайсаниие мэхэлжэ бэхилэлтэнэнь гаргаад байлдая» гээд сэрэгээ сухарюулба. Зэбын сэрэгэй сухарихые хараад «Нэхэжэ байлдая» гэжэ Хитадай сэрэгүүд уулые бүрхээжэ, хүндые дүүрэн нэхэжэ, Сюнь-дэ-фугэй хушуу хүрэхэтэйнь адли Зэбэ гэдэргээ эрьежэ добтолоод, нэхэжэ ерэнэн дайсанай сэрэгые нүнөөжэ дараба. Чингис хаан гол сэрэгээ абажа дараа дараагаарнь асараад хитадуудые түрижэ хара хитад, зүрчид, жуйнай шэлэмэл баатар сэрэгүүдые даража, Цавчаал хүрэтэр хитад сэрэгые хяара хюдаба. Цавчаалай хаалгые Зэбэ эзэлжэ уулые дабаба. Чингис хаан Шар-тээгтэ бууба. Жунду (Алтан уласай дундада ниислэл ба мүнөөнэй Бээжин) хотые эзэлхэ ба бусад олон хото балгаана эзэлүүлхээр сэрэг ябуулба. Зэбые Дүн чан (Алтан уласай зүүн ниислэл, мүнөөнэй Ляо ян) хото эзэлүүлхээр эльгээбэ. Зэбэ Дүн чан балгаананда хүрээд шууд эзэлжэ шадангүй бусажа, зургаан хоногой газар ябаад гэнтэ эрьежэ, хүтэлһэн моридтой сэрэгые бүхэли нүниндэнь дабхюулжа, Дүн чаные хүлээгээгүй байхадань дайран эзэлһэн юм.

§ 248. Зэбэ Дүн чан хотые абаад харижа ерээд, Чингис хаанда ниилэбэ. Жунду хотые бүхэлэн байлдажа байхадань, Алтан хаанай ехэ ноён Вангин чансан Алтан хаанда дурадхаж хэлэһэниинь: «Тэнгэри газарай заяаһан хугасаа, ехэ нууриһаа шэлжэхэ саг ерэбэ гү? Монголшууд айхабтар хүсэтэй боложо ерээд, бидэнэй эрэлхэг шэлэмэл хара хитад, зурчид, жуйнай эрхим сэрэгүүдые хайра гамгүйгөөр хюдаба. Баһа этигэлтэй бата Цавчаал хэрэмые буляан абаа. Одоо бидэ баһа сэрэгүүдые зэбсэглэн мордуулжа шадаха болобошье, тэдэмнай монголшуудта дахяад дарагдаа һаа, өөһэдынгөө хото балгаһаар бутаран таража, дахин суглуулха аргагүй болохо байна. Үшөө дээрэнь бидэндэ этигэхгүй боложо, урбажа манайнгаа урдаһаа нөөргэдэжэ магад. Хэрбээ Алтан хаан танай зүбшөөбэл, Монголой хаантай энэ хирэдэ эблэрэн найрамдая. нүүлээрнь тэдэнэй бусаһан хойно, ондоо һанал гараа һаань дахяад зүблэе. Монголой сэрэг, моридынь эндэхи газарай халуунда тэсэжэ ядажа байна гэлсэнэ. Хаандань найхан басага үгэе. Сэрэгшэд, дарганартань алта мүнгэ, эд бараа гаргажа үгэе. Энэ аргада орохо болихыень яаж мэдэхэб?» гэжэ дурадхан хэлэхэдэнь, Алтан хаан Вангин чансангай энэ үгые зүбшөөбэ. Хэрэгээ энэ аргаар бүтээе гэжэ Чингис хаанда дээдэ изагуурай үхиние эльгээжэ, алта мүнгэ, элдэб үнэтэ эд бараа Жундуһаа гаргажа сэрэгэйн хүнүүдтэ дааха хирээрнь үгэжэ, Чингис хаанда тусхайлан Вангин чансаниие элшэ болгожо эльгээбэ. Тэдэнэй ниилэн дахажа эблэрэе гэнэн дурадхалын Чингис хаан зүбшөөжэ, олон хото эзэлхээр байлдажа ябаһан сэрэгүүдээ гэдэргэнь татажа ерүүлбэ. Вангин чансан, Можоу-фужоу гэжэ нэрэтэй хушуун хүрэтэр Чингис хааниие үдэшэжэ гаргаад хариба. Элдэб эд бараа манай сэрэгүүд даахысаа ашажа, маша нимгэн торгоор ашаагаа татажа ябаба.

§ 249. Тэндэһээ Чингис хаан Хашин иргэд руу зорибо. (Тангад гү, али Си сиягай хан Монголой дотор Хашин хан гэжэ алдаршаһан юм). Хүрэжэ ошоходонь, Хашин уласай Бурхан (эзэн) һайн дураараа ниилэжэ, «Баруун гаршни боложо, хүсээ, үгэе» гэжэ Чага нэрэтэй үхинөө Чингис хаанда асаржа үгэбэ. Баһа Бурхан хэлэбэ: «Чингис хаанай нэрэ алдарые дуулаад айн нүгэдэжэ байгаабди бидэ. Одоо хүлдэтэ бэээрээ хүрэжэ ерэнэндэтнай нүрдэжэ, ехээр айжа байнабди. Айн нүрдэнэн манай Тангад улас баруун гаршни боложо хүсээ үгэе» гэбэ. «Хүсээ үгэхэдөө бидэ:

Байһан газартаа
Байрлан нютагладаг,
Шабар хотодоо
Шабалдан нуудаг
Хүнүүд туладаа
Хурдан аянда
Түргэн хүдэлжэ шадахагүйбди.
Хурса дайнда
Дары мордожо амжахагүйбди.
Хаан Чингис соёрхоболтнай,
Хамаг Тангад улас
Үндэр дэрһэнэй нэмэридэ
Үсхэһэн олон тэмээгээ
Үргэл болгожо туһалаа.
Өөрынгөө гараар нэхэһэн
Үрмэг бүд эдээ
Бэлэг болгожо үгэе.
Арга шадалаараа нургаһан
Ангууша шонхор шубуудайнгаа
Али һайниинь хүргэе» гэжэ айладхаба.

Тэрэ хэлэһэн үгэдөө хүрэжэ, тангад иргэнһээ тэмээ татабарилжа, туужа барагдахагүй олон толгой асаржа үгэбэ.

§ 250. Чингис хаан энэ удаа ябахадаа Хитад уласай Алтан хаание найн дураарнь мэдэлдээ оруулжа, ехэ эд зөөри абаад, Хашин (Тангад) уласай Бурхание элсүүлжэ, олон тэмээнэ абаба. Тиигэжэ Чингис хаан тэрэ хонин жэл морилоод, Хитад иргэнэй Ахутай нэрэтэй Алтан хаание ниилүүлжэ, тангад иргэнэй Илаху Бурхание элсүүлэн харижа, Саарь хээртэ бууба.

§ 251. Баа-тэрэнэй хойно Жэу гуанда (Сүн уласай Жэг хаанда найрамдахаар) эльгээнэн Жубхан түрүүтэй олон элшыень Хитадай Алтан хаан барижа алаан хадань, Чингис хаан нохой жэл (1214 он) Хитадтай байлдахаар дахин мордобо. «Бидэнтэй найрамдаад байһан аад, Жэу гуанда эльгээнэн элшыемни яахадаа нүгшөөхэ болообта?» гэжэ байлдахаар мордоод, Чингис хаан Дүн гуан хэрэмые шэглэжэ, Зэбые Цавчаалай шэгээр байлдуулба. Чингис хаание Дүн гуан хэрэмые эзэлхээр ябаба гэжэ Алтан хаан мэдээд, Илэ Хада Хүвэгэтүр гурбаар сэрэгээ захируулжа, дээрэнэ нэмэлтэ хүсэн болгожо, Улаандэглэниие магнайдань ябуулаад Дүн гуан хаалтые бэхилжэ, «дабаа бү дабуулагты!» гэжэ Илэ Хада Хүвэгэтүр гурбанай сэрэгые яаралтайгаар эльгээ-бэ. Чингис хаанай Дүн гуан хаалтада хүрэхэдэнь, Хитадай сэрэ-гүүд уулые бүрхээжэ, хүндыгөөр дүүрэжэ байба. Чингис хаан тэдэ Илэ Хада Хүвэгэтүр гурбантай байлдажа, Илэ Хада хоёрыень сүхарюулба. Толуй, Чигу хүрьгэн хоёр хүндэлэн тээнэнь довтолжо, Улаандэглэниие нисаан дараад Илз, Хаданарай сэрэгэй хажууһаань сохижо, хитадые зомгооһон болотор хюдаба. Хитадай сэрэгүүд хюдагдан барагдаба гэжэ Алтан хаан мэдэхэдээ, Жунду балгаһанһаа зайлан зугадажа, Нанжин (Алтан уласай бии болохын урда тээ ниислэл байһан, Бян лян хото, мүнөөнэй Хэ нань можын Кай фин фу) хотодо ошожо һууба. Үлөөшэ сэрэгынь үлэсхэлэндэ дайрагдажа үхээн ба өөнэд хоорондоо алалсажа, зариманиинь хүнэй мяха эдихэдээ хүрбэ. Толуй, Чигу хүрьгэн хоёрые найн байлдабат гэжэ Чингис хаан ехэтэ магтаба.

§ 252. Чингис хаан Хэ-си-вү-дэ тогтоод, удаадань Жундугай Шара хээртэ бууба. Зэбэ Цавчаал хэрэмэйнэ хаалгые эбдэжэ, тэндэнээ сэрэгээ хүдэлгэжэ Чингис хаанда ерэжэ иилэбэ. Алтан хаан Жундуһаа зайлахадаа, тэрэ хотодо Хада гэдэг нэрэтэй ноёниие лю шоу гэдэг сайд болгожо орхиһон байба. Чингис хаан Жунду балгаһанай алта, мүнгэ, эд зөөриие тоолуулхаар Үнгүр буурч, Архай Хасар, Шигихутуг гурбые эльгээбэ. Эдэ гурбанай ошоходо, Хада ноён угтажа, алтатай, хээтэй гоё эд зөөри барижа хото сооһоо гаража уулзаба. Хада ноёндон Шигихутуг хэлэбэ: «Урдань энэ Жунду хото, эндэхи эд зөөри Алтан хаанай байгаа. Мүнөө Жунду Чингис хаанай мэдэлэй болоо. Чингис хаанай эд зөөриие ши яахадаа доогуур хулгайлан асаржа үгэжэ байнаш? Энэниешни би абахагүйб» гэжэ Шигихутуг ог таһа арсаба. Үнгүр буурч, Архай Хасар хоёр абаба. Эдэ гурбан Жундугай эд зөөриие тооложо ёрбэ. Тиэхэдэнь Чингис хаан Үнгүр Архай Шигихутуг гурбанһаа «Хада юу үгэбэ?» гэжэ асуухадань, Шигихутуг хэлэбэ: «Алтатай, гоё хээтэй эд зөөри асаржа үгэбэ. Би урданаань хэлээб: Урдань энэ Жунду хото Алтан хаанай байгаа, Мүнөө Чингис хаанай мэдэлэй болоо. Хада, ши Чингис хаанай эд зөөриие далдуур хулгайлжа яахадаа үгэхэ болобош гээд абахаяа арсааб. Үнгүр Архай хоёр үгэһыень абаа» гэбэ. Тиэхэдэнь Чингис хаан Үнгүр Архай хоёрые ехээр буруушаажа, шанга донгодолго үгэбэ. Шигихутугые «Ши ехэ ёһые зүбөөр тунгаан бодоош» гэжэ һайшаан соёрхожо, «Ши минии хараха нүдэн, соносохо шэхэмни гээшэш» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 253. Алтан хаан Нанжин (урда зүгэй ниислэл) орожо өөрөө эблэрэе гэжэ мүргэжэ, Тэнгэри гэжэ нэрэтэй хүбүүгээ зуун нүхэдтэйгөөр Чингис хаанда «Шадар сэрэг болог лэ!» гэжэ эльгээбэ. Чингис хаан тэдэнэй «эблэрэе» гэнэниинь зүбшөөжэ «бусая» гэжэ өөрөө Цавчаал хэрэмые дайран бусаха гэжэ Хасарта зүүн гарай

сэрэгийг захируулан, далайн хүбөөгөөр зүбшан ябажа, Бэйгин гэдэг хойто ниислэлдэ (Данин балгаана) бууба. Тэрэ хотые өөнэдын найн дураар ниилүүлжэ, тэрээнээ сааша Зүрчидэй Фухануе дайран ошоожо, хэрбээ Фухану (мүнөөнэй Үбэр Монголой зүүн хэнэг) байлдаха дуратай наа байлдатты, хэрбээ ниилэжэ орохо гээ наа энэ хизаарай хотонуудые дайран Ула-нау мүрэниие хүндэлэн гаража, Тоурын голые үгсэжэ, Хинганай дабаае дабажа, Ехэ Аураг ордондо ниилэн ерэгты гэжэ эльгээбэ. Хасартай хамта Жорчидай, Алчи, Толун чэрби гурбан ноёдые эльгээлсэбэ. Хасар Бэйгин хотые оруулжа, Зүрчидэй Фухануе өөнэдын найн дураар ниилүүлжэ, мүртөө дайралданан хотонуудые зээлээд Тоур голые үгсэн дабаа дабажа, Чингисэй анханай ордондо буужа ерэбэ.

§ 254. Тэрэнэй хойно Чингис хаанай сартаул иргэндэ ябуульан Ухуна түрүүтэй зуун элшэдэй алагдаһандань Чингис хаан хэлэбэ: «Алтан аргамжаяа сартаул иргэнээр таһалуулаад миин орхижо болохо гү? Ухуна түрүүтэй зуун элшэнэрэйнгээ үнөө хянааень абажа, Сартаул (Дунда Азиин Туркестан) уластай байлдая» гэжэ мордоходонь Есүй хатан Чингис хаанда дурадхан айладханыинь: «Хаан!

Үндэр дабаа дабажа
 Үргэн мүрэниие гаталжа,
 Ута аянда морилходоо
 Улас эрхэтэнээ захирхые
 Урдаанаа сэдхэхэ ушартай,
 Түрэнэн бээ түлбэрхэ,
 Түмэн амитанай хуулиие
 Түгэс ухаандаа нанаарай.
 Уула мэтэ бэеыншни
 Нуража ошобол,
 Улас олон Монголыешни
 Хэн захирха юм бэ?
 Тулгуур мэтэ бэеыншни
 Туйбалзан ошобол,
 Түг ехэ нүлдыешни
 Хэн үргэхэ юм бэ?
 Түрэнэн дүрбэн хүбүүднээшни
 Түрэ барихань хэн бэ?
 Хан хүбүүд дүүнэр,
 Харса олон арад ба
 Хатад бидэ бүхэндэ
 Харюу айладхажа үгэхые
 Хаанай зарлиг мэдэг лэ!», — гэжэ

хэлэхэдэнь, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Хатан хүн болобошье, Есүйн хэлэнэн үгэнь зүбнөө зүб! Дүүнэр хүбүүд, Боорчи, Мүхулай таанарай хэнтнайшье энэ үгыг дурадхаагүй. Би үбгэдэй хойноноо ошохогүйб гэһэн мэтээр мартаһан байгаа. Үхэл намайе тойрожо гараха шэнгээр энээн тухай үнэхөөр нанаагүйб» гээд, «Хүбүүдэймни ахань Зүчи юу хэлэхэб? Ши хэлэ!» гэбэ. Зүчиин үгэ хэлэхын урда Цагадай хэлэбэ: «Зүчиин үгэ хэлэ гээд, Зүчиин юундэ томилхо гэжэ байнабта? Энэ мэргидэй орхидононд бидэ захирагдахамнай гээшэ гү?» гэхэдэнь, (Бүртэ хатан мэргидтэ олзологдоод байхадаа жэрмэһэн боложо ерэнэн хадань тиигэжэ хэлэхэдэнь) Зүчи бодоод, Цагадайн энгэрнээ шүүрэн барижа хэлэбэ: «Хаан эсэгийн намайе газашалжа үзээгүй байхада, ши намайе яагаад илгажа байнабши? Ши намнаа ямар эрдэм шадабаряар үлүүбши? Ши гансал дошхон омоогоороо үлүү бээш. Харбалсаад шамда гартабал, эрхиингээ отолжо хаюужаб! Барилдаад шамда диилдэбэл, унаһан газарнаа бү бодуужаб! Хаан эсэгийн зарлиг мэдэг лэ!» гэбэ. Зүчи Цагадай хоёр энгэрнээ барилсаад, Зүчиин гарнаа Боорчи татажа, Цагадайн гарнаа

Мухулайн татажа байхадань, Чингис хаан дуугай нуужа байба. Хүхэчос зүүн хажуудань байжа хэлэбэ: «Цагадай ши юундэ яарабаш? Хаан эсэгэшни хүбүүдэйнгээ дунданаа шамда этигэжэ байгаа бэлэй. Таанарай түрэхын урда тээ:

Одотой тэнгэри эрьежэ
Олон улас байлдажа
Орондоо унтаха забгүй
Олзолон буляалдажа байба.
Хүрьнэтэ дэлхэй хүрбэжэ
Хүбшын улад хёморолдожо
Хүнжэлдөө унтаха забгүй
Хоролхон тэмсэжэ байба.
Эрьелдэн бодохо сүлөөгүй
Эрмэлзэн зүдхэжэ ябаба.
Ухаран зугадаха газаргүй
Урагшалан байлдажа ябаба.
Амар жаргаха аргагүй
Алалдан тэмсэжэ ябаба.
Хатан найхан эхынгээ
Халуун эльгыг хүргэжэ
Хайрата зүрхыень гомодхоожо,
Тоһон шэнги нанааень сарсаажа
нүн шэнги сэдхэлынь ээдүүлхэ
Салшаа муу үгыг,
Цагадай, ши хэлэбэш,
Бүлээн эльгэ нэгэтэй
Бүртэ хатанай хүүгэд бэшэ гү.
Халуун эльгэ нэгэтэй
Хамта түрэнэн хүүгэд бэшэ гү.
Зүрхэнэй хайрата эхын
Зүдхэнэн ашыг мартажа
Зүйгүй үгөөр гомодхообол,
Гэмшэбэш аргагүй хожомдохо.
Хэбэлдээ тээнэн эхын
Хэтэрхэй ашыг мартажа
Хэдэр үгөөр гомодхообол,
Хэзээш баясуулжа шадахагүй.
Хаан богдо эсэгэшни
Хамаг уласыг байгуулхадаа
Хара толгойгоо хайралангүй,
Халуун шунаа гамнангүй
Хамхиха нүдөө сабшангүй,
Гарайнгаа хамсыг дэрлэжэ
Газаахи хормойгоо дэбисэжэ,
Шүлхэнэй хөөнөөр ундалжа
Шүдэнэй мяхаар хоолложо,
Магнайн хүлнэ гоожотор
Масажа шармайжа ябахадань,
Улынгаа хүлнэ урдатар
Уласаа хуряажа ябахадань,
Хайрата хатан эхэшни
Хамта зобожо ябаа юм.
Оюун түгэлдэр эхэшни
Оёдолто дэгэлээ огшуулжа,

налгая. Өөр өөрынгөө нютагыг үргэдхэжэ ябаарайт. Харин Зүчи Цагадай та хоёр хэлэнэн үгэдөө хүрэжэ, арад олоной энеэдэ наа-дан болонгүй, эбтэй найн ябаарайт. Үни урдань Алтан Хучар хоёр энэ мэтээр банал найн ойлголсоюн аад, хэлэнэн үгэдөө хүрэнгүй, хэдэр зан гаргаад юу болохыень таанар мэдэжэ байгаа бээт. Одоо Алтан Хучар хоёрой харьяата хүнүүдыг таанарта хубаажэ үгэхэб. Тэдэниие хаража сээрлэжэ ябагты» гээд, «Үгэдэй юу хэлэхэбши? Хэлэ!» гээд. Үгэдэй хэлэбэ: «Хаан эсэгийн зүбшөөрэл үгэжэ, үгэ хэлэ гэхэдэнь, би юугээ хэлэхэбш? Шадахагүйб гэжэ яажэ болохоб? Шадахыг оролдоё! Гансахан хойто үеын хүбүүд, ашанарни үбэндэ орёобошье үхэрэй тоожо эдихэгүй, өөхөөр хушабашье нохойн тоожо эдихэгүй юумэ түрөөд, хандагайе харбаад охотоно онохо болуужан. Би энээнээ ондоо юу хэлэхэбш?» гээд. Энэ үгыг сонсоод Чингис хаан айладхаба: «Үгэдэй иимэ үгэ хэлэхэниинь болоол даа. Баа Толуй юу хэлэхэб? Хэлэ!» гээд. Толуй хэлэбэ: «Би хаан эсэгийн нэрлэнэн ахын дэргэдэ байжа, мартаганиинь нануулжа, унтаганиинь нэрюулжэ, уряалха дуунда уухай боложо, унаха мориндонь ташуур боложо, холын аянда ябалсажа, ойрын дайнда туһалаа» гэжэ хэлэхэдэнь, Чингис хаан зүбшөөн зарлиг буулгаба: «Хасарыг тэрэнэй үри хүүгэдэйн нэгэн залгамжалаг! Алчидайе тэрэнэй үри хүүгэдэйн нэгэн залгамжалаг! Отчигиныг тэрэнэй үри хүүгэдэйн нэгэн залгамжалаг! Бэлгүтэйе тэрэнэй үри хүүгэдэйн нэгэн залгамжалаг! Тэрэшэлэн намайе минии үри хүүгэдэй нэгэн залгамжалжа, минии зарлигыг хубилгангүй, задалангүй, оюолдонгүй, алдангүй баримталжа ябаг лэ! Үгэдэйн үри хүүгэдэ үбэндэ орёобошье үхэрэй тоолсо эдихэгүй, өөхөөр хушабашье нохойн тоожо эдихэгүй юумэ түрэлэнь, минии ураг түрэлнүүд соо нэгэ хүбүүниинь найн түрэхэгүй юм гү?» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 256. Чингис хаан (баруун зүг) байлдаанда мордоод, Тангад уласай Бурханда элшэ ябуулжа хэлүүлэхэниинь: «Баруун гаршни болоё гэжэ ши хэлээ нэн бэшэ гүш? Сартаул уласта алтан аргамжаа таналуулаад, би харюуень абахаяа мордобоб. Баруун гар боложо морило!» гэжэ эльгээхэдэнь, Бурханай үгэ хэлэхэнь урид Аша хамбу хэлэбэ: «Хүсэ хүрэхэгүй наань хаан юундэ ошохо болоо юм?» гээд туһалха сэрэг үгэнгүй, омогтой ехэ үгэ хэлэжэ элшыг бусаан юм. Тэндэ Чингис хаан айладхаба: «Аша хамбуда яажэ иигэжэ хэлүүлхэ болообш? Урид тэдэнтэй ошожо байлдабал зохихо бэшэ гү? Гэбэшье ондоо хүндэ зорижо байгаа саг хадань энэ удаа болиё. Мүнхэ тэнгэридэ үршөөгдэжэ, алтан жолоогоо батаар татажа ерэлэл, тэрэ сагта магад болог лэ даа!» гэнэн юм.

§ 257. Туулай жэл (1219 он) Чингис хаан хатадһаа Хулан хатаниие абажа, дүүнэрһээ Отчигин ноёниие ехэ ордондоо үлдээгээд, Арайн дабаагаар дабажа Сартаул уластай байлдахаар морилбо. Зэбыг магнайда эльгээбэ. Зэбын удаа гээгэдэ Сүбээдэйг эльгээбэ. Сүбээдэйн гээгэдэ Тогочарыг эльгээбэ. Эдэ гурбыг эльгээхэдэ захирһаниинь: «Султан хаанай нютагай газраагуурнь ябажа саанань гараад, бидэнэй ошоходо хамтаржа ниилэхэт!» гээд. Зэбэ ябаад хан Мэлигэй хото балгаан огто нандаргангүй газраагуурнь гаража ошобо. Тэрэнэй хойноһоо Сүбээдэй банал тэрэ ёһоор номгоноор ябажа үнгэрбэ. Удаадань Тогочар ябахадһаа Мэлигэй хизаарай хото гэрнүүдыг дээрмэдэн, таряашадыг олзолон ябаба. Хан Мэлиг энэ нүйдхэлдэ ороходоо зугадан гаража, Жалалдин султантай ниилэжэ, Чингис хаанай урдаһаа байлдаба. Чингис хаанай сэрэгэй түрүүндэ Шигихутуг ябаба. Жалалдин султан хан Мэлиг хоёр Шигихутугтай байлдажа, Чингис хаанда хүрэтэр түрижэ ерэхэдэнь, Зэбэ Сүбээдэй Тогочар гурбуулаа Жалалдин султан хан Мэлиг хоёрой хойноһоо нэхэн байлдажа, тэдэниие даража хюдаад, Бухар, Сэмисгяб, Отрар хотын алиндашье оруулангүйгөөр үлдэжэ Шин мүрэндэ хүргэбэ. Сартаулай сэрэг Шин (Инд) мүрэндэ харайн орожо, олонхын шэнгэжэ үхэбэ. Жалалдин султан хан Мэлиг хоёр амияа абархын тула Шин мүрэниие үгсэн зугадаба. Чингис хаан Шин

мүрэн өөдэ ябажа Батхэсэниие дайран ошоожо, Эхэ горхо, Гүүн горхондо хүрэжэ Баруан хээртэ бууба. Жалалдин султан хан Мэлиг хоёрые нэхэгты гэжэ Жалайрай Балаае эльгээбэ. Чингис хаан Зэбэ Сүбээдэй хоёрые ехээр магтажа хэлэбэ: «Зэбэ шинии нэрэ Зургаадай байһан юм. Тайчуудһаа ерэжэ Зэбэ нэрэтэй болоо бэлэйш». Тогочар хан Мэлнгэй хизаарай хотонуудые өөрынгөө дураар нүйдхэжэ, хан Мэлигые дайсан болгобо. Саашадаа нэргылхын тула тэрэниие алая гэжэ хэлэншье наа, нүүлээрнь алахаа болижо, ехээр буруушаан зэмэлжэ, сэрэг захирха эрхыень ханаба,

§ 258. Тэрэ Баруан хээрһээ Чингис хаан өөрөө бусажа, Зүчи Цагадай Үгэдэй гурбан хүбүүдээрээ баруун гарай сэрэг захируулжа, Аму мүрэниие гаталан Үргнэчи (Гурганача) хотые хүрэгты гэжэ ябуулба. Толуйе Иру, Исэбүр түрүүтэй олон хотые зээлүүлхээр эльгээбэ. Чингис хаан өөрөө Отрар хотодо бууба. Зүчи Цагадай Үгэдэй гурбан хүбүүдынь ошоод гэдэргээ иигэжэ лаблан захиба: «Сэрэгээ бүридхээбди. Үргнэчи хото хүрээбди. Бидэ хэнэйнгээ үгые дуулажа ябахабибди?» гэжэ нурахадань, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Үгэдэйн үгөөр ябагты» гэжэ эльгээбэ.

§ 259. Тэндэнээ Чингис хаан Отрар хотодо буугаад баһа саашалжа, Сэмисгяб хотодо бууба. Сэмисгяб хотонгоо гаража Бухар хотодо бууба. Тэндэ Чингис хаан Бала ноёниие хүлээжэ, Алтан горхоной голдо Султан хаанай зуһаланда зуһажа, Толуйда элшэ эльгээжэ хэлүүлһэниинь: «Зунай халуун болобо. Сэрэгээ ойро зуура амаруула. Ши бидэндэ ерэжэ ниилэ!» гэжэ эльгээбэ. Толуй Иру, Исэбүр хотые абаад, Систэн хотые һандаргажа, Чүхчэрэи хотодо ороод байхадань элшэ хүрэжэ ошобо. Толуй Чүхчэрэн хо тые һандаргаад бусажа, Чингис хаанда ниилэбэ.

§ 260. Зүчи Цагадай Үгэдэй гурбан хүбүүд Үргнэчи хотодо орожо, гурбуулаа олон хото ба иргэниие хубаажа абаад, Чингис хаанда хуби гаргажа үгэбэгүй. Гурбан хүбүүдэйнгээ бусажа ерэхэдэ, Чингис хаан Зүчи Цагадай Үгэдэй гурбан хүбүүдтээ уурлажа, гурбан үдэр уулзабагүй. Тиэхэдэнь Боорчи Мухулай Шигихутуг гурбан иигэжэ ушарыень мэдүүлбэ: «Тэмсэн үсэрэлдэжэ байһан Сартаул уласай султаниие диилэжэ, хото байра, иргэдыень абаабди. Хубаажа абтаха Үргнэчи хото, хубаажа абаха хүбүүд бултадаа Чингис хаанайл ха юм. Тэнгэри, газарта хүсээ нэмээгдэжэ, сартаул иргэдые иигэжэ доройтуулһандаа бидэ олоороо, сэрэгүүд, моридшни баясажа бахархажа байналди. Хаан юундэ иигэжэ уур сухал болобобта? Хүбүүд өөнэдынгөө бурууе мэдээд айжа байнад. Хойшодоо нургаал болог лэ! Хүбүүдэй абари зан даруу хүлээнги болуужан. Хаанай зүбшөөбэлынь, хүбүүдые уулзуулжа болохо гү? гэжэ айладхахадань, Чингис хаанай уур дарагдаба. Зүчи Цагадай Үгэдэй гурбан хүбүүдтээ уулзажа, шангаар донгодоод, үбгэдэй үгые нургаал болгожо, хуушан үгые хуули болгожо, байһан газартань тогтожо ядатар, магнайнь хүлһые аршажа ядатар зэмэлэн буруушааба. Энэ үедэ Хонхай Хонтахар Чормаган гурбан хорчин Чингис хаанда иигэжэ ушарыень мэдүүлбэ: «Ан гүрөөлдэ һая гаража байһан залуу харсага мэтэ, хүбүүд һая дайнда ябажа арай арайхан нуража байхадань, тэдээнэй зоригые шантаруулан энэ мэтээр яажа зэмэлжэ болохоб? Хүбүүд айжа сэдхэл мохонги боложо магад. Ургаха наранһаа шэнгэхэ наран хүрэтэр дайсан иргэд олон байна. Бидэнэй хоорондо ноходые (зуудаг ноходые) тухиржа табьяа һаань, дайсан уласые бидэ даража, тэнгэри газарай үршөөлөөр хүсээ нэмээжэ, алта мүнгэ, эд зөөри, бүхы юумыень шамда асаржа үгэхэлди! Али уласта ябуулхаб гэбэл, Багдад иргэнэй Халиф султан гэжэ бии гэнэ. (Багдад гээшэнь Энэдхэг ба Иранһаа баруун тээшээ, Тигр мүрэнэй хүбөө дээрэ байгаа ехэ хото мүн). Тэрэниие эзэлхээр бидэ аялан ябая!» гэжэ дурадхахадань, энэ үгыень шүүмжэлэн бодожо, Чингис хаанай сухал таража зүбшөөгөөд, Хонхай Хонтахар Чормаган гурбан хорчиниие соёрхожо, Адаргинай Хонхай Долонгирой Хонтахар

хоёрые «Минии хажууда байгты!» гэжэ нүгөө Үдгэгэй Чормаганиие Багдад уласай Халиф султанда аялуулба.

- § 261. Баһа индус (энэдхэг) иргэн багдад иргэн хоёрой забһарта байгаа Ару-Мару Мадсаарай уласай Абту хотые эзлүүлхээр Дүрбэдэй Дүрбэй догшониие аялуулба.
- § 262. Баһа Сүбээдэй баатарые хойто зүгэй Ханлы, Хипчак, Бажигид, Орос, Мажар, Асу, Сасу, Черкес, Кэшимир, Болгар, Лала эдэ арбан нэгэн аймаг хари уласые хүрэтэр Йжил (Волга), Яик (Урал гол) мүрэниие гаталуулан, Кивамен (Киев), Хэрмэн хотонуудые харэтэр ябуулба.
- § 263. Баһа Сартаул уласые эзэлжэ дууһаад Чинтис хаанай зарлигаар хото бүхэндэ дарганарые табихада, Үргнэчи хотоһоо Хоромши обогтой сартаул Ялабач, Масхуд гэдэг нэрэтэй эсэгэ хүбүүн хоёр ерэжэ, хото газарай ёһо заншал тухай Чингис хаантай ярилдаба. Тэдэ хото газарай ёһые һайн мэдэхэ тула хүбүүн Хоромши Масхудые монгол дарганартай хамта Бухар, Сэмисгяб, Үргнэчи, Удан, Хисгар, Уриан, Гусандарил түрүүтэй хотые захируулаад, эсэгэ Хоромши Ялавачые асаржа, Хитадай Жунду (Бээжин) хотые захируулба. Ялавач, Масхуднар хото нуурин газарай журам ёһые һайн мэдэхэ тула Хитад уласые захирха монгол дарганарай дэргэдэ сартаул хүнүүдые зүблэгшэнэрээр томилбо.
- § 264. Чингис хаан Сартаул уласта долоон жэл ябаад, тэндэ Жалайрай Бала ноёниие хүлээжэ байхадань, Бала ноён Шин мүрэниие гаталжа, Жалалдин султан хан Мэлиг хоёрые Энэдхэг газар хүрэтэр нэхэбэ. Жалалдин султан хан Мэлиг хоёр нэгэтэ нураггүй үгы болоһон аад, Индүсэй хизаарай иргэдые олзолжо тоноод олон тэмээ, ямааень абаад бусажа ерэһэн юм. Тэндэһээ Чингис хаан бусаха замдаа Ирчис мүрэндэ зунажа, тахья жэлэй (1225 он) намар Туула голой Хара шугыда ехэ ордоноо заһажа бууба.

XII. Чингисэй наһа бараһан ба Үгэдэйн хаан болоһониинь

§ 265. Тэрэ үбэл үбэлжэжэ, тангад иргэндэ морилоё гэжэ сэрэгээ шэнээр тоолон бүридхэжэ, нохой жэлэй (1226 он) намар Чингис хаан тангад уластай байлдахаар мордобо. Хатад сооһоо Есүй хатаниие абажа ябаба. Зуураа үбэл замда ябахадань, Арбухада хулан олон байжа, Чингис хаан аба хайдагта гарахадаа, толбото боро морёо унажа ябаба. нүрэг хуланай гэнтэ гүйдэжэ ерэхэлээрнь, толбото боро моринь үргэжэ, будхан гэхэдээ Чингис хааниие унагааба. Хаанай бэе шэлээрхэжэ Цоорха гэдэг газар буугаа нэн. Тэрэ нүни хоноод үглөөндэнь Есүй хатан хэлэбэ: «Хүбүүд ноёд хэлсэжэ мэдэгты! Хаан нүнидөө ехээр халууржа хоноо» гэбэ. Хүбүүд ноёд хуралдажа Хонхотоной Толун чэрби хэлэбэ: «Тангад иргэд байһан газарһаа гарангүй нютагладаг, шабар хотондоо шабалдан нуудаг хадаа энэ нуури байраяа хаяжа хайшаа ошобо гээшэб? Бидэ бусажа, хаанай бэеые һайжаруулаад, баһа дахин байлдахаар мордоё!» гэбэ. Хүбүүд ноёд энэ үгыень зүбшөөжэ, Чингис хаанда айладхаба. Чингис хаан хэлэбэ: «Тангад иргэд бидэниие зүрхэ ядажа бусаба гэхэ болоно. Бидэ элшэ эльгээжэ, тэдэнэй бусажа ерэтэр, эндээ, Цоорходоо бээ сүбилжа байгаад, тангадай хэлэхэ үгые соносожо бусабал дээрэ» гэбэ. Элшые томилоод тэдээндээ дуу барюулжа (албан бэшэгынь гол түлэб шүлэг болгоод сээжэлдэхэдэ бэлэн туладань дуун гэжэ нэрлэһэн) хэлүүлһэниинь: «Урдань тангад иргэн баруун гар боложо туһалая гэжэ Бурхан ши хэлээ бэлэйш. Шинии тэрэ үгын ёһоор бидэ сартаул иргэниие мэдэлдээ абахаяа мордоходоо, шамда дуулгаа нэмди. Бурхан, ши хэлэһэн үгэдөө хүрөөгүйш, сэрэгшые үгөөгүйш, харин маниие дайраһан муу үгэ хэлээш. Тэрэ үедэ бидэ ондоо улас руу зориһон тула хожом ушараа ололсоё гэжэ сартаул иргэндэ морилжо, мүнхэ тэнгэридэ үршөөгдөөд, тэдэниие мэдэлдээ оруулбабди. Одоо, Бурхан шамтай ушараа ололсоё гэжэ ерэбэбди» гэжэ эльгээхэдэнь, Бурхан харюусаба: «Дайраһан муу үгэ хэлээгүйлби» гэбэ. Аша хамбу хэлэбэ: «Дайраһан үгые би хэлээб. Одоо, монголшууд, таанар байлдажа нураад тулалдая гэбэлтнай минии Алаша нютагта тэрэм (ханата) гэртэй, тэмээн ашаатай хүнүүд бии. Алашада аялжа намда ерэгты! Тэндэ байлдая! Алта мүнгэ эд зөөри, бараа хэрэгтэй һаань Яргай (Нин-ся), Эржиү (Си-лян) хотодо ерэгты!» гэжэ эльгээһэн юм. Энэ үгые Чингис хаанда дуулгахадань, Чингис хаан бэень муу, халуунтай байжа хэлэбэ: «Тэдэнэй иимэ һэнгэргүй үгэ хэлэжэ байхада, бидэ яажа бусажа болонобибди? Үхэбэшые тэрэ үгыень миин орхилтогүй. Мүнхэ тэнгэри, ши мэдэ!» гэжэ Чингис хаан Алаша зорижо гараба. Аша хамбутаи байлдажа, Алашые бүһэлжэ Аша хамбые барижа, тэрэнэй тэрэм гэртэй, тэмээн ашаатай иргэдыень үнэһэн тоборог болотор сохижо, дээрмэдэн нүйдхэбэ. «Тангад обогой аад, манай талынхидай үгэ дууладаггүй хүнүүдыень хюдажа, хойноһоомнай дахагшадые манай сэрэгүүд дураараа барижа олзолон абаг лэ!» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 266. Чингис хаан Цаст уулада зунажа, сэрэгээ ябуулжа Аша хамбые дахажа уулада зугадан хоргодоһон тэрэм гэртэй, тэмээн ашаатай тангадые хуряан эзэлжэ абаба. Тэндэһээ Боорчи Мухулай хоёрто «Тангад иргэһнээ шадалайнгаа хирээр абаг!» гэжэ зүбшөөгөөд зарлиг буулгаба: «Боорчи Мухулай хоёрто хитад иргэһнээ хуби хүртээгдээгүй байгаа. Хитад иргэнэй Жуйниие та хоёр адляар хубаажа абагты! Тэдэнэй һайн эрэшүүлээрнь шубуудаа барюулжа, дахуулжа ябагты. һайхан басагадаарнь эхэнэрнүүдэйнгээ хормойе заһуулжа ябагты. Хитад иргэнэй Алтан хаанай этигэлтэ хүнүүдынь Монголоимнай үбгэ эсэгэнэрые хорлоһон Хара хитадай жуйнүүд байгаа бэлэй. Одоо минии этигэлтэй инаг нүхэд Боорчи Мухулай та хоёр гээшэт!» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 267. Чингис хаан Цаст уулаһаа зөөжэ, Яргай хотодо бууба. Яргай хотоһоо гаража, Түрэмгий (Лин-чжоу) хотые һандаргажа байхадань, Бурхан Чингис хаантай

уулзахаяа ерэбэ. Тэндэ Бурхан уулзажа, алтан нүмэ түрүүтэй, алтан, мүнгэн аяга наба юэн юные, хүбүүд үхидые юэн юнэ, мори, тэмээ юэн юные, элдэб зөөри баялиг тус бүринь юэн юные бэлэглэжэ асархадань, Бурханиие үүдэнэй газраа тээ бараалхуулба. Тэрэ уулзаха үедэнь Чингис хаанай зосоо муухай болобо. Тэрээнхээ хойшо гурбадахи үдэртэнь Чингис хаан зарлиг буулгажа, Илаху Бурханда «шударга» нэрэ үгэбэ. Илаху Бурхан «шударгы» ерүүлээд, Чингис хаан Илахуе Толун чэрби өөрынгөө гараар барижа нүгшөөг гэжэ зарлиг буулгаба. Толун чэрби Илахуе гараараа барижа ами табюулаа гэжэ айладхахадань, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Тангад уластай иигэжэ ушараа ололсохо гэжэ ерэжэ ябаһан замдаа Арбухада хулан абалхадаа үбдэһэн бэеымни аргалая гэжэ ами наһым хайрлажа үгэ хэлэһэн Толун ши мүн бээш. Дайсан хүнэй хорото үгэдэ дайрагдажа ябаад, мүнхэ тэнгэрийн хүсэ нэмэһэнэй ашаар дайсаниие гартаа оруулжа үнөөгөө абаабди. Илахугай энэ абажа ерэһэн нүүдэлэй ордон, аяга набые, Толун, ши бүгэдыень аба!» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 268. Тангад уласые эзэлжэ, Илаху Бурханда «шударга» нэрэ үгөөд, тэрэниие нүгшөөжэ, тангад иргэдые уг удамаарынь нэргэхэ аргагүйгөөр үгы болгожо (үрэ үлэгдэлгүй болгожо, энэниие тэмдэглэһэн ушар) эдээ ундаа эдижэ уугаад, «нэргэхэ аргагүйгөөр үгы болгобобди» гэжэ хэлэжэ байгты гэнэн зарлиг буулгаба. Тангад улас үгээ баталжа хэлээд, тэрэ хэлэһэн үгэдөө хүрөөгүй тула дахин байлдахаар ябаба. Тангад уласые нүнөөн дараад гахай жэл (1227 он) долоодохи нарын 12-то Түрэмгий балгаһанда. «Алтан тобшоһоо») Чингис хаан тэнгэридэ халиба. Халихынгаа урда тангад иргэдхээ ехэ олыень Есүй хатанда үгэбэ.

(Эзэнэй алтан хүүрые хасаг тэргэдэ тээжэ хүндэтэ газарта ерэхэдэнь, Сүнэдэй Гилүгэтэй баатар иигэжэ магтан шүлэглэбэ:

«Хамагай хаан, уласай эзэмни
Харсага шубуунай жэгүүр болон ошобо.
Ханхинаха тэргын ашаа болон ошобо.
Жэргэхэ шубуунай жэгүүр болон ошобо.
Жэгдэрхэ тэргын ашаа болон ошобо».

Иигэжэ тэрэ магтан дуулаба. Зөөлөн хүрьһэндэ хасаг тэргэнь буладаа хүрэтэрөө шаагдажа, табан хүлэеер хүдэлгэжэ ядан зобоходонь, Сүнэдэй Гилүгэтэй баатар иигэжэ ушарынь мэдүүлбэ:

«Хүхэ мүнхэ тэнгэрийнхээ заяатай түрэһэн
Хүлэг богдо эзэмни!
Хүр ехэ уласаа орхижо ошобо гээшэ гүш?
Түбшэн батаар байгуулһан түрэшни,
Түгэс заяата хатад, хүбүүдшни,
Түрэһэн эхэ газар уһаншни
Тэмүүжин эзэн шамаяа хүлээжэ байна.
Арюунаар байгуулһан түрэшни,
Албата олон уладшни,
Амараг хатад, хүбүүдшни,
Алтан ордон хашаашни
Алас газарта бэлэй.
Ударидан байгуулһан түрэшни,
Ушарһан хатад, хүбүүдшни,
Ураг эльгэн Монголшни,
Улад олон эрхэтэдшни,
Унаһан Дэлюун Болдогшни
Тэндэ холо байна.
Хээр азаргын хүхэлөөр хэнэн

§ 270. Үгэдэй хаан болон үргэмжэлэгдөөд байхадаа, хажуудань хамта ябаха түмэн хишигтэн, голой уладые өөрөө захиржа, түрүүн Цагадай ахатаяа зүблөөд, Чингис хаан эсэгийн эзэлжэ дүүргээгүй Багдад уласай Халиф султанда аялһан Чормаган хорчин хойноһоо Оготор Мүнхэт хоёрые эльгээбэ. Баһа урдань Сүбээдэй баатарые Ханлин, Хипчак, Бажигид, Орос, Асу, Сасу, Мажар, Кэшимир, Чиргис, Болгар, Кэрт уласуудта хүрэтэр, Ижил, Яик мүнэнүүдые гаталуулан, Мэкэтмэн, Хэрмэн, Кэйбэ түрүүтэй хотонуудые байлдан эзэлхээр ябуульһаниинь тэндэхи уладай эсэргүүсэл үлэмжэ ехэ гэнэн мэдээ абаад, Сүбээдэйн хойноһоо Бат, Бүри, Мүнх түрүүтэй хаанай түрэлэй ахамад хүбүүдые ябуулба. Энэ аянда мордоһон бүхы хүбүүд ноёдые Бат ахалан захираг гэжэ хаан зарлиг буулгаба. Гол уласһаа гараһан сэрэгые Гүюг ахалаг гэжэ айладхаба. Энэ аянда улад иргэниие захираһан хан хүбүүд өөнэдынгөө хүбүүдэй ахануудые ябуулагты! Уладые захираагүй хан хүбүүд, түмэн, мянган, зуун, арбанай ноёд, олон хүн хэн болобоһье, баһал өөрынгөө хүбүүдэй аханарые ябуулагты! Хаанай үхид, хүрьгэд мүн тэрээнтэй адляар хүбүүдэйнгээ аханарые ябуулагты! Иигэжэ зарлиг буулгаад, Үгэдэй хаан айладхаба: «Хүбүүдэйнгээ аханарые иигэжэ аянда ябуулха гэнэн һаналые Цагадай аха гаргаба. Цагадай ахын хэлүүлһэниинь: Сүбээдэйн хойноһоо хүбүүдэйнгээ аханарые ябуулха. Хүбүүдэй аханар ябабал сэрэг арьбан болодог. Сэрэг олон байхадаа нүр хүсэнэ дээшэлдэг. Тэндэ дайсанай зониинь элбэг олон. Тэрэ хизаарай уладай зан абари хэсүү юм. Уур сүхалаа хүрэл, тэдэнэр өөрынгөө бэеые мэсээр хадхажа үхэхэдөө болохо. Мэсэнэ ехэ хурса гэжэ дуулгаа. Цагадай ахын болгоомжолжо хэлэнэн энэ үгын ёһоор хүбүүдэйнгээ аханарые томилжо ябуулая гэжэ тунхаглан зарлажа, Бат, Бүри, Гүюг, Мүнх түрүүтэниие аянда мордуулха болоһон ушар иимэ бэлэй» гэбэ.

§ 271. Баһа Үгэдэй хаан Цагадай аханаа зүбшөөл асуужа эльгээһэниинь: «Би Чингис хаан эсэгийнгээ бэлэн һуурида һуубаб. Ямар эрдэмтэй аад, хаан боложо һуубаб гэжэ би хэлэгдэхэ бэшэгүб? Цагадай ахын зүбшөөрбэл, бидэнэй хаан эсэгийн эзэлжэ дууһаагүй орхиһон Хитад уласай Алтан хааниие эзэлхээр морилоё» гэжэ зүблэжэ эльгээбэ. Цагадай аха зүбшөөржэ, «Юундэ маргахаб. Аураг ордоноо һайн хүндэ тушаагаад морилогты! Би эндэнээ сэрэг гаргажа эльгээхэб» гэбэ. Ехэ ордоноо Олдхар хорчида тушааба.

§ 272. Туулай жэл (1231 он) Үгэдэй хаан хитад иргэдтэ морилжо, Зэбые хамагай түрүүндэ эльгээбэ. Тиһхэдээ Хитадай сэрэгые хяаратарһы хюдажа, Цавчаалай дабаагаар дабажа зүг бүринь олон хотые хаажа байлдаха сэрэгүүдые ябуулба. Тэрэ үедэ Үгэдэй хаанда үбшэн хүрэлжэ үгэ хэлэжэ шадахаяа болибо. Бөө, түлэгшэнэрөөр үзүүлхэдэнь, Хитад уласай газар уһанай эзэд хүн зоноо, хүрэнгэ зөөриез һүйдхүүлжэ, хото балгаһанаяа эбдүүлһэнэй ушараар уур хилэнгээ гаргажа хаанда хоро хүргэжэ байна гэбэ. Хүн зон, хүрэнгэ зөөри, алта мүнгэ, адууһа, эдеэгээр золиг үгэе гэжэ түлэхэдэнһье, үбшэниинь буурабагүй, саашадэа улам хүндэ болобо. Ойро түрэлэй хүнүүдһээ золиг болгожо үгэе гэжэ үзэл үзэхэдэнь, хаан гэнтэ нюдөө нээжэ уһа гуйжа уугаад: «Юун болобоб?» гэжэ асууба. Бөөнэр хэлэбэ: «Хитад уласай газар уһанай эзэд нютаг ороноо һүйдхүүлжэ, хүн зон, хүрэнгэ зөөриез дээрмэдүүлээд, хорложо иимэ үбшэн хүргүүлбэ. Элдэб юумээр золиг түлөөһэ үгэе гэхэдэ зүбшөөрнэгүй, улам уурлажа байна. Гансахан ойро түрэлэй хүниие золиг болгожо үгэе гээ һаа зүбшөөжэ, үбшэниие хүнгэрүүлжэ магад. Одоо яахые танай зарлиг мэдэхэ!» гэжэ айладхахадань, Үгэдэй хаан зарлиг буулгаба: «Хан хүбүүдһээ минии хажууда хэн байнаб?» гэбэ. Хажуудань байһан Толуй хэлэбэ: «Суута Чингис хаан эсэгэмни дээрэшни аханар, доорошни дүүнэрэй байһаар байтар хаан аха таниие агта морин шэнгээр һорижо, эрье хонин шэнгээр барижа үзээд ехэ һуурида һуулгажа, олон уласые захирха дээдэ үүргэ даалгаба. Намайе хаан ахын хажууда байжа, мартаһыень һануулжа, унтаһыень һэрюулжэ яба гээ бэлэй. Одоо хаан аха шамайе алдабал, би хэнэй мартаһыень һануулжа, хэнэй

унтаһые нэрюулхэби? Үнэхөөр хаан ахын муудабал, олон монгол улас үншэржэ, хитад улас баясаха болоно. Хаан ахын орондо би солиг болоһуу! Тула загананай нюрууе шобторжо ябаалби. Хилмэ загананай нюрууе хиргажа ябаалби. Элиие илажа, далдые даража байгаалби. Минии нюур найхан, нюрга үндэр бээ. Бөөнэр бөөлэжэ зальбарагты!» гэбэ. Бөөнэр бөөлэн зальбаржа, адислан уһые Толуйда уулгаба. Тэрэ ойро зуура һуугаад хэлэбэ: «һогтобоб һогтууһаа нэргэтэрни, үншэн үлэһэн дүүнэр, бэлбэһэн бэри Бэрүдые хайралан харалсахые хаан аха мэдэг лэ! Хэлэхэ үгээ хэлэбэ!» гээд гаран ошоходоо мэдээгээ алдажа уһаа бэлэй.

§ 273. Үгэдэй хаан тиигээд Алтан хааниие һүнөөжэ Сяо-сы (зарса) нэрэ үгэжэ, алта, мүнгэ, алтатай хээтэй эд зөөриинь, агта мори, албата зарсанарыень хуряжа абаад, захирагша, мэдээлэгшэныре томилоод, Нанжин, Жунду ба зүг бүриин хотонуудта дарганарые табижа энхэ мэндэ бусажа, Хар Хорум хотодо ерэжэ бууба.

§ 274. Чормаган хорчи Багдад уласые найн дураарнь мэдэлдээ оруулба. Тэндэхиин газар найн, эд бараань эрхим гэжэ мэдээд, Үгэдэй хаан зарлиг буулгаба: «Чормаган хорчи, тэрэ газарта захирагша (тамгаша) боложо, шара алта, шарамал шэмэглэл, хоргой, магнал, хиб, торго, субад, тана, ута хүзүүтэй, үндэр хүлтэй аргамаг мори, ашаанай тэмээ, луус зэргын юумые жэл бүри хүргэн ерүүлжэ байгты» гэбэ. Сүбээдэй баатарай хойноһоо ябаһан Бат, Бүри, Гүюг, Мүнх түрүүтэй олон хүбүүд Ханлин, Хипчак, Бажигидые оруулжа, Ижил, Яик мүрэниие гаталжа, Мэгэд хотые һандаргажа, ородуудые хюдажа һүйдхэбэ. Асу, Сасу, Боларман, Хэрмэн, Кива зэргын хотын иргэниие эзэлэн абажа, дарга захирагшадые табяад бусаба. Урдань Зүрчид Солонгосые эзэлхээр аяһан Жалайрдай хорчиин хойноһоо Есүдэр хорчиие ябуулба. Тэрэниие тэндэ захирагшаар һууг гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 275. Бат хипчак нютаһаа Үгэдэй хаанда нюусаар мэдээ эльгээнэниинь: «Мүнхэ тэнгэрийн үршөөлөөр, хаан ахын үргэмжөөр Мэгэд хотые һандаргажа, Орос уласые эзэлжэ, зүг бүхэнэй арбан нэгэн хари уласые оруулжа, алтан жолоогоо татажа һалаха болоходоо, ехэ асар бодхоожо хурим наада хээбди. Энэ хурим дээрэ би бүхы хан хүбүүдэй ахань ябаһан хадаа нэгэ хоёр аяга һархаг түрүүлэн уугааб. Тиихэдэмни Бүри Гүюг хоёр намда муу һанажа, хуримһаа гаража ошобо. Ябаха дээрээ Бүри иигэжэ хэлэбэ: «Бат бидэнтээ адли байһан аад, яахадаа түрүүлэн ууха болооб? Тэрэ сасуурхаха һанаатай һахалтай эмгэниие һуеыгээр дэбһэжэ, үльмыгөөр гэшхэжэрхиха юм нэн!» гэбэ. Гүюгэй хэлэнэниинь: «Бидэ хоёр тэрэ номо номо агһанан эхэнэрэй эгэмые бороохойгоор зодохо юм нэн!» гэбэ. Элжэгэнэй хүбүүн Аргасунай хэлэнэниинь: «Тэдэндэ модон һүүл зүүлгэбэл зохихо» гэбэ. Бидэ хари эльгэтэй, дайсан уладай дотор ябажа байһан ушарһаа арга зүйень оложо хэлээһые һаа, Бүри Гүюг хоёр тиигэжэ хэрүүлэй үгэ хэлээд эблэрэнгүй тараба. Одоо яахые хаан абга мэдэг лэ!» гэжэ ушарыень ойлгуулан эльгээн юм.

§ 276. Батын энэ үгые соносоод, Үгэдэй хаан ехээр уур сүхалаа хүрэжэ, Гүюгые бараалхуулангүйгөөр айладхаба: «Энэ түримхэй гайхал хэнэй үгэдэ орожо, аха хүниие убайгүйгөөр доромжолхо болобоб? Ганса муу үндэгэн бисараа. Аха хүнэй урдаһаа эсэргүүсэхэдээ яанаб. Хари холо газар хайгуулда ябуулжа, арбан хурганайнь хюмные хагзартар уула мэтэ хотые эзэлүүлхээр урагшань зүдхүүлэе. Заха холо газарай захирагша болгожо, табан хурганайнь хюмные хагзартар бүхэлмэл хотын хана өөдэ абируулая! Бузар муухай зантай Аргасун хэниие һажаажа, манай урагай хүндэ ама гаража доромжолбоб? Гүюг Аргасун хоёрые сугтань эльгээе. Зүбөөрнь һаа, Аргасуниие алахадаһые болохо байгаа. Теэд таанар алагшалба гэхэ бээт. Бүриин тухай Батада хэлэгты! Цагадай ахада хэлэжэ эльгээгты. Цагадай аха мэдэг!» гэбэ.

§ 277. Хан хүбүүднээ Мангай, ноёдноо Алчидай, Хонхордай занги түрүүтэй ноёд дурадхан айлдхаба: «Чингис хаан эсэгыншни зарлиг иимэ нэмнай; хээрын үйлэ хэрэгыг хээрэнэ шийдхэхэ, гэрэй үйлэ хэрэгыг гэртэнэ шийдхэхэ гэдэг нэн. Хаан одоо Гүюгтэ уурлажа байнат. Энэ бол хээрын үйлэ хэрэг мүн. Хаанай зүбшөөбэл, энэ хэрэгыг Батада даалгажа эльгээбэл болохо гү?» гэжэ нурахадань, хаанай уур сүхал дарагдажа Гүюгтэй уулзажа буруушаан донгодожо нургаба: «Аянда ябаха зуураа шамайе элүүр бүгсэтэй хүниие үлдээгээгүй гэнэ. Сэрэгэй хүнэй нюурай арныг хуулажа ябаа гэнэ. Шинии тэрэ уур хилэннээ айжа, Ород уласыг найн дураараа ороо гэжэ бодожо байна гүш? Ши ород иргэдыг гансаараа мэдэлдээ абаһан шэнгээр һанажа, бардам омог зан гаргажа, аха хүнэй урданаа дээрэлхэбэ гүш? Чингис хаан эсэгын зарлигта: олон хүн хүсэтэй, гүн уһан аюултай гэжэ бии бэшэ аал? Сүбээдэй Бүжиг хоёрой дали доро ябажа, булта олоороо хамнажа, ород, хипчагуудыг эзэлжэ абаһан аад, ши анха түрүүшынхээ гэрнээ гараад, ород, хипчагай нэгэшыг хүниие баряагүй, ажаглабал эшэгэнэйшыг тагалцаг оложо абаагүй байжа элдэб үгэ гаргажа, ганса бээг гайхуулжа ябадагшни гоун гээшэб? Харин Алчидай, Хонхордай зангинар булгилһан зүрхыг дараха нүхэр боложо, бусалһан уһыг нэхихэ шанага боложо уур сүхалыемни номгоруулба. Хээрэ болоһон хэрэг хадань энээниие Батын шийдхэбэл таа-раха. Гүюг Аргасун хоёрыг Бат мэдэг! Бүрииге Цагадай аха мэдэжэ шийдхэг!» гэбэ.

§ 278. Баһа Үгэдэй хаан зарлиг буулгаба: «Чингис хаан эсэгыемни хамгаалжа ябаһан хэбтүүл, хорчин, торгууд, бүхы хишигтэнэй тухай олон ниитэдэ мэдээ тунхаг гаргананиинь: хаан эсэгын зарлигыг урдынхи мэтээр дахажа ябагты! Хорчин, торгууднар урдынхи мэтээр үдэр дараалан ээлжээгээр манажа, нара орохотой зэргэ үүргээ хэбтүүлдэ үгөөд, газар тээ гаража хоног! нүгиндөө бидэниие гэрэй хорчин, хэбтүүл һахиг! Нара ороһон хойно нүни ябаха хүн зонииг хэбтүүл барижа байг! Олон хүнэй тараһанай нүүлээр хоноһон хэбтүүлнээ ондоо хүнэй дотогшоо ордондо ороболынь, хэбтүүл манааша тэрэ хүнэй толгойг сабшажа хаяг! нүни яаралтай мэдээ хүнэй хургэжэ ерэбэл, хэбтүүлтэй хамта гэрэй хойно байгаад мэдээгээ хэлэг! Ордон гэртэ орохо гараха бүхы хэрэгыг Хонхордай Ширхан хоёр хэбтүүлтэй сүг хамнажа эрхилэн мэдэг! «Элжэгэдэй этигэлтэй хүн байбашыг, үдэшэ хэбтүүлэй хажуугаар ябаһаар баригдаһан» шэнгээр зарлигыг дахажа, хэды этигэлтэй хүн байбашыг, хэбтүүлэй ойро ошожо болохогүй, хэбтүүлэй тоог асуужа болохогүй. Хэбтүүлэй хажуугаар бү ябаг! Хэбтүүлэй хоорондуур бү гараг! Хэбтүүлэй хажуугаар ябажа, тэдэлэй хоорондуур ороһон хүниие хэбтүүл бариг! Хэбтүүлэй тоо асууһан хүниие тэрэ үдэр унажа ябаһан эмээл хазаартай мориинь бүхы хубсаһатайнь хамта хэбтүүл абаг! Хэбтүүлэй байра дээрэнэ хэншыг нуужа болохогүй! Хэбтүүл туг, хэнгэргэ, дүрөө, жада, аяга һабыг наринаар хадагалаг! Эдэг унда, архи айраг, мяха шүлэг хэбтүүл эрхилэн мэдэг!» гэжэ зарлиг буулгаба. «Ордон тэргыг харгалзажа байг! Бидэнэй байлдаанда мордоогүй һаа, хэбтүүл бидэннээ амьсараа сэрэгтэ бү мордог! Бидэнэй шубуу агнахада хэбтүүлэй зариманиинь ордон гэрээ, тэргээг һахижа, нүгөө зариманиинь бидэнтэй хамта ябаг! Хэбтүүлнүүд нютаг үзэжэ, ордон үргөөг нүүлгэжэ буулгажа байг! Ордоной үүдэндэ хаалгашан хэбтүүл үргэлжэ һахижа байг! Бүхы хэбтүүлэг мянганай ноён Хадаан захиржа мэдэг!» гэжэ зарлиг буулгаба. «Баһа хэбтүүлэй ээлжэ хишигэй ноёд Хадаан Булхадар хоёр нэгэ ээлжэ болон хамтаржа, нэгэ ээлжэ болон манажа, ордоной баруун зүүн талада туданан хахадаа нэргылэн манаг! Амал Чанар хоёр хамтаржа нэгэ ээлжэ боложо, ордоной баруун зүүн талада туданан хахадаа нэргылэн манаг! Хадай Хоричар хоёр хамтаржа, нэгэ ээлжэ болон орожо, ордоной баруун зүүн таладань туданан хахадаа һахижа манаг! Ялбаг Хараудар хоёр хамтаржа, нэгэ ээлжэ болон орожо, ордоной баруун талада туданан хахадаа һахижа манаг! Баһа Хадаан, Булхадарай ээлжэ, Амал, Чанарай ээлжэ, энэ хоёр ээлжэ нубаряанай манаашад ордоной зүүн талада байрлажа нууг лэ. Хадай Хоричар хоёрой ээлжэ, Ялбаг Хараудар хоёрой

ээлжэ, энэ хоёр ээлжэ нубаряанай манаашад ордоной баруун талада байрлажа нууг лэ. Эдэ дүрбэн ээлжын хэбтүүлые Хадаан ноён захирха. Баһа хэбтүүл минии бэеын шадар ордониие тойрон байжа, үүдэ һахижа хаража байг лэ. Хэбтүүлэй хоёр хүн ордондо орожо сүн түшэжэ бариг!» гэжэ зарлиг буулгаба. «Баһа хорчидые захирһан Есүнтэй, Бүхэдэй, Хорхудаг, Лаблах дүрбүүлээ номо номо агсаһан торгуудаа дүрбэн ээлжэ болгожо, ээлжэ буриин хорчиниие захиран оложо байг!» гэжэ зарлиг буулгаба. «Баһа торгуудай ээлжын ахалагшадые урдань захиран мэдэжэ байһан хүнэй урагнаа болгожо, урдань мэдэжэ байһан Алчидай Хонхордай хоёр хамтаржа, нэгэ ээлжэ торгуудые захиржа орог! Тэмүдэр Жэхү хоёр хамтаржа, нэгэ ээлжэ торгуудые захиржа орог! Мангудай туһалагша нэгэ ээлжын торгуудые захиржа орог! Баһа хаан иимэ зарлиг буулгаба: «Бүхы ноёдые Элжгэдэй ахалжа, тэрэнэй үгөөр ябаг! Ээлжын манааша сагнаа хожомдоо һаань урдахи зарлигай ёһоор гурба дахин бэрээгээр наншагты! Тэрэ хүнэй үшөө дахин таһалдабалынь, бэрээгээр долоо удаа наншагты! Баһа тэрэ хүн үбшэнэй шалтагаангүй, ээлжын ахалагшын зүбшөөлгүйгөөр гурбадахья таһалбалынь, бидэндэ хани болохо-һоо бэрхэшээнэн этэгээд гэжэ тоолоод, бэрээгээр гушан долоо дахин наншаад, холо газар нюдэ далда сүлэе. Баһа ээлжын ахалагшад харьяата хишигтэнээ бүридхэн жагсаангүйгөөр манаанда ороболынь, ээлжын ахалагшадые буруушаан зэмэлэе! Баһа ээлжын ахалагшад гурбан ээлжэ нэлгүүлхэдээ энэ зарлигые хишигтэндээ соносхожо байг! Хэрбээ соносхоогүй һаа ээлжын ахалагшадай буруу болохо. Баһа ээлжын ахалагшад хамта манажа байгаа минии хишигтэниие ахалагша гээшэб гэнэн шалтагаанаар дура зоргоороо шийдхэжэ болохогүй. Тэдэнэй засагые зүришэбэлынь, бидэндэ мэдээ үгэжэ байгты! Алаха ёһотойень бидэ алахабди. Шийдхэхэ ёһотойень бидэ шийдхэхэбди. Ахалагша гэнэн шалтагаанаар бидэндэ мэдээ үгэнгүйгөөр минии хишигтэндэ гар хүлөө хүргэбэлынь, нюдаргын орондо нюдаргаар, бэрээгэй орондо бэрээгээр сохижо харюулхабди. Газаахи мянганай ноёдоһоо минии хишигтэн дээрэ бээ. Газаахи мянганай ноёдой минин хишигтэнтэй хэрэлдээ һаань, мянганай ноёдые буруушаан хэнээхэбди» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 279. Баһа Үгэдэй хаан айладхаба: «Чингис хаан эсэгын зобожо байгуулһан уласые бү зобооё. «Хүлынь хүсэртэ, гарынь газарта табюулжа» жаргуулая. Хаан эсэгын бэлэн нууриие эзэлээд, иргэниие зобоохогүйе оролдохоб. Шүлэ мяха болгожо харьяата уласайнгаа нүрэг хонин бүриһөө нэгэ нэгэ шүлгэн хони жэл бүри абажа байха. Зуун хонинһоо нэгэ хони гаргажа, улас доторхи үгытэй ядуунуудта туһаламжа болгон үгэжэ байя. Баһа олон аха дүү эрэ сэрэг, агта мори удаа дараалан арад зонһоо суглуулаа һаа, тэдээнэй унда хоол араһаа татабарилан абахань буруу. Зүг зүгэй мянгатан бүриһөө гүүнүүдые гаргажа, тэдэниие һааха һаалишан, адуулха нютагай хүнүүдые томилжо, хүлһыень түлэе. Баһа нрөд аха дүүнэр сугларбал, үгэхэ түлэбэриһыень үгэжэ байя. Энээнэй тула эд бараа, мүнгэ, нүхэ, номо һаадаг, хуяг, зэбэ зэргын юумые байшан гэртэ хадагалжа, тэдэниие хаража байха һахюул табия. Эдэниие харуулхын тула зүг бүриһөө тусхай хүнүүд, хадагалагшадые томилжо байя. Баһа улас иргэдэй нютаг уные хубаажа үгэе. Нютагые хубаажа нунгажа нютаглахада мянгата бүриһөө нютагшаниие гаргажа байбал болохо. Сүл гүби нютагта гүрөөһэньһөө ондоо амитан үгы байна. Арад иргэн уужамаар һуухые хүсэдэг. Чанай Уйгуртай хоёр түрүүтэй нютагшаниие ябуулжа, сүл гүбида худаг малтуулжа, хашаа хүүлэе. Баһа элшэнэрые мүнөөнэй байдалаар ябуулхада тэдэнэр ехэ удаарха ушарһаа арад зондо хохидол гарадаг байна. Одоо бидэ саг үргэлжын журам болгожо, зүг бүхэнэй мянгатанһаа замшан улаашаниие гаргажа, нуурин газарнуудта үртөө табижа, элшэнэрые арад олоной дундуур хамаагүй ургалжа бариһан морёор дабхихагүй, харин гансал үртөөгэй замаар ябадаг болгоё. Энэ үйлэ хэрэгые иигэжэ ябуулая гэжэ Чанай Булхадар хоёрой һанажа бидэндэ дурадхаһаниһынь зүб зүйтэй гэжэ бодогдоошые һаань, Цагадай аха мэдэг! Энэ хэлэгдэнэн үйлые зохимжотой гэжэ зүбшөөхэ болихоёо Цагадай аха шийдхэг! гэжэ

эльгээхэдэнь, бүгэдыень зүбшөөжэ «Энэ ёноорнь хэгты» гэжэ харюу үгэбэ. Баһа Цагадай ахын хэлэжэ эльгээһэнийнь: «Би эндэнээ угтуулан үртөө замые байгуулхаб. Би эндэнээ Батада элшэ эльгээе. Бат угтуулан үртөө зам бии болгожо холбоо бариг гээд, баһа хэлэһэнийнь: «Бултанай хоорондо үртөө зам табия гэжэ зүбһөө зүб үгые дэмжэнэб!» гэжэ эльгээһэн юм.

§ 280. Тэндэнээ Үгэдэй хаан айладхаба: «Энэ ябадалые Цагадай аха, Бат түрүүтэй баруун гарай хүбүүд, аха дүүнэр бултадаа, Отчигин ноён, Жэхү түрүүтэй зүүн гарай хүбүүд, аха дүүнэр, бултадаа, голой үхид, хүрьгэд, түмэнэй ноёд, мянганай ноёд, зуунай ноёд, арбанай ноёд бултадаа зүбшөөбэ. Зүбшөөһэн зүйлынь иимэ: Далай хаанай (Үгэдэй хааниие жэжэ хаашууһаа илгажа, ехэ хаан гү, али Далай хаан гэнэ) шүлэ мяханда хэрэглэхээр жэл бүри нүрэг бүхэнһөө нэгэ нэгэ шүлгэн эрьеые гаргажа үгэхэ гэбэ. Зуун хонинһоо нэжээд шүлгэн эрьеые гаргажа үгэхэ. Зуун хонинһоо нэжээд зунаг хони гаргажа, үгытэй ядуу хүнүүдтэ туһаламжа болгон үгэбэл һайн байгаа. Үртөө табюулжа, замшан, улаашаниие гаргабал олон улад иргэндэ амгалан болохо нэн, элшэнэртэ таарамжатай гэнэниие бүгэдөөрөө зүбшөөбэ гэжэ хаан зарлиг буулгаба. Цагадай ахатай зүблөөд, тэрэнэй зүбшөөһөн тула бүхы уласһаа, зүг зүгэй мянгатанһаа хаанай зарлигаар жэл бүри нүрэг хонинһоо нэжээд шүлгэн эрье, зуун хонинһоо нэжээд зунаг хони гаргуулба. Гүүнүүдые суглуулжа, унагашадые һуулгаба. Унагашан, балганашан, амушаниие томилжо олобо. Замшан, улаашаниие гаргуулжа, һууха байха газарыень тогтоожо, үртөө замые табюулаад Арачиан Тогучар хоёроор захируулжа, замай нэгэ һуури үртөөдэ хорин улаашаниие гаргаба. һуури бүхэнэй улаанай мори, хүнэһэнэй хони, һаалиин гүү, хүллэхэ үхэр, ашаха тэргэ зэргые тогтооһон хэмжээгээр бэлэдхэбэ. Даажа байһан хүнүүдэй «Охор дээнэ дутаабалынь, уралайнь хахадые отолхо, халбага тэлүүр дутаабалынь хамарайнь хахадые отолхо» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 281. Үгэдэй хаан айладхаба. «Эсэгынгээ ехэ һуурида һуужа, хаан эсэгэһээ хойшо хэнэн бүтээнэн хэрэгни: нэгэдэхинь, би Алтан уласые эзэлэн мэдэлдээ оруулбаб. Хоёрдохинь, бидэнэй хоорондо элшэ ябуулжа харилсаха, элдэб хэрэг зөөлгэхэ үртөө замые табюулбаб. Гурбадахинь, уһа үгы газарта худаг малтуулжа, улад иргэндэ уһа, үбһэ хүртээсэтэй болгобоб. Дүрбэдэхинь, зүг зүгэй һуурин, уласай хотонуудта мэдээлэгшэ, захирагшадые табижа, улад иргэниие «хүлынь хүсэртэ, гарын газарта табюулжа» амар түбшэн болгобоб. Хаан эсэгэһээ хойшо энэ дүрбэн үйлые нэмээжэ хэбэб. Баһа хаан эсэгын үндэр һуурида һуужа, олон улад иргэниие захирха ехэ үүргые даажа абаһан аад, «бор дарсанда ороһомни» нэгэдэхи буруу болобо. Хоёрдохинь, эмэ хүнэй үгэдэ орожо, Отчигин абгын харьяатанай дундаһаа хүүхэн асарууһамни буруу байба. Уласай эзэн хаан байтараа, ушар ёнодо таарахагүй эндүүрэлтэй үйлэдэ абтаһамни буруу болобо. Гурбадахинь, Доголхуе далдаар хардаһамни нэгэ буруу. Ямар бурууб гэхэдэ, хаан эсэгымни хараха юдэнэй үмэнэ хамаһаа түрүүн хадхалдажа ябаһан Доголхуе хорото муу үгэдэ орожо хороогооб. Одоо минии урда хэн тиигэжэ түрүүлэн дабхижа үгэхэб? Хаан эсэгым хажууда зүдхэһэн журамтай хүниие һайса мэдэнгүйгөөр үнөөрхэн хорооһоноо би өөрөө буруушаанаб. Дүрбэдэхинь, тэнгэри газарай заяагаар түрэнэн гүрөөһые бэшэ аха дүүнэрэй нютагта ошожо болохонь гэжэ харамнажа, шабар хана барюулжа, аха дүүнэрһээ гомдолой үгэ сонособоб. Энэ баһа нэгэ буруумни. Хаан эсэгэһээ хойшо дүрбэн үйлэ хэрэг нэмээбэб. Баһа дүрбэн буруу юумэ хэбэб» гэбэ.

§ 282. Ехэ хуралдаан боложо, хулгана жэлэй (1240 он) хуран (долоодохи) нарада Хэрлэнэй Хүдөө аралай Долоон болдог Шилхинцэг хоёрой забһарта хаанай ордоной буужа байхада бэшэжэ түгэсэбэ.

ОРШУУЛАГШААА

Манай буряад зон бэшэ монгол угсаатантай ямаршые холбоогүй, Байгал шадараа шэбээлээд байһан юм гэжэ алдуутайгаар тоолодог байгаабди. Мүнөө үедэ эрдэмтэд энэ асуудалые ондоогоор харадаг болонхой. 17 зуунай үедэ Ородой гүрэндэ найн дураараа хамжан орохынгоо урда тээ буряадүүд гээшэ монголшуудтаяа хамта нэгэ арад, нэгэ ниитэ түүхэтэй байгаа бшуу. Энээниие арсаха аргагүй. Ушар иимэнь 1240 ондо бэшэгдэһэн «Монголой нюуса тобшо» гэдэг гайхамшагта зохёолой 750 жэлэй оёе ЮНЕСКО-гэй шугамаар бүхы дэлхэйдэ тэмдэглэхээ байһандань бидэнэр тон ехээр баясанабди.

Бэлэдхэлэй хүдэлмэри үнинэй эхилэнхэй. Үбэр Монголой ниислэл — Хүхэ-хотодо энэ асуудалаар олон уласай хуралдаан боложо үнгэрөө. Улаан-Баатарта «Нюуса тобшо» халха хэлэн дээрэ дүрбэдэхи удаагаа хэблэгдэжэ байна. МНР-эй болон гадаадын эрдэмтэдэй энэ талаар хэнэн элдэб янзын шэнжэлгэнүүд хоёр боти соо багтаагдан гарахань. 1990 ондо «Монголой нюуса тобшо ту-хай» ойн баярай үргэн ехэ хуралдаан олон ороной монголшо эрдэмтэдэй хабаадалгатайгаар Улаан-Баатарта үнгэргэгдэхэ бэлэдхэл хэгдэжэ байна.

Түүхэ дурасхаалай энэ гайхамшагта зохёолые тэрэ холын сагта Монгол нютагта монгол хэлэн дээрэ монгол хүн бэшэһэн байгаа. Энэ шухала баримтые хаанашье, хэншые буруушаадаггүй. Харин саарһан дээрэ бэшэхэдээ, Хитадай орёо оньһон үзэгөөр ниилэнэн байгаа гү, али уйгар-монголоор дээрэһэнь уруу таталууһан байгаа гү — мэдэхын аргагүй. Гэгээн бэлигтэй тэрэ хүнэй нэрэ түүхэдэ үлөөгүй. Гансащье хүнэй ажал бэшэ байжа магад. МНР-эй алдарта уран зохёолшо, монголшо эрдэмтэн, академик Цэндийн Дамдинсүрэн олон жэлэй туршада тэсэмгэй нэтэрүүгээр ажаллажа, энэ зохёолые эртын монгол хэлэньһэ мүнөөнэй хэлэндэ болгон оршуулаа юм. Тиихэ зуураа элдэб хэлэн дээрэ гаранан оршуулгануудтайнь зэргэсүүлжэ, жэшээлжэ, шэнжэлжэ үзэһэн байгаа. Ц. Дамдинсүрэнэй хэблэн гаргаһан энэ номойнь 1976 оной гурбадахи хэблэлһэ буряадшалха гэжэ шиидэһэн байнабди. Зохёолой гол удхые хадуужа ойлгожо абахын тула академик С. Козиной ород хэлэн дээрэ болгоһон оршуулгы, Венгрийн эрдэмтэ Лигетиин латин үзэгөөр хэблэһэн эхы, Лувсанданзанай зохёоһон «Алтан тобшы» болон түүхэ-дурасхаалай бэшэшые номууды уншаһан, Ц. Дамдинсүрэнэй оршуулгатай зэргэлүүлжэ хараһан байнабди. Энэ зохёолые буряадшалхадаа, халха бэшэгэйн юрэнхы маяг найруулгы, зохёолойнь бүридэлые эбдэхэгүй гэжэ оролдоһомнай ойлгосотой ааб даа. Үргэн ниитэ буряад уншагшадта танигдаха, мэдэгдэхгүй ойлгосо, үгүүлбэри, холбоо үгэ, элдэб юмэнэй нэрэ гэхэ зэргын зүйлнүүдые шадаха зэргээрээ тайлбарилхые оролдообди.

Анха түрүүшээр Ц. Дамдинсүрэнэй бэшэһэн «Урид хэлэгдэхэ үгэ соонь» дайралданан танигдаагүй ойлгосо, үгэнүүдэй тайлбари үгэнэбди. Удаадань зохёолой элдэб бүлэгүүдтэ хабаатай ажаглалтанууд нубарюулан табигдаха байна. Тиихэдээ тэрэ үгы олоходо бэлэн, хэдыдэхи параграфһаа абтааб гэжэ сэхэ заагдана.

«Урид хэлэгдэхэ үгэ соо» үгтэхэ тайлбаринууд:

1. нүндэрлэхэ — шалгаран, илгаран гараха.
2. Эхэ зохёол — зохёолой анханай гар бэшэг.
3. Номой сан — ном хадагалдаг газар (библиотека).
4. Гүн — Манж уласай засаг захиргаанай зэргэ.
5. «Игорийн хорооной үгэ» — «Слово о полку Игореве».
6. Үргэлжэлһэн зохёол — прозоор бэшэһэн зохёол.
7. Чансан — урда сагай албанай зэргэ.
8. Юань улас — Хитадта монголшуудай засаг барижа байһан үе (1280—1367 онууд).
9. Мин улас — Хитадай засаг бариһан династи (1368—1644).

10. Тэмүүлхэ — тогтожо ядан зүдхэхэ.
11. Сэрэгэй тобшоо — сэрэгэй албан газар.
12. Сэхээтэн — оюун ухаанай ажалтан.
13. Бэшэмэл зүйлнүүдэй сан — зохёолой гар бэшэгүүдые хадагалдаг газар.
14. Тэнхлэг — тэргын гол.
15. Дүнгэ — баряанай хүндэ үмдэхүүлдэг тушаа.
16. Хуран нара — долоодохи нара (июль).
17. Үрлэг — сэрэгэй дээдэ зэргэ.

Зохёолой элдэб бүлэгүүд соо үгтэхэ тайлбаринууд:

- § 12. Сорой—үбсүүннээ үргэлжэлнэн мяхан.
- § 69. Торгон сэрэг — бээ хамгаалха дотор сэрэг
- § 70. Үжин — хатан (хитадаар фүжин гэнэ)
- § 69. Тэнгэридэ ошохо — наһа бараха
- § 105. Дабалга — уһанай долгин
- § 106. Илдэ — хуйда хэжэ зүүдэг, нэлмэнээ арай бага хутага
- § 106. Хан — аймаг можые ахалһан хүндэ олгохо соло
- § 114. Булган хөөмэй — булганай үнгэ зүһэтэй арһан.
- § 123. Гуу — жалга.
- § 124. Хянгар — үргэн хутага.
- § 135. Ээмэг — нийхэ.
- § 147. Хүр шулуун — ургамал томо шулуун.
- § 149. Хашар — болгоомжотой, нягта, долонгир.
- § 149. Буруу хандаха — саашаа тэрьедэхэ.
- § 149. Халшарха — бэрхэшээхэ, түбэгшөөхэ.
- § 149. Эмээхэ — айха.
- § 151. «Губшуур татаха» — олонһоо татабари, бадар суглуулха,
- § 154. Үүрдын — хэтын.
- § 154. Алтан ураг — ойро түрэл хүнүүд.
- § 154. «Дэрэ абажа үхэхэ» — дайсаниие алан дэрлэжэ үхэхэ.
- § 164. Эл улас — бүгэдэ улас.
- § 164. Үвлэжэ эзэлхэ — наһа барахадань зөөрииень абаха.
- § 166. Дүүжэлхэ— үлгэжэ алаха.
- § 167. «Сагаан эдеэндэ сасаха, хара мяханда хахаха» — наһа бараха гэнэн удхатай.
- § 169. Зүлгэхэ — ялагар болоторынь аршаха.
- § 172. Янгирцаг — ашаанай эмээл.
- § 174. Хүндэлэнэй хүн — дайралдажа байгаашадай хаананшье оролсодоггүй гурбадахи хүн.
- § 174. Хүнөөхэ — хорлохо.
- § 174. Хүсэрдэхэ — газардаха.
- § 177. Тэргын арал — огдөобо.
- § 179. Үрсэхэ — тэмсэхэ.
- § 179. Хавьтуулха—ойро болгохо.
- § 181. Эмгэнүүлхэ — гомдохоохо.
- § 183. Хайха — нурагшалха, бэдэрхэ.
- § 183. Асар — байшан дээрэ бариһан нарабшата дабхар,
- § 185. Тэрэм — гэрэй хана.
- § 189. Халшарха — бэрхэшээхэ, зүрхэ алдаха,
- § 191, Хэбтүүл— һүниин манааша.
- § 191. Торгууд — харуул сэрэг.
- § 191. Хишигтэн — ээлжын харуулша, харгалзагша.
- § 191. Чэрби — сэрэгэй соло.

- § 192. Хорчин — номо номо агсагша.
§ 192. Буурч— тогоошо.
§ 192. Жасаалха — ээлжээр тогтомол алба хэхэ.
§ 194. Тэрс — эсэргүү.
§ 194. Цааз — журам, хуули.
§ 194. Торлог — набаа, бургаанан.
§ 185. Шивээ — үншэн хабнан.
§ 195. Ухасхиихэ — гэнтэ худэлхэ.
§ 199. Үргэс — зүүн шэнги адаалхай зүйл.
§ 199. Өөш — загаһа барихадаа мэхэлхэ юумэн.
§ 199. Таалал — дура, наана.
§ 200. Угалза — зэрлиг хониной эрэнх.
§ 200. Харц — ехэ изагуургүй хүн.
§ 200. Умартаха — бэшэг мартаха.
§ 200. Ангид — гадна, тусхай.
§ 200. Улайшарах—шармайха, зүдхэхэ.
§ 200. Өөрэ — ондоо, бусад.
§ 201. Умардашагүй — мартаха аргагүй.
§ 201. Алжааха — ядарха.
§ 201. Даяар — ниитэ.
§ 201. Соёрхохо — хайралха.
§ 201. Ивээхэ — үршөөхэ.
§ 201. Үмэг — түшэг, тулгуури.
§ 201. Тонилгохо — үгы болгохо, алаха.
§ 201. Түлэг — үзэл үзэхэ.
§ 201. Оршуулха — хүүр хүдөө табиха.
§ 203. Алмай — мартамхай, болгоомжогүй.
§ 203. Алжааха — эсэхэ сусаха.
§ 203. Хэлтэрүүлхэ — үршөөгдэхэ.
§ 209. Нядалха — алаха.
§ 213. Сүн — найрай үедэ томо набада хэһэн айраг, архи.
§ 213. Хиан — ноёдой хажууда ябадаг доодо тушаалтай хүн.
§ 214. Үстэн — дайсан этэгээд.
§ 214. Уухай — байлдаанда ороходоо хашхарха аялга.
§ 216. Бэхи — феодалай үеын зэргэ.
§ 219. Дархан дураар — алба татабари үгэхэгүй, ан гүрөөл абалха хоригдоһон газар.
§ 224. Шадар хишигтэн — онсо этигэлтэй дотор сэрэг.
§ 227. Баатарлаха—зориг зүдхэл гаргаха.
§ 227. Бэрээ — хүниие сохиho гэнэн нарин модон.
§ 230. Ээлт—аша туһатай, ашата.
§ 230. Үшихэ — хоролхохо.
§ 230. Үвч — бүрин, бүхэли.
§ 230. Юрэнхы — гол шухала.
§ 238. Хатагтай — эмэгтэй хүниие хүндэдхэһэн үгэ.
§ 244. Огшохо — нугарха, холодохо.
§ 245. Агтын хороонһоо — албатанһаа.
§ 247. Боомт — хэрэмдэ орохо хаалга.
§ 249. Үрмэг — бүдүүн нэхэмэл бараа.
§ 253. Балгас — эртэнэй хото.
§ 254. Түлбэрхэ — торохо, зогсоохо.
§ 254. Туйбалзаха — ганхаха, найгалзаха.
§ 254. Хамхиха — бүтүүлхэ.

- § 254. Масаха — ехээр зүдхэхэ.
- § 254. Огшуулха — хормой дээшээ болохо.
- § 254. Бохир — буртаг, хирэ.
- § 257. Удаа гэзэгэдэ ябаха — ара тээнъ ябаха.
- § 265. Субилха — аргалха, тордохо.
- § 268. «Тэнгэридэ халиха» — наһа бараха, нүгшэхэ.
- § 268. Хүхэл — адуунай толгой дээрэ үлдэнэн ута туг уһэн.
- § 268. Хотол — ниитэ, бүхыдөө.
- § 268. Хуур цуур — хүгжэмэй хэрэгсэл.
- § 268. Онголхо — үргэн тахиха.
- § 272. Түлэгшэн — үзэлшэн, мэдэлшэн.
- § 274. Луус —элжэгэ гүүн хоёрһоо түрэнэн адууһан.
- § 275. Бороохой — хүниие сохиho гэнэн тусгаар модон.
- § 275. Хайгуул — тагнуул, бэдэрүүл.
- § 276. Алагшалха — илгабарилан үзэхэ.
- § 279. Хүсэр — хээрэ.
- § 280. Амуушан — будаа таряанай харуулшан.
- § 281. «Боро дарсанда ороһомни» — архи уудаг байһамни гэнэн удхатай.

Манай буряад арадай уг гарбалтай, эртын түүхэтэй холбоотой «Монголо́й нюуса тобшы́е» үндэнэн хэлэн дээртэ болгон оршуулхадаа, ямар ехэ харюусалгын туданые үнэн сэдхэлһээ мэдэржэ, эхэ зохёолойнь удхые зүбөөр, дүүрэнээр, тодоор гаргахые шармайһан байнабди. Та бүгэдэ уншагшад өөнэдынгөө һанамжа, дурадхал, шүүмжэлхы ажаглалтые манай Буряадай номой хэблэлдэ эльгээхэ бэээт гэжэ найданабди.

Чимит-Рэгзэн Намжилов